

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

FARGONA DAVLAT UNIVERSITETI

FALSAFA KAFEDRASI

ETIKA, ESTETIKA VA MANTIQ

fanlaridan ma'ruza matnlari

Fargona- 2009

1-MAVZU. Etika axloqning kelib chiqishi va taraqqiyoti haqidagi fan

REJA:

1. Etika- axloqning kelib chiqishi, mohiyati, taraqqiyoti qonuniyatlari to'g'risidagi fan.
2. Etikaning boshqa ijtimoiy fanlar (falsafa, estetika, dinshunoslik, sosiologiya, huquqshunoslik, adabiyot, tilshunoslik, psixologiya, pedagogika, ekologiya) bilan aloqadorligi.
3. Mustaqillik sharoitida etikaning jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi o'rni

1-savol. Odam odam bilan tirik. Bu ko'hna haqiqat. Ammo har bir odam o'zi bir olam bo'lib yaralgan, hech kim hech qachon bировga aynan o'hshamaydi. Shu sababli ham bizlarning hoxish va ehtiyojlarimiz, orzu va umidlarimiz, yaxshilik va yomonlik haqidagi, baqt va muhabbat haqidagi fikrlarimiz turlichadir. Bunday har-hillik bizning niyat va istaklarimizning ba'zan ro'yobga chiqmasligiga sabab bo'ladi va o'zimizni omadsizdek, baxtsizdek his etamiz va bizga e'tibor bilan qarashlariga ehtiyoj sezamiz. Bu ehtiyoj qondirilmagan ekan, biz o'zimizni odamlar ichida ham begonadek his hila boshlaymiz, o'zimizga va jamiyatga tashvishlar orttirib boraveramiz. Odam jamiyatda yashab turib, jamiyatdan holi bo'la olmaydi. Bu hol kishining hamma ishiga, jumladan, uning axloqiy qiyofasiga ham bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi, uning yurish-turishiga nisbatan muayyan tarbiyaviy-ma'naviy talablar qo'yadi. Odamlarga baho berganda, uni yoshidan, kasbidan, mutahassisligidan, darajasidan qat'iy nazar axloqli yoki axloqsiz ekan, tarbiyali yoki tarbiyasiz ekan, ziyoli ekan, o'qigan bo'lsa ham, uqmagani ekan, olim bo'lish oson-u, odam bo'lish qiyin ekan deb baho beramiz. Bunda biz kishilarning ma'naviy qiyofasini, hulq-atvorini, Yaxshi yoki yomon hatti-harakatini ifodalagan bo'lamiz. Qarangki, har bir odam bir olam bo'lsa ham, u takrorlanmas noyob, o'ziga xos bir mo'jiza bo'lgan taqdirida ham bir o'zi yashay olmaydi, bahtli ham, baxtsiz ham bo'la olmaydi. Shunday ekan, odam o'z mohiyati bilan, tabiati bilan jamiyat bilan chambarchas bog'liq, jamoa bo'lib yashaydi, tirikchilik hiladi, jamiyatdan oladi, jamiyatga beradi; qancha olib-berishi esa uning aql-idrokiga, vijdoni-irodasiga, imoniyu-e'tiqodiga, turmush tarziga, ma'naviyati-tarbiyasiga bog'liqdir. Axloq, hulq-atvor haqidagi etika fani bu qususda baqs yuritadi, ta'limot yaratadi.

"Men, - deydi Prezidentimiz Islom Karimov, - Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot - yo momot, yo najot - yo qalokat, yo saodat - yo falokat masalasidir", degan fikrini ko'p mushohada hilaman.

Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarbdir.

Chunki ta'lim-tarbiya - ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Binobarin, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni

o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi" .

Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yohud axloq" risolasini shunday boshlaydi: "Axloq insonlarni yaxshilikka chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdu. Yaxshi hulqlarning yaxshiligini, yomon hulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon hiladurgon kitobni axloq deyilur" . Abdulla Avloniy fikrini davom ettirib bu muammoga chuqurroq yondoshadi:

"Axloq ilmini o'qub, bilub amal hilgan kishilar o'zining kim ekanini, janobi haq na uchun halq hilganini, yer yuzida nima ish hilmoq uchun yurganin bilur. Bir kishi o'zidan qabardor bo'lmasa, ilmini, ulamoni, Yaxshi kishilarni, Yaxshi narsalarni, yaxshi ishlarning qadrini qimmatini bilmas. o'z aybini bilur, iqror hilub, tuzatmakki sa'y va qo'shish hilgan kishi chin bahodir va paqlavon kishidur" .

Axloq - ruscha - moral, lotincha "mores", "moralis" so'zlaridan olingan bo'lib, ma'nosi hulq, odat demakdir.

Axloq - ijtimoiy ongning muayyan shakli bo'lib, kishilarning ijtimoiy va shahsiy hayot ida bir-birlariga bo'lgan munosabatlarining, ya'ni hatti-harakat prinsiplari va normalarining yig'indisidir. Axloq so'zi, tushunchasi ham arabcha bo'lib, hulq so'zining ko'pligidir.

Axloq kishilarning fe'l-atvori, yurish-turishi, ularning ijtimoiy va shahsiy hayot dagi o'zaro munosabatlarini tartibga solib turadi. Axloq normalari jamiyat yoki muayyan guruq tomonidan shahs fe'l-atvoriga qo'yiladigan talabdir. Bu normalar shahsning jamiyatga - Vatan, davlat, millat, guruqga munosabatini, shuningdek, shahsning turmushdagi, ayrim kishilarga, kasbi-koriga, mutahassisligiga, qatto o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlardagi hatti-harakatni ham o'z ichiga oladi.

Kishilik jamiyatining ilk davrlarida axloq normalari - yurish-turish qoidalari va odob prinsiplari kishilarning mehnat hilish jarayonida vujudga kelib, ularga rioya hilish urf-odatga, an'anaga aylanib boradi. Keyinchalik jamiyat, ijtimoiy hayot taraqqiy etib, aqliy mehnat jismoniy mehnatdan ajralgach, mehnat taqsimoti yuz bergach, odamlarning yurish-turish qoidalari, odam axloqining mohiyati haqidagi masalalar bir butun falsafiy bilimlar sistemasiga solinadi, ma'lum darajada mustahil fanga aylanadi. Shu tariqa etika, ya'ni axloq haqidagi ta'limot paydo bo'ladi.

Etika - grekcha-yunoncha "ethos" degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi hulq-odat demakdir. Etika, ya'ni axloq haqidagi fan, o'zbek tilida hozirgi paytda axloqshunoslik fani deb ham yuritiladi. Lekin biz etika fani deb yuritishimizni ma'qul topdik. Sabab bu nom dunyoda yuritiladigan standartga mos keladi, deb o'ylaymiz, garchi fanning nomlari qanday yo'sinda yuritilmasin, uning mazmuniga putur yetmaydi, shakl mazmunni, mohiyatni tubdan o'zgartirib yubormaydi, garchi ta'sir etsa ham.

Etika odamlarning yurish-turishida, axloqida tarixan o'zgarib turadigan, rivoj topib, taraqqiy etib boradigan prinsiplarni, axloqiy norma, qoidalarni; axloqning manbai va kelib chihishini, axloqiy kategoriyalarni ya'ni yaxshilik va yomonlik, or-nomus, vijdon kabi umumiy tushunchalarni, axloqiy e'tiqod, maslak

va his-tuyqularni izoqlab beradi. Shuningdek, axloqning abadiy muammolari bo'lgan - axloqiy bahoning mezoni nimada, axloqda haqiqat bormi, axloqiy erkinlik nima, inson o'z hatti-harakati uchun javobgarmi, mas'ulmi kabi savollarga javob aqtaradi.

Etika fan sifatida axloqni, odob-hulqni, axloqiy munosabatlarni aks ettiribgina holmay, balki odam intilishi lozim bo'lgan maqsadni, ya'ni yuksak axloqiy g'oyani, bu g'oyani, ya'ni bizning pirovard strategik maqsadimiz bo'lgan - ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot g'oyasini amalga oshirmoq uchun qanday yashab, qanday qarakat hilmoqlikni ma'nosi ochib beriladi, odamlarning yurish-turishi qanday degan savolgagina emas, balki qanday bo'lishi kerak degan savolga ham javob beradi. Shuning uchun ham axloqiy illatlar tanqid hilinadi, odamlarning hatti-harakatiga yuksak axloqiy g'oya va maqsad nuqtai nazaridan qat'iy baho beriladi.

Hulq, odob deganda iqtisodiy tuzum taqozosi bilan, turmush sharoitining alohida tarzidan, tradisiyalaridan, an'analardan, urf-odatlaridan paydo bo'lgan, biroq muntazam qarashlar, qoidalar, yo'l-yo'riqlar sistemasiga kirmagan munosabatlar xususiyati tushuniladi.

Demak, hulq odamlarning amaliy hatti-harakatlari, odamlar o'rtasidagi amaliy munosabatlar, axloq ijtimoiy ong bilan bog'liq bo'lib, mazkur hatti-harakat prinsiplari va normalarining axloq talablari shaklida ifodalab berilganidir, etika bo'lsa axloq prinsiplari va normalarining izoqlab va asoslab berish demakdir, ya'ni axloq haqidagi nazariyadir.

Axloq normalari passiv emas, balki ular ham jamiyat hayot ida, ham shahs turmushida faol ta'sir ko'rsatadigan muhim faktordir. Ilqor, taraqqiyparvar axloq normalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri ijobiy bo'ladi, reaksiyon hulq normalarining ta'siri esa jamiyatda ham, shahs tarbiyasida ham salbiy bo'ladi.

Ma'lumki, kishilik jamiyati doimo taraqqiyotda ekan, uning axloqiy. Ma'naviy qarashlari ham doimo o'zgarib, rivojlanib, taraqqiy etib boradi. Yaxshilik va yomonlik haqidagi tushunchalar ham tarix davomida o'zgarib keldi, avval infiylik, partiyaviylik nuqtai nazaridan qarab baho beriladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumi bilan bugungi jamiyatda tatbiq etiladigan axloq tushunchalariga bir hil yondoshib bo'lmaydi. Masalan, ilk ibtidoiy jamiyatda kasallarni, keksalarni o'ldirib yeyish odat bo'lgan, uyat hisoblanmagan. Shunday ekan, hamma ijtimoiy hodisalarga real yondoshilgandek, axloqiy hodisalarga ham konkret, dialektik, tarixiy yondoshmoq taqozo etiladi.

Etika qadimda fizika va logika bilan birgalikda falsafaning uzviy uchinchi hismi hisoblanar edi. Keyinchalik Arastu birinchi bo'lib "Etika" darsligini yozgach, u alohida falsafiy yo'nalishdagi fan maqomini oldi. Etikaning boshqa falsafiy fanlardan farqi, o'ziga xosligi shundaki, unda nazariya bilan amaliyotning, praktikaning omuhtaligidir, uyg'unligidir.

Qadimgi antik davr donishmandlarining fikricha, falsafani azim darahtga, chinorga qiyos hilsak, uning ildizi tabiat haqidagi ta'limotlar, poyasi - mantiq, mevasi esa - etikadir. Darhaqiqat, bilim - aql buloqi, axloq esa - hayot chirog'idir, yoki bilim - xazina, axloq esa fazilatdir.

2-savol. Axloqshunoslik bir necha ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy fan. U bizda "Ilmi ravish", "Ilmi axloq", "Axloq ilmi", "Odobnoma" singari nomlar bilan atab kelingan. Ovro'pada esa "Etika" nomi mashqur, biz ham yaqin-yaqingacha shu atamani qo'llar edik. U dastlab manzildoshlik, yashash joyi, keyinchalik esa odat, fe'l, fikrlash tarzi singari ma'nolarni anglatgan, yunoncha "ethos" so'zidan olingan.

Uni birinchi bo'lib yunon faylasufi Arastu muomalaga kiritgan. Arastu fanlarni tasnif hilar ekan, ularni uch guruqga bo'ladi: nazariy, amaliy va ijodiy. Birinchi guruqga falsafa, matematika va fizikani; ikkinchi guruqga etika va siyosatni; uchunchi guruqga esa san'at, qunarmandchilik va amaliy fanlarni kiritadi. Shunday hilib, qadimgi yunonlar axloq haqidagi ta'limotni fan darajasiga ko'targanlar va "Etika" (ta ethika) deb ataganlar.

Biroq bizda milliy-mintaqaviy axloqiy qadriyatlarimizning, dastlabki axloqiy g'oyalarning vujudga kelishi qadimgi yunonlar yashagan davrda o'nlab asrlar avval ro'y bergan. Ajdodlarimizning eng ko'hna e'tiqodiy kitobi "Avesto" buning yorqin dalilidir. Shu sababli endilikda bu fanni ham ilmiy-tarixiy, ham zamonaviy-hayot iy talablar nuqtai nazaridan "Axloqshunoslik" deb atashni maqsadga muvofiq deb bildik.

Axloqshunoslik axloqning kelib chihishi va mohiyatini, kishining jamiyatdagi axloqiy munosabatlarini o'rganadi. "Axloq" so'zi arabchadan olingan bo'lib, "hulq" so'zining ko'plik shaklidir. "Axloq" iborasi ikki hil ma'noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning tadqiqot ob'ektini anglatsa, muayyan tushuncha sifatida inson fe'l-atvori va hatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi. Axloqni umumiy tushuncha sifatida olib, uni doira shaklida aks ettiradigan bo'lsak, doiraning eng kichik qismini odob, undan kattaroq qismini - hulq, eng qamrovli qismini axloq egallaydi.

Odob - inson haqida yoqimli taassurot uyqotadigan, lekin jamoa, jamiyat hayot ida burilish yasaydigan darajada muhim aqamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlariga asoslangan chiroyli hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq - oila, jamoa, maqalla-ko'y miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayot iga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy hatti-harakatlarning majmui. Axloq- jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun namuna bo'la oladigan ijobiy hatti-harakatlar yig'indisi, insoniy kamolot darajasini belgilovchi ma'naviy hodisa. Bu fikrlarimizni misollar orqali tushuntirishga qarakat hlamiz. Deylik, metroda yoshgina yigit, talaba hamma qatori o'tiribdi. Navbatdagi bekatdan bir keksa kishi chiqib, uning ro'parasida tik turib holdi. Agar talaba darhol: "o'tiring, otahon!" deb joy bo'shatsa, u chiroyli a'mol hilgan bo'ladi va bu a'moli bilan atrofdagilarda Yaxshi kayfiyat uyg'otadi; chetdan qarab turganlar unga ich-ichidan minnatdorchilik bildirib: "Baraka topgur, odobli yigitcha ekan", deb qo'yadilar. Aksincha, talaba yo teskari qarab olsa, yoki o'zini mudiraganga solib, qariyaga joy bo'shatmasa, qashimiz keladi, ko'nglimizdan: "Buncha beodob, surbet ekan!" degan fikr o'tadi, qullas, u bizda yoqimsiz taassurot uyqotadi. Lekin, ayni paytda, talabaning qariyaga joy bo'shatgani yoki

bo'shatmagani oqibatida vagondagi yo'lovchilar hayot ida darhol biror-bir ijobiy, salbiy, muhim o'zgarish ro'y bermaydi.

Hulqqa quyidagicha misol keltirish mumkin: mahallamizdagi oila boshliqlaridan biri imkon boricha qo'ni-qo'shnilarning barcha ma'rakalarida hizmatda turadi, qo'li-ochiqqo'l, doimo o'z bilimini oshirib borishga intiladi, tirishqoq, oila a'zolariga meqribon va q.k. Unday odamni biz hushhulq inson deymiz va unga maqallamizning namunasi sifatida qaraymiz. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, u qo'ni-qo'shnilar bilan qo'pol muomala hilsa, to'y-ma'rakalarda janjal ko'tarsa, sal gapga o'dag'aylab, musht o'qtalsa, ichib kelib, oilada qotin-bolalarini urib, haqoratlasa, uni badhulq deymiz. Uning badhulqliligidan oilasi, tevarak-atrofdagi ba'zi shahslar jabr ko'radi, maqalladagilarning tinchi buziladi, lekin hatti-harakatlari jamiyat ijtimoiy hayot iga yoki insoniyat tarixiga biror-bir ko'zga tashlanadigan ta'sir o'tkazmaydi.

Biroq bu fikrlardan odob va hulqning jamiyatdagi roli u qadar ahamiyatli emas ekan, degan qulosa chiqmasligi kerak; fuqorolar orasida odoblilik va hushhulqlilikning keng yoyilishi jamiyat axloqiy hayot idagina emas, balki butunisicha ijtimoiy taraqqiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir tufayli garchand jamiyat birdaniga yuksalib ketmasa-da, asta-sekinlik bilan, muntazam ravishda Yaxshilanib, ravnaq topib boradi.

Axloqqa kelsak, masala o'ta jiddiy mohiyat kasb etadi: deylik, bir tuman yoqud viloyat prokurori o'zi mas'ul qududda doimo qonun ustuvorligini ta'minlash uchun intiladi, adolat qaror topishini ko'zlab ish yuritadi, lozim bo'lsa, qokimning noqonuniy farmoyishlariga qarshi chiqib, ularning bekor hilinishiga erishadi; oddiy fuqaro nazdida nafaqat o'z kasbini e'zozlovchi shahs, balki qaqiqiy huquq posboni, adolatli tuzum timsoli tarzida gavdalanadi; u - umrini millat, Vatan va inson manfaatiga bahishlagan yuksak axloq egasi; u, o'zi yahayotgan jamiyat uchun namuna bo'ladi, o'sha jamiyatning yanada taraqqiy topishiga hizmat hiladi. Agar mazkur prokuror, aksincha, qonun qimoyachisi degan nomi bo'laturib, o'zi qonunni buzsa, shahsiy manfaati yo'lida oqni qora, qorani oq deb tursa, u axloqsizlik hilgan bo'ladi: oddiy fuqaro nazdida birgina kishi - prokuror-amaldor emas, balki butun jamiyat adolatsiz ekan, degan tasavvur uyqonadi. Bunday tasavvurlarning muntazam kuchayib borishi esa oqir-oqibat o'sha jamiyat yoki tuzumni tanazzulga olib keladi.

Albatta, har uchala axloqiy hodisa va ularning ziddi nisbiylikka ega. Chunonchi, hozirgina misol keltirganimiz prokurorning axloqsizligi darajasi bilan o'z yakka qukmronligi yo'lida millionlab begunoq insonlarni o'limga maqkum etgan Lenin, Stalin, hitler, Pol Pot singari shahslar axloqsizligi orasida farq bor: agar prokurorning axloqsizligi bir millat yoki mamlakat uchun zarar hilsa, totalitar tuzum qukmdorlari hatti-harakatlari umumbashariy miqyosdagi fojialarga olib keladi.

Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, axloqiy tarbiya natijasida odoblilik - hushhulqlilikka, hushhulqlilik - yuksak axloqiylikka aylangan kabi, axloqiy tarbiya yo'lga qo'yilmagan joyda muayyan shahs, vaqti kelib, odobsizlikdan - badhulqlilikka, badhulqlilikdan - axloqsizlikka o'tishi mumkin.

Shunday hilib, axloqshunoslik mazkur uch axloqiy hodisani bir-biri bilan uzviylikda va nisbiylikda o'rganadi. Ana shu uch axloqiy hodisaning umumlashmasini, ya'ni mazkur fanimizning predmeti bo'lgan umumiy tushuncha sifatida axloqni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Axloq- barcha odamlar uchun birdek taalluqli hisoblangan, shahs hayot idagi hamma sohalarda o'ziga va o'zgalarga nisbatan qo'yiladigan ma'naviy-ijtimoiy talablar hamda ehtiyojlarning munosabatlar shaklidagi ko'rinishidan iborat bo'lgan, insonga berilgan iqtiyor ekanligining hatti-harakatlar jarayonida ichki iroda kuchi tomonidan ohilona cheklanishini taqozo etuvchi ma'naviy hodisa.

Shuningdek, atoqli faylasuf Erkin Yusupovning: "Umuman, axloq ijtimoiy munosabatlar zaminida alohida shahs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z-o'zini idora hilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir"-degan ta'rifi ham diqqatga sazovordir .

Axloqshunoslik qadimda fizika va metafizika bilan birgalikda falsafaning uzviy (uchinchi) hismi hisoblanar edi. Keyinchalik (Arastudan so'ng) alohida falsafiy yo'nalishdagi fan maqomini oldi. Bu fikrni quyidagicha kengaytiribroq talqin etish mumkin. Ma'lumki, falsafaning fanlar podshosi sifatida vazifasi barcha tabiiy va ijtimoiy ilmlar erishgan yutuqlardan umumiy qulosalar chiqarib, insoniyatni haqiqatga olib borishdir. Shundan kelib chiqqan holda falsafaning predmetini tafakkur deb belgilash maqsadga muvofiq. Axloqshunoslik axloqiy tafakkur taraqqiyotini tadqiq etadi va amaliyotda insonni ezgulik orqali haqiqatga olib borishga hizmat hiladi. Shu bois uni axloq falsafasi yoqud ezgulik falsafasi deb atash mumkin.

Hozir u falsafiy fan sifatida uch yo'nalishda ish olib boradi, ya'ni axloqiy tafakkur taraqqiyotini tadqiq etar ekan, u axloqni: 1) bayon hiladi; 2) tushuntiradi; 3) o'rgatadi. Shunga ko'ra, u tajribaviy-bayoniy, falsafiy-nazariy va rusmiy-me'yoriy tabiatga ega. qadimgilar uni amaliy falsafa deb ataganlar. Zero, sof nazariy axloqshunoslikning bo'lishi mumkin emas. U insoniyat o'z tajribasi orqali erishgan donishmandlik namunalarini qikmatlar, naqlar, matal-mahollar tarzida bayon etadi, kishilarni axloqiy qonun-qoidalarga o'rgatadi, ularga axloqning mohiyatini tushuntiradi va falsafiy qulosalar chiqaradi. Ya'ni axloqshunoslik fanida Aflotun, Arastu, Epikur, Siseron, Seneka, Avgustin, Forobiy, Ibn Sino, Fazzoliy, Nasafiy, Spinoza, Kant, hegel, Shopenqauer, Foyerbaq, Kirkegard, Nitsshe, Vl.Solovyov, Losskiy singari buyuk faylasuflar yaratgan axloq nazariyasiga doir ta'limotlar bilan birgalikda "Patanjali", "qutadqu bilik", "qobusnoma", Sa'diyning "Guliston", Jomiyning "Bahoriston", Navoiyning "Maqbul ul-qulub", Montening "Tajribanoma", Laroshfukoning "qikmatlar", Gulxaniyning "Zarbulmasal" kabi amaliy axloqqa bahishlangan asarlari ham o'z mustaqkam o'rniga ega. Axloqshunoslikning boshqa falsafiy fanlardan farqi ham, o'ziga xosligi ham undagi nazariya bilan amaliyotning ana shunday omuqtaligidir.

3-savol. Axloqshunoslik va estetika. Axloqshunoslik boshqa ijtimoiy va falsafiy fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda rivojlanib kelmoqda. Ayniqsa, uning estetika bilan aloqasi qadimiy va o'ziga xos.

Avvalo, insonning har bir hatti-harakati va niyati ham axloqiylikka, ham nafosatga tegishli bo'ladi, ya'ni muayyan ijobiy faoliyat ham ezgulik (ichki go'zallik) qususiyatlarini mujassam hiladi. Shu bois Suqrot, Aflotun, Forobiy singari qadimgi faylasuflar ko'p hollarda axloqiylikni ichki go'zallik, nafosatni tashqi go'zallik tarzida talqin etganlar. Bundan tashqari, ma'lumki, san'at nafosatshunoslikning asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi. har bir san'at asarida esa axloqning dolzarb muammolari ko'tariladi hamda san'atkor doimo o'zi yahayotgan zamonda erishilgan eng yuksak

axloqiy daraja va unga munosabatni badiiy qiyofalar orqali bevosita yoqud bilvosita aks ettiradi.

Demak, estetika o'rganayotgan har bir badiiy asar ayni paytda, ma'lum ma'noda, axloqshunoslik nuqtai nazaridan ham tadqiq etilayotgan bo'ladi.

Axloqshunoslik va dinshunoslik. Axloqshunoslikning dinshunoslik bilan aloqasi shundaki, har ikkala fan ham bir hil muammo - axloqiy mezon muammosini qal etishga qaratilgan. Chunki umumjaqoniy dinlar vujudga kelguniga qadar mavjud bo'lgan ma'lum urf-odatlar va qadriyatlar muayyan diniy qonun-qoidalarga, muqaddas diniy kitoblarga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayni paytda, dinlar ham axloqqa ana shunday ta'sir o'tkazganlar.

Chunonchi, islom dinini oladigan bo'lsak, qur'oni karim, hadisi sharif, Ijmo' va muayyan fatvolardagi mezonlar hamda talablar musulmon Sharqi millatlari axloqiy darajasining shakllanishida katta aqamiyat kasb etgan. Shuningdek, komil inson muammosi har ikkala fan uchun umumiy hisoblanadi. Farq shundaki, axloqshunoslik bu muammoga zamonaviy tarbiya nuqtai nazaridan yondoshadi.

Axloqshunoslik va ququqshunoslik. Axloqshunoslikning ququqshu-qnoslik bilan aloqasi uzoq tarixga ega. Ma'lumki, juda ko'p hollarda axloq me'yorlari bilan huquq me'yorlari mohiyatan va mazmunan bir hil bo'ladi. Shunga ko'ra, axloqni jamoatchilik asosidagi huquq, ququqni esa qonuniylashtirilgan axloq deb atash mumkin. Zero, axloqshunoslik bilan ququqshunoslikning tadqiqot ob'ektlari ko'p jiqatdan o'qshash, ular faqat yondashuv usuli nuqtai nazaridan farq hiladi, ya'ni huquq me'yorlarining bajarilishi, odatda, maqsus adliya idoralaridagi lavozimli kishilar orqali, majburiy sanksiyalar vositasida yo'lga qo'yiladi; axloq me'yorlari esa umumiy qabul hilingan milliy urf-odatlar, jamoatchilik fikri yordamida, alohida belgilangan kishilar tomonidan emas, balki muayyan ijtimoiy guruq, jamiyat tomonidan amalga oshiriladi.

Shuningdek, ququqshunoslik kasbi uchun muhim bo'lgan amaliy axloq jiqatlarini axloqshunoslikning ququqshunos odobi deb ataladigan maqsus sohasi tadqiq hiladi va tavsiya etadi.

Axloqshunoslik va pedagogika. Axloqshunoslik pedagogika bilan ham chambarchas aloqada. Pedagogikadagi shahsni shakllantirish, tarbiyalash, ta'lim berish jarayonlarini pand-nasiqatlarsiz, odobnoma darslarisiz tasavvur hilib bo'lmaydi. Shu bois axloqshunoslik o'ziing nazariy va, ayniqsa, amaliy jiqatlari

bilan pedagogikaning asosi hisoblanadi. Zero, maorif tizimidagi ta'lim-tarbiya o'zini har bir qadamda axloqiy tarbiya sifatida namoyon hiladi.

Axloqshunoslik va ruqshunoslik. qadimdayoq axloqshunoslikning ruqshunoslik (psihologiya) bilan aloqasi alohida aqamiyatga ega bo'lgan. Zotan, bu ikkala fan kishilar hatti-harakati, fe'l-atvori va mayl istaklarini o'rganadi. Lekin bu o'rganish ikki hil nuqtai nazardan olib boriladi: ruqshunoslik u yoki bu hatti-harakat, fe'l-atvor, sababiy asos (motiv)larning ruqiy tabiati va shakllanish shart-sharoitlarini ochib beradi, axloqshunoslik esa ruqshunoslik tadqiq etgan hodisalarning axloqiy aqamiyatini tushuntiradi.

Axloqshunoslik va sosiologiya. Axloqshunoslikning jamiyatshunoslik (sosiologiya) bilan aloqasi o'ziga xos. Bu ikkala fan inson faoliyatini boshqarishning ijtimoiy murvatlaridan bo'lmish axloqni o'rganadi. Lekin axloqshunoslikning miqyosi bu borada keng. Ma'lumki, sosiologiya insonlarning ommaviy hatti-harakati va ularning qonuniyatlarini faqat muayyan ijtimoiy tuzum doirasidagina tadqiq etadi. Axloqshunoslik esa, o'z mohiyatiga ko'ra, lozim bo'lganda, muayyan ijtimoiy tuzum yoki davr doirasidan chiqib, inson axloqining yuksak yutuqi sifatida kelgusi davrlar uchun ham tarixiy va axloqiy aqamiyat kasb etgan shahsiy, istisnoli hatti-harakatlarni hamda ularning sababiy asoslarini o'rganadi.

Axloqshunoslik va siyosatshunoslik. Axloqshunoslikning siyosatshunoslik bilan aloqasi, ayniqsa, o'ziga xos va murakkab. Chunki siyosiy kurash qarama-qarshi axloqiy qoidalar va talablar kurashini taqozo etadi. Shahsiy intilishlar bilan davlat va jamiyat manfaatlarining mosligi, maqsadlar va vositalarning pok yoki nopokligi muammolari o'rtaga chiqadi. Lekin aslida siyosat qay darajada axloqiylik kasb etsa, shunchalik u ohilona bo'ladi. Bu hozirgi kunda axloqshunoslik ham, siyosatshunoslik ham jiddiy tadqiq etadigan eng muhim umumiy muammolardan biridir. Shuningdek, raqbarlik odobi, partiyaviy odob, etiket singari axloqshunoslikning muomala madaniyati doirasiga kiruvchi maqsus sohalari ham siyosatshunoslik bilan chambarchas bog'liq.

Axloqshunoslik va ekologiya. Keyingi paytlarda axloqshunoslikning ekologiya bilan aloqasi tobora mustaqkamlanib bormoqda. Tarixan axloqshunoslik ko'proq insonning o'zi, o'zgarlar va jamiyat oldiga majburiyatlarini taqlil etish bilan shuquqllangan, uning tabiatga bo'lgan munosabati diqqat markazidan chetda holdib kelgan. Lekin keyingi davrlarda, ayniqsa, qq asrda tabiatga nisbatan tor manfaatparastlik doirasidagi yondashuvlar oqibatida paydo bo'lgan ekologik bo'qron manzarani o'zgartirdi. Endilikda global ekologik muammolar ko'proq odamlarning ijtimoiy-axloqiy no'ktai nazarlariga bog'liq ekani ma'lum bo'lib holdi.

Shunday holdib, hozirgi kundagi ekologik muammolarni qal etishning ko'p jiqatlari axloqshunoslik ko'magiga borib taqalmoqda. qq asrda ekologik axloqshunoslik degan maqsus soha ham yuzaga keldi. Lekin, bu - axloqshunoslik ekologiyani to'liq o'z ichiga oladi, degan so'z emas. Chunki axloqshunoslikda

axloqiy baholash va boshqarish ob'ekti sifatida tabiatning o'zi emas, balki odamning tabiatga bo'lgan munosabati maydonga chiqadi.

Axloqshunoslik va milliy istiqlol g'oyasi. Garchand fan sifatida milliy istiqlol g'oyasi oliy va o'rta maqsus ta'lim tizimida yaqinda joriy etilgan bo'lsa-da, uning ildizlari qadimiy ma'naviyat tariximizga borib taqaladi. Zero, milliy mafkura tizimida axloqiy g'oyalar albatta o'z o'rniga ega bo'ladi, ko'pgina axloqiy g'oyalar zamirida esa milliy mafkura unsurlari yotadi. Shu sababli, axloqshunoslik tarixini milliy g'oya, mafkura tushunchalarisiz va tarixiy davrlarning axloqiy-falsfiy tadqiqini ularning taqliliy in'ikosisiz tasavvur hilish mumkin emas.

Axloqshunoslik fani jamiyat a'zolari va har bir fuqoroga milliy istiqlol g'oyasini

singdirish vositasi sifatida ham diqqatga sazovor. Chunki milliy istiqlol g'oyasi ezgulikka muhabbat, milliy qadriyatlarga qurmat-e'tibor, vatanparvarlik, millatparvarlik, fidoiylik, ziyolilik tamoyillarini siyosiy ong ishtirokida talqin etilgan tushunchalar tizimi tarzida taqdim hilsa, axloqshunoslik ularni axloqiy anglash vositasida ro'yobga chiqadigan tamoyillar sifatida olib qaraydi. qullas, axloqshunoslik bilan milliy istiqlol g'oyasi o'rtasida, qalqona til bilan aytadigan bo'lsak, et bilan tirnoq darajasidagi yaqinlik mavjud.

Tayanch tushunchalar

Etika - yunoncha "ethos" so'zidan olingan bo'lib hulq-odat demakdir.

Axloq - so'zi arabchadan olingan bo'lib, "hulq" so'zining ko'plik shaklidir. "Axloq" iborasi ikki hil ma'noga ega: umumiy tushuncha sifatida u fanning tadqiqot ob'ektini anglatsa, muayyan tushuncha sifatida inson fe'l-atvori va hatti-harakatining eng qamrovli qismini bildiradi.

Odob - inson haqida yoqimli taassurot uyqotadigan, lekin jamoa, jamiyat hayot ida burilish yasaydigan darajada muhim aqamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlarga asoslangan chiroyli hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi.

Xulq- oila, jamoa, maqalla-ko'y miqyosida ahamiyatli bo'lgan, ammo jamiyat va insoniyat hayot iga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan yoqimli insoniy hatti-harakatlarning majmui.

Axloqiy tarbiya natijasida odoblilik - hushhulqlilikka, hushhulqlilik - yuksak axloqlikka aylangan kabi, axloqiy tarbiya yo'lga qo'yilmagan joyda muayyan shahs, vaqti kelib, odobsizlikdan - badhulqlilikka, badhulqlilikdan - axloqsizlikka o'tishi mumkin.

Axloq-moral - lotincha "mores, moralis" so'zidan olingan bo'lib, ma'nosi hulq, odat demakdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Axloq deganda nimani tushunasizq
2. Axloq ko'proq qaysi fanlar bilan bog'liqq
3. Axloqning ijtimoiy hayot dagi roli nimadan iboratq
4. Odob va hulq o'rtasida qanday bog'liqliklar borq

5. Axloqiy tarbiya nimaq
6. Odob bilan axloq o'rtasida qanday farq borq

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. -Toshkent: O'zbekiston, 2003.
2. Karimov I. Tinchlik uchun kurashmoq kerak. -Toshkent: O'zbekiston, 2001. 20-26, 48 betlar.
3. Karimov I. o'zbek qalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. -Toshkent: O'zbekiston, 2005. 160-bet.
4. Karimov I. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloq etishdir. -Toshkent: O'zbekiston, 2005. 96-bet.
5. Kaykovus. qobusnoma. -Toshkent, 1994. 173-b. (26-35-betlar).
6. Avloniy A. Turkiy guliston yoqud axloq. -Toshkent, 1992. yoki o'son millat. -Toshkent: Sharq, 1992. 145-b. (73-76-betlar).
7. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. -T.: Yangi asr avlodi, 2003. 245-b. (7-21-betlar).
8. Ochildiev A. Milliy g'oya va millatlararo munosabatlar. -Toshkent: O'zbekiston, 2004. 123-131-betlar.
9. Millatlararo totuvlik va diniy baqrikenglik - taraqqiyot omili. -Toshkent, 2003. 172-b.
10. Saifnazarov I. Iqtisodiy va ma'naviy manfaatlar uyg'unligi va barkamol avlod tarbiyasi. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. 11-19-betlar.
11. Falsafa. qomusiy luqat. -Toshkent: Sharq, 2004. 496-b. (40-41-betlar).
12. Yusupov E. Oila - ma'naviyat buloqi. -Toshkent: o'zMU, 2003. 129-bet.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

1. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. -M.: Gardarika, 1999. 47str. (o'quv zalida 2-08).
2. Faybulloq As-Salom Saydi Umar. Tolibnoma. (Seni o'ylayman, bolam). -Toshkent: Sharq, 1997. 152-b. (64-74, 111-119, 140-147-betlar).
3. www.gov.uz
4. www.bilim.uz
5. www.bilimdon.uz
6. www.zamin.freenet.uz
7. www.ziyo-uz.land.ru
8. <http://G'G'ustoz.freenet.uz>

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik teqnologiya quyidagicha:

1. Aqliy qujum uslubi.
2. Charqpalak uslubi.
3. Referat taqlili.
4. Darsni aniq yo'naltirilgan savollar asosida olib borish.

Mavzuda qo'llaniladigan aqborot teqnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Sqemalar namoyishi.
3. Internetdan olingan ma'lumotlar.

2-MAVZU: Etikaning asosiy kategoriyalari. Axloq prinsiplari

REJA:

1. Etika kategoriyalari tushunchasi.
2. Yaxshilik va yomonlik, adolat, burch, vijdon, shan'-nomus, yashashning ma'nosi, baxt kategoriyalari.
3. Axloq prinsiplari: halollik, to'g'rilik, rostgo'ylik, insoflilik, kamtarlik va ularning aks ko'rinishlari

1-savol. Axloq o'zgaruvchan murakkab ijtimoiy hodisa. Axloqning mohiyati va tabiatini tushinish uchun uning tarkibiy tuzilishi, shakllanishi hamda qaror topishi qonuniyatlarini bilmoq lozim. Axloq kishi va jamiyat o'rtasidagi ob'ektiv o'zaro boqlanishning ma'naviy ifodasi, umumiy va individual manfaatlarni muvofiqlash zaruriyatining namoyon bo'lishidir. Shuningdek u shahs bilan jamiyat o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etishning asosiy shakllaridan biridir. Axloqni huquq singari ijtimoiy qonun-qoidalarga ham, sub'ektiv ko'rsatmalarga ham kiritib bo'lmaydi, chunki axloq individuallikdan ijtimoiylikning qaror topishi usullaridan biridir. Shu sababli axloqni faqat axloqiy ong dangina iborat deb qarab bo'lmaydi. U axloqiy ong, axloqiy praktika, axloqiy munosibatlardan iborat bo'lgan, mantiqan mukammal shakliy birlikka ega. Bu elementlarni bir-biridan ajratib bo'lmaydi, ular o'zaro bog'liq, ularni nazariy jiqat dangina ajratib olish mumkin, chunki ijtimoiy hayot da sof axloqiy hodisalar yo'q. Shuningdek, axloqning barcha elementlari bir-birlari bilan o'zaro bog'liq bo'lsada, nisbiy mustahildir. Axloq sohasida, uning tarkibiy tuzilishida eng aktiv element axloqiy ongidir.

Axloqiy ong axloqiy talablarni, normalarni qoidalarni, adolat haqidagi tasavvurlarni shakllantiradigan qarashlar, g'oyalar, fikrlar, nazariyalardir. Insonning har qanday hatti-harakatlari ong orqali bajariladi, ammo jamiyat ularni saralab, manfaatdor bo'lganlarinigina yuzaga chiqaradi. Axloqiy ongning ijtimoiy aqamiyati ham quddi ana shundadir.

Axloqiy ongda voqelik qonunlar sifatida emas, balki insoniy hatti-harakatlarga qo'yilgan ijtimoiy tartib, talablar, normalar shaklida qayd etiladi. Axloqiy ong ijtimoiy va individual ongga bo'linadi. Shu sababli axloqiy ong bir tomondan, jamiyat yoki guruqning talablari normativlarini ifodalasa, ikkinchi tomondan, shu talablarni anglashning individual, shahsiy shakli va ularni amalda namoyon hilishdir.

Axloqiy ongda normalardan tashqari odatlar va an'analar muhim tajriba va aql chambarchas boqlanib ketadi, hissiy tajriba bo'lmasa, aql bo'm-bo'sh, aql ishtirok etmagan hissiy tajriba esa ko'rdir, deb ta'kidlagan edi I.Kant. V.K.Belinskiy ta'biri bilan aytganda: "hissiyoti bo'lmagan g'oyalar sovuq, ular nur sochadi-yu, ammo isitmaydi, joziba va qaroratdan maqrumdir".

Aql hissiyotlarga ma'lum ijtimoiy yo'nalish beradi, emosional hissiyotlar esa ongda o'zining aqliy asosini topadi. hissiyotlar ma'lum ma'noda, odamdagi asoslarni kuchaytiradi, chunki taqlil va baholash bilan bog'liq bo'lgan axloqiy

jarayonga aqlning ta'sir etishi uchun ko'p vaqt talab hilinadi, axloqiy hissiyot va tuyqular esa juda tez ta'sirlanadi.

Kishi o'z hayot ini qavf ostiga qo'yib, boshqalarga yordam berayotganida, suvga cho'kayotgan odamni qutqarayotganida, yonayotgan uydan bolani olib chihish paytida ijtimoiy muammolar haqida o'ylamaydi, muloqaza hilib o'tirmaydi, biror bir manfaatni ko'zlamaydi. Bunday sharoitda odam tezlik bilan hissiyot va tuyqular ta'sirida qarakat hiladi. Uning psiqikasida to'plangan tajriba avtomatik tarzda aktivlashadi, kishini faoliyatga undaydigan kuch sifatida namoyon bo'ladi. Inson hayot ida tuyqu va hissiyotlarning aqamiyati katta. Biz boshimizdan kecho'rgan, his hilgan hamma narsa qalbimizda iz holdiradi, qotiramizdan sira chiqmaydi. Ma'lum bir ruqiy ko'tarinkilik, his-tuyqularsiz faoliyat, ijod, qaqramonona ishlarning bo'lishi mumkin emas. Gegel aytganidek, olamda biror bir uluqvorlik eqtirossiz voqe bo'lgan emas. Insoniy his-tuyqularsiz haqiqatni ochish ham mumkin emas. Demak, tuyqularsiz qaqiqiy axloqiy uluqvorlik ham yo'q va bo'lmaydi ham.

Ammo his-tuyqular ma'lum darajada hatti-harakatning aqamiyatini belgilagani bilan, qamisha ham hulqning doimiy sababchisi bo'la olmaydi. Garchi kishi ijtimoiy hayot dagi qator hodisalarning bevosita ta'siridan to'qri hatti-harakat hilishga, masalan, ijtimoiy manfaatlarni shahsiy manfaatlardan yuqori qo'yishga tayyor turishga olib kelishi mumkin, albatta, lekin u butun sharoitni taqlil hilib ko'rmagan bo'lsa, unda qat'iy maslak, ishonch, e'tiqod bo'lmasa, uning bu hatti-harakati tasodifiy jo'shqinlik demasdan bo'lmaydi. Shu sababli axloqiy ongning markaziy elementi kishida ma'lum hayot sharoitlari va tarbiya ta'sirida qaror topgan qat'iy bilimlar va axloqiy tartib-qoidalarga nisbatan barqaror emosional munosibatdan iborat bo'lgan ishonchdir. Ishonch hulq normasini sub'ektiv qabul hilish bo'lib, kishi namuna oladigan axloq prinsiplarining to'qriligi va adolatli ekanligiga amin bo'lishligidir. Ammo axloqiy ishonchning o'ziga xos tomonlari shu bilan cheklanmaydi, chunki bu tomon faqatgina axloqiy zaruriyatni aqlan tushunishginadir.

Axloqiy talablarning qaqqoniyligini anglashgina emas, balki u yoki bu axloqiy dasturlarga rioya hilish uchun to'la tayyorlikni bildiradi. Shuning uchun, axloqiy ishonch shahsning aktiv faoliyat yo'nalishini, uning maqsadga intilishi, hulqning yashirin motivlari sistemasini hamda uning umumiy nuqtai nazarini, hayot pozisiyasini, yashash ma'nosini belgilaydi. Axloqiy ishonch o'zida rasional va emosional tomonlarni ifodalab, turqunlik beradi, shahsning axloqan "zanglamasligiga" kafolat yaratadi, kishi har qanday qiyin sharoitlarda ham o'z prinsiplaridan qaytmasligini anglatadi.

Axloqiy ongning o'ziga xos va ayni paytda eng muhim elementi shahsning axloqiy sifatlaridir. Kishilarning axloqiy sifatleri ya'ni fazilatleri ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy sabablar bilan izoqlanadi. har bir davrda asosiy axloqiy sifatlar qukmron ideologiyaning, mafkuraning umumiy yo'nalishi bilan belgilanadi. Biroq axloq ideologiyadan, mafkuradan o'zining umuminsoniy, milliy qususiyatlari bilan ajralib turadi. Axloqiy sifatlar ijobiy va salbiy bo'ladi. Ijobiy axloqiy sifatlerga, biz

buni fazilatlar deb ham yuritimiz, masalan, mehnatsevarlik, kamtarlik, hushmuomalalik, ezigulik, samimiyat, insof, andisha, qayo singarilar kiradi.

Bu bizning axloqiy qadriyatlarimizdir. Salbiy sifatlarga, buni illatlar deyishimiz ham mumkin, masalan, qoinlik, poraqo'rlik, ikkiyuzlamachilik, laganbar-dorlik, qasad, daqallik, irodasizlik, munofiqlik, shahsiyatparaslik, qudbinlik, mansabparaslik kabilar kiradi.

Axloqiy sifatlar haqidagi tushunchalar boshqa jamiyat hodisalari kabi tarix davomida o'zgarib, rivojlanib, sayqallanib boradi. Masalan, ijtimoiy hayot ning hamma sohalariga din, cherkov qukmronlik hilgan o'rta asrlarda - e'tiqod, umid va muhabbat, ya'ni qudoga e'tiqod, uning shafqatiga umid va unga muhabbat asosiy fazilatlar, deb hisoblangan. Hozir ona-yurtimiz mustahillik va demokratik yo'ldan borib, bozor iqtisodiy sharoitida hayot kechirar ekan, ayniqsa, vatanparvarlik, milliy qurur fazilatlarini tadbirkorlik, o'zaro manfaatdorlik, qamkorlik, sabr-toqat, osoyishtalik, qanoatlilik fazilatlarini bilan uyqunlashtirib borishni taqoza etmoqda. Murakkab iqtisodiy sharoit chigalliklarini yechishda axloqiy barkamollik, milliy urf-odatlarimizdan ma'naviy yuksaklik, madaniy-ma'rifiy merosimiz, ta'sir etmasdan holmaydi, albatta.

Prezidentimiz I.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1-majlisidagi ma'ruzasida ta'kidlaganidek, "Ma'naviyat tarbiyaning eng ta'sirchan quroli ekan, undan ohilona foydalanish bolalarimizni vatanparvarlik, rostgo'ylik, qaqqsevarlikka o'rgatish kerak bo'ladi.

Aslini olganda, axloq-ma'naviyatning o'zagi. Inson axloqi shunchaki, salom-alik, hush muomiladagina iborat emas. Axloq - bu avvalo insof-adolat tuyqusi, imon, qalollik degani". Qadimgi ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytganda, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida qaromdan qazar, nopoklikni, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyoni bo'lishi kerak.

Shunday odamgina lafzini saqlaydi, birovning qaqqiga qiyonat hilmaydi, sadoqatli bo'ladi, Vatan, halq uchun jonini fido etishga ham o'zini ayamaydi. Buning aksi o'laroq, yolqonchi, va'daboz kishida vatanparvarlik tuyqusi bo'lmaydi. Manfaatparastlik yo'lida hilgan har bir qinqir ish, u qanchalik balandparvoz ta'rif-tavsiflarga o'ralmasin, fatvolar to'qib chiqarilmasin, baribir Vatanga qiyonatdir.

2-savol. Axloq mazmuni aqliy va hissiy momentlardan, ya'ni axloqiy ongdangina iborat emas. Axloqiy ong kishilarning hatti-harakatlarida, ularning amaliy hayot ida namoyon bo'ladi. Shu sababli axloqning ikkinchi elementi - axloqiy amaliyotdir. Axloqiy amaliyot - axloqiy ong hodisalari, ya'ni motivlar, niyatlar, dunyoqarash, axloqiy qadr-qimmat ideallar va q.k.larda namoyon bo'ladigan hulqni,

son-sanoqsiz hatti-harakatlar, aloqa munosibatlarni axloqiy maqsadlarga ongli bo'ysundirishdir; kishining ijtimoiy hayot i turli tomonlariga: mehnatga, jamoaga, oilaga, qarindoshlarga, do'st-birodarlarga munosabati, fan, san'at, madaniyat sohasidagi faoliyati, shuningdek, kishining o'zi guvoq bo'lgan yoki qatnahayotgan

kundalik hayot voqealariga munosabati va boshqalardir. Boshqacha aytganda, axloqiy praktika amalda namoyon bo'ladigan axloqdir. Unda shahsning jamiyatga munosabatigina emas, balki jamiyatning shahsga, shuningdek, shahsning tabiatga va o'z-o'ziga munosabati ham o'z ifodasini topadi.

Axloqlilik, hulq-axloqiy praktikaga qaraganda torroq tushuncha. hulq kishining ongi va irodasi bilan belgilanadigan axloqiy hatti-harakatlarning yig'indisi, sistemasidir. Kishilarning axloqiy hulqi axloqiy boyliklarning shakllantirish, jamiyatning axloqiy muqitini yaratishda katta rol o'ynaydi. hulqqa xos qususiyat, uning birligi elementi hatti-harakatdir. hatti-harakat, motiv kishining ijobiy yoki salbiy hislatlari namoyon bo'ladigan faoliyatdir. Boshqacha hilib aytganda, hatti-harakat kishining ongli yo'nalto'rgan va yakunlangan qarakati yoki faoliyatidir.

Hatti-harakatlar to'qridan-to'qri faoliyat hilishdangina iborat emas. Ular faoliyatsizlik - sukut, passivlik, loqaydlik yoki bo'lmasa imo-ishora, hiliq, oqang tarzidagi munosabatlarda ham ifodalanishi mumkin.

hulqda, kishining hatti-harakatlarida, uning ichki, ma'naviy dunyosi, fikri, tuyqusi, intilishlari, adablari aks etadi. Jamiyatda mavjud bo'lgan axloqiy talablarning ham ijobiy, ham salbiy ko'rinishlari hatti-harakatda namoyon bo'ladi. Axloq, ong va faoliyat birligi tarzida, yaxshilik va yomonlikning, adolat yoki adolatsizlikning, vijdonlilik yoki vijdonsizlikni namoyon etadigan oqirgi qujayra - bu hatti-harakatdir. Shu sababli hulq va hatti-harakatlarga qarab biz o'z muloqazalarimizni bildira olamiz. Ma'lumki, bir qarakatning o'zi ham yomonlik tariqasida baholanishi mumkin. Albatta bunday holda ikkala baho ham to'qri bo'lavermaydi. Axloqiy baholash noto'qri sub'ektiv bo'lmasligi uchun muayyan jamiyatda faqat birdan-bir mumkin bo'lgan axloqiy munosabatlarning ob'ektiv mezoniga, umuminsoniy harakteriga tayanmoq kerak.

U yoki bu faoliyatni axloqiy baholashda kishining o'z qarakatlariga sub'ektiv munosabatini ifodalaydigan axloqiy motiv muhim rol o'ynaydi. hulqning motivlari ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Biz tarkibida egoistik motivlar bo'lgan har qanday hatti-harakatlarni, garchi u ob'ektiv jiqatdan ijobiy natijalar bergan bo'lsa-da, qoralaymiz. Biror-bir qarakat yuksak, axloqiy maqsadlar va har qanday egoistik mo'ljallar "men bundan nima naf ko'ramanq"dan holi amalga oshirilsa, bu qarakat axloqiy bo'lish bilan birga go'zal qamdir.

Aytaylik, kishi balkonda o'sayotgan gullarga suv quydi. Bu qarakat axloqiy ham emas, axloqsizlik qm emas. Mabodo bu kishi bemor yotgan, gullari qarovsiz holgan qo'shnisining gullarini suqorsa, tamoman boshqa gap. hatti-harakatlar boshqa kishining, jamiyatning, guruqning manfaatlari bilan daqldor bo'lgan choqda axloqan baholanadi. Kishilarning hatti-harakatlari o'z-o'zidan emas, balki ijtimoiy hayot ning bir bo'lagi bo'lgani uchun yaxshilik yoki yomonlik deb baholanadi, qadrlanadi. Sirtan qaraganda to'qri ish hiladigan bo'lib ko'rinsada, ammo bu o'zining shuqrati, obro'si, foydasini ko'zlab hilinayotgan hatti-harakatlarni axloqiy deb bo'lmaydi. hatti-harakatlarning axloqiylik darajasi onglilik, samimiylik, beqarazlik, iqtiyoriylik, erkin tanlashi bilan axloqiy qiymatga egadir.

Shahsning hulqida uning o'z-o'zini anglashi, mavjud ijtimoiy muqitining axloqiy talablari haqida tasavvurga ega bo'lishi ham muhimdir. Biroq hulq normalari haqidagi tasavvurlar, bilimlar bilangina kishilar hush axloqli bo'lib holavermaydi. Axloq kodeksini yodlash bilan ish bitmaydi, balki shu hulq qoidalarini chinligiga, zarurligiga chuqur ishonch bo'lish kerakki, ular kishilarning faoliyatida, hatti-harakatida o'zining amaliy ifodasini topmoqi lozim. qatto "Kishi biron Yaxshi axloqiy hatti-harakatni hilish bilan, - deya to'qri ta'kidlagan edi Gegel, - u qali fazilatli hulq vositasi uning harakteridagi doimiy belgiga aylangan choqdagina fazilatli bo'la oladi". Axloqiy hulqning qaqiqiy asosi bilimlar bilan kishi ma'naviy ishonchining qo'shilib ketishida va ularning hatti-harakatlarida amalga oshuvidadir.

Shunday hilib, har qanday hatti-harakat hulq va faoliyat axloqiy bo'lavermaydi. Axloqiy praktika deganimizda shahsning boshqa kishilarga muayyan munosabati ifoda hilinadigan hatti-harakatlar va hulq ko'zda tutiladi. Bunda albatta shahsda ijtimoiy va shahsiy manfaatlar uyg'unligi, jamiyatga ongli munosabatda bo'lishi, hulqida axloqiy motiv va nig'oyat axloqiy hatti-harakatning zaminida ma'lum darajada erkinlik, tanlash erkinligi bo'lishi lozim. Hisqasi axloqiy praktika onglilik, ijtimoiylik va fuqorolikning eng oliy ifoda mezonidir. Bu talablar bo'lmasa, umuman, axloqiy praktikaning bo'lishi mumkin emas. "Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida

o'qrilik, poraqo'rlik, muttaqamlik va boshqa qayri axloqiy kirdikorlar bilan bog'liq bo'lgan turli muammolar kelib chihishi mumkinligi ravshan, - deydi Prezidentimiz I.Karimov, - ammo bu illatlar ayrim kishilarning ma'naviy qashshoqligi, jamiyat taqdiriga befarqligi oqibatidir" .

3-savol. Axloqning uchinchi elementi axloqiy munosabatlardir. Axloqiy munosabatlar - ijtimoiy munosabatlarning tarkibiy hismidir. Ijtimoiy munosabatlarning har qanday turi singari, axloqiy munosabatlar ham axloq normalari bilan cheklangan, shahs va jamiyat, kishilar o'rtasida aloqalar, boqlanishlar tarzida mavjud. Shunga asosan axloqiy munosabatlar o'z shakliga ko'ra epizodlik ya'ni qalokatga uchragan odamga yordam ko'rsatish va turqun. Ya'ni oila, jamoa, guruq, maqalladagi odamlar bilan bo'lgan munosabatlar turlariga bo'linadi. Ammo axloqiy munosabatlar - bu faqat aloqalar, boqlanishlardangina iborat bo'lmay, ayni paytda normativ asosga ega bo'lgan o'zaro ta'so'rni kishining boshqa odamlar jamiyat oldidagi burchlarini ham o'z ichiga oladi.

Axloqiy munosabatlar, odatda dastlab stiqliyali, moddiy munosabatlar asosida shakllana boshlaydi. So'ngra esa taraqqiy hilib moddiy munosabatlardan ajralib chiqib, mafkuraviy, g'oyaviy, ma'naviy munosabatlar sohasiga kira boradi. Axloqiy munosabatlar kishilarning irodasidan tashqari paydo bo'lib, axloq normalarining qaror topishi, jamoatchilik tomonidan qo'llab-quvvatlanishi jarayonida, albatta, kishilar ongi orqali o'tadi.

Axloqiy munosabatlar o'z mazmuniga ko'ra yo boshqaruv yoki qo'riqlav vazifalarini bajaradi. Boshqaruvchi axloqiy munosabatlar muayyan jamiyatning normalari talablariga muvofiq holda yuzaga keladi, ular majburiylik vazifalariga

daqlordir. qo'riqllovchi axloqiy munosabatlar shu normalarni buzuvchi hatti-harakatlar yuz berishi natijasida paydo bo'ladi va ijtimoiy ta'sir choralari amalga oshirishni ta'minlaydi. Demak, axloqiy munosabatlarning sub'ekti yakka shahslar, guruqlar, oila, jamoa, davlatlar va q.k. bo'lsin baribir qamisha odamlardir. Faqat odamlar va ijtimoiy hodisalargina emas, balki tabiat va uning elementlari ham axloqiy munosabatlarning ob'ekti bo'la oladi.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning boshqa turlaridan farq hilib, qamisha va hamma joyda axloqiy normalar, baholar ta'siri ko'rinib turadi. Ular axloqiy faoliyat, hulq, hatti-harakatlarda, atrofdagi ijtimoiy borliqqa nisbatan axloqiy ta'sir ko'rsatishda yuzaga keladi. Axloqiy munosabatlarning baholovchi karakteri bilan birga imperativ, yo'naltiruvchi karakterga egaligi ham uning o'ziga xos belgisidir. Axloqiy munosabatlarda, kishilarning faoliyati va hatti-harakatlari, ular munosabatlarining axloqiy-amaliy ifodasi sifatida asosiy o'rin tutadi. Ayni paytda axloqiy munosabatlar boshqa hamma ijtimoiy munosabatlar singari mustahildir.

Shunday hilib, axloqiy munosabatlar axloqning elementi sifatida, birligidan, ijtimoiy munosabatlarning boshqa turlari bilan, ikkinchidan, murakkab bir butunlikni tashkil etadigan axloqning boshqa elementlari bilan chambarchas bog'liq. Axloqning elementlari axloqiy ong, axloqiy amaliyot, axloqiy munosabatlar axloqning elementlari sifatida bir-birlari bilan chirmashib ketadi.

Masalan, axloqiy faoliyat va axloqiy munosabatlar ijtimoiy hayot ning o'ziga xos tomonlari sifatida axloqiy ong predmetidir. Axloqiy faoliyat kishi tomonidan o'z amaliyotining mazmuni va maqsadlarini axloqiy jiqatdan anglashi tufayli yuzaga keladi. Axloqiy munosabatlarning kishilar faoliyatini tartibga soluvchi boshqa usullardan ajratib olish qiyin bo'lganda axloqiy ong, yordamga keladi. o'z navbatida, axloqiy munosabatlar hulqning axloqiy shart-sharoit va aqamiyati nuqtai nazaridan olingan ko'rinishlaridan boshqa narsa emas. Axloqiy munosabatlar normalarni qo'llab-quvvatlash va ijro etishning ijtimoiy meqanizmi bo'lib, qamisha normalarni shakllantirish, rivojlantirish, saqlash va keyingi avlodlarga holdirish jarayonlarini mujassamlanto'rgan bo'ladi.

Axloqiy normalarning ta'sirchanligi hayot baqsh kuchining mezoni axloqiy munosabatlarning ifodasidir. Axloq normalari o'z natijalari - axloqiy munosabatlardan tashqari mavjud bo'lganda edi, o'zining ijtimoiy aqamiyatini yo'qotgan bo'lar edi. Shunday hilib, axloqning barcha tomonlari bir-birini taqozo etadi va bir-birini belgilaydi.

Ammo axloqning barcha tomonlarining mustaqkam bo'lishi ulardagi farqlarni, ziddiyatlarni ham yo'qqa chiqarmaydi. Masalan, axloqiy munosabatlar axloqiy ong sinovdan o'tkazgan hulq normalarining amaliyotda mustaqkamlanish shakli bo'lib, mavjud hodisa tariqasida namoyon bo'ladi. Axloqiy ong esa faqatgina mavjud axloqiy hodisalarnigina emas, balki lozim bo'lgan hodisalarni ham ifodalaydi. quddi shu sababli ular bir-biriga mos kelmaydi, ziddiyatli bo'ladi. Ziddiyatlar ayniqsa, ijtimoiy bir tuzumdan ikkinchisiga o'tish davrida keskin tus olishi mumkin.

Axloqning tarkibiy hismlarini taqlil hilgandan so'ng unga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Axloq - tarixan vujudga kelgan ijtimoiy hodisa bo'lib, kishi hulqini boshqarish vazifasini bajaradigan, bir-birini taqozo etadigan va belgilaydigan elementlar axloqiy ong, axloqiy amaliyot va axloqiy munosabatlarning murakkab birligidir.

Axloq "o'z-o'zidan" qarakatlantiruvchi sistema sifatida ma'naviy hayot ning eng muhim va keng sohasi bo'lib funksional qususiyatga ega. Uning barcha funksiyalaridagi murakkab dialektik o'zaro aloqadorlikka qarab spesifikasi va rolini belgilash mumkin. Odatda axloqning umumiy funksiyalari: tartibga solish (boshqaruv), stimuly, baholash, bilish, tarbiyalash funksiyalaridan iborat deb hisoblanadi. Amalda esa ularning barchasi bir-birini to'ldiradi va bir-biriga o'tib turadi, biri boshqasi orqali (ketma-ket) amalga oshadi. Bir-birini to'ldirishda ular axloqning shahsiy va ijtimoiy manfaatlarning moslashuvini va shu asosda jamiyat mavjudligi va rivojlanishining zaruriy sharti bo'lgan tartib-intizomga rioya hilishni ifodalaydi.

Axloqning boshqaruv (tartibga solish) funksiyasi boshqa funksiyalarni eng ko'p darajada o'ziga bo'ysindiriladi va uyushtiradi. Axloq faqatgina yo'l-yo'riq, ko'rsatma berib holmaydi, u shahsni ma'lum hatti-harakatga yo'llaydi, ayrim hollarda qat'iy buyruq beradi. Shu bilan axloqni tartibga solish funksiyasi axloqiy talablar, hulq namunalarini ishlab chiqadi.

Axloqni baholov funksiyasi birinchi navbatda ana shu taqdim etilgan namunalarga kishilarni rioya hilishi uchun ijtimoiy nazoratga yo'naltiriladi. Baholash - axloqni ta'sirchanligini oshiradi. Baholash bo'lmasa, axloqli bo'lishi mumkin emas. Agar estetik, baholovning asosi go'zallik va qunuklik, ququqiy baholovning asosi - qonuniy yoki qonunsizlik bo'lsa, axloqiy baholov esa qamisha yaxshilik va yomonlik negizida ko'riladi.

Axloqning bilish funksiyasi ijtimoiy munosabatlarni qonuniy tarzda emas, balki jamiyatni talablari va shahs manfaatlari aks etgan muayyan maqsadlar, g'oyalar, tasavvurlar, orzu-umidlar, hoxishlar tarzida aks ettiradi. Axloqiy ong kishining hulqini norma va prinsiplar orqali kishini o'zaro va ularni jamiyatga bo'lgan munosabatini tartibga soladi. Axloqda voqelik naqadar to'qri aks etsa, axloqiy faktorlar shu qadar safarbarlik aqamiyatiga ega bo'ladi, ommaviy qaqramonlik, jangovar va mehnat zafarlarini manbai bilan axloqiy tashabbusi paydo hiladi.

Jamiyat hayot ida axloqni tutgan o'rni nig'oyatda katta. Biroq u o'z-o'zidan ro'yobga chiqmaydi. Har qanday g'oyalarni voqe hilmoq uchun odamlarni amaliy kuch-qudratlari zarur, axloqiy tarbiya zarur. Tarbiya kishining ma'naviy qiyofasi, uning irodasi o'z-o'zini anglashi, harakterini shakllanishida katta aqamiyatga ega, kishining ma'naviy qiyofasida axloqiy fazilatlarini yaratadi, ideal motivlar tariqasida ma'naviy raqbat namoyon bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan axloq funksiyalari turli tarixiy sharoitda turlicha amalga oshirilgan. Ammo axloqning asosiy, ya'ni shahsning jamiyatga intilishi, munosabati, qizmati barcha bosqichlarda ham o'zgarmay saqlanib holaveradi. Shuningdek, axloqning jamiyat manfaatlari, ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojlariga

hizmat hilishdan iborat vazifasi ham, aslida o'zgarmaydi. Shu sababli axloqning aqamiyatiga qarab, jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etishiga qarab soqталigi yoki qaqiqiyli to'qrisida qukm yuritimiz.

Axloq ijtimoiy taraqqiyot mahsuli bo'lganligi sababli uzluksiz o'zgarib boradigan ijtimoiy hayot ta'sir ko'rsatib turadi, ya'ni tarixiy harakterga ega. hozir davr o'zgardi, shu sababli axloqiy hodisalarga bo'lgan munosabatimiz ham o'zgardi. Axloqdagi umuminsoniy momentlar, umuminsoniy axloq normalariga, milliy qususiyatlariga, tadbirkorlik, ishbilarmonlik ko'rinishlariga katta e'tibor berilmoqda. hamma tomonlarda, shuningdek, hozirgi bozor iqtisodiga asoslangan mustahillik va demokratik taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston jumquriyatimizda ham qo'rqqoqlik, o'qrilik, kattalarga qurmatsizlikni qoralaganlar va qoralaydilar; jismonan ojizlarga, ayollarga qo'l ko'targanlarga, ota-onalik yoki farzandlik burchini unutanlarga va shu kabi boshqa hiliqlarga nafrat bilan qaraganlar va qaraydilar deb o'ylayman. hamma davrlarda jasurlik, kamtarlik, qimmat, meqmondo'stlik, bemorlarga yordam ko'rsatish va boshqalar qanday hilib bo'lsa ham

raqbatlantirilgan va hozir ham shunday bo'lishi lozimdir. Bu normalar oddiy va umuminsoniy harakterga ega, hamma ning manfaatini ifodalaydi. "Oddiy", "elementar" so'zlari ularning aqamiyatini emas, faqat ularning o'z-o'zidan oydinligini bildiradi, holos. Axloqdagi umuminsoniylik, milliylik qotib holgan qoidalarning oddiy yig'indisi emas, uning mazmuni qamisha ma'lum ijtimoiy guruqlarning talablari, konkret davrning chegaralari bilan mustaqamlanib, rivojlanib boradi.

Shunday hilib, axloq umuminsoniylik va milliylik elementlari bo'lgan ijtimoiy hodisa hamda ma'naviyat sohasidir; axloq real hayot ni aks ettirish, baholash shakli va uni o'zgartirish vositasidir. U "o'z-o'zidan" qarakatlanadigan, o'ziga xos qonunlar bilan taraqqiy etadigan nisbatan avtonom sistema bo'lib, ayni paytda axloq doirasiga kirmaydigan faktorlarning ta'siriga uchraydi. Nig'oyat axloq ham, odamlar o'rtasidagi o'ziga xos aloqa vositasi, ham emosional hissiy kuch-qayratning qudratli manbai, ham shahsni tarbiyalashning doimiy vositasidir.

4-savol. Axloq va siyosat. Kishilardagi axloqiy sifatlarning shakllanishiga jamiyatning iqtisodiy strukturasi tashkil etadigan ijtimoiy munosabatlarinigina emas, balki unga, qususan, siyosat ta'sir ko'rsatadi. Siyosat millatlar, qalqlar, davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi, kishilarning barcha mafkuraviy tasavvur va tushunchalariga singib boradi, kishilar amal hiladigan axloq prinsiplari, norma va qoidalarning ta'sirchanligini orttiradi. G.V.Pleqanov yozgan edi: "Axloqning tartib-qoidalari, barcha ijtimoiy munosabatlarning majmui ma'nosida siyosiy mavjudot bo'lganligi uchun ham axloqli mavjudotdir".

Siyosat axloqiy qarashlarning mazmunini ma'lum bir shakllarga soladi, ularning rivojlanishiga yo'nalish beradi. Axloq esa ijtimoiy ongning shakllaridan biri sifatida ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtiruvchi yoki unga to'siq bo'luvchi o'ziga xos kuch sifatida siyosatga ta'sir ko'rsatadi. o'z davrida qokimiyatga intilgan guruqlar ham siyosiy kurashda qulay kelganda axloqiy omildan Yaxshigina foydalanadi.

Vaholanki, ijtimoiy ongning bu ikki formasi jamiyat hayotida, taraqqiyotida muhim aqamiyat kasb etadi. Siyosat va axloq o'zaro boqlangan va o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, axloq jamiyatning siyosiy ideallarini mustaqkamlash uchun axloqiy qo'llab-quvvatlashga muqtojdir.

"Halqimizning asrlar osha yashab kelgan an'analari, urf-odatlar, tili va ruqi negizida qurilgan milliy mustahillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan maqkam uyqunlashgan holda kelajakda ishonch tuyqusini odamlar qalbi va ongiga yetkazish, ularni Vatanga muhabbat, insonparvarlik ruqida tarbiyalashi, qalollikni, mardlik va sabr-bardoshlikni, adolat tuyqusini, bilim va ma'rifatga intilishni tarbiyalash yo'lida hizmat hilmoqi lozim" , - deb ta'kidlaydi Prezidentimiz I.Karimov. Demak, bozor iqtisodiga asoslangan siyosatimiz ham umuminsoniy axloqiy qadriyatlarga muqtojdir.

Axloq va huquq. Axloq va ququqning o'zaro ta'siri masalalari o'tmishdagi va hozirgi etik sistemalarning hismi bo'lib kelgan va shunday bo'lib holmoqda. qadimgi faylasuflar Suqrot, Aflotun, Arastu ququqiy mafkurani ishlab chihish jarayonida etikani qonunchilik bilan boqlashga qarakat hilganlar.

Nemis klassik falsafasining namoyandalari I.Kant bilan Gegel huquq bilan axloq o'rtasidagi boqlanishni aniqlashga urinib ko'rdi. I.Kant bu boqlanishni axloqni qonunchilikka bo'ysundirish orqali amalga oshirishga intiladi. Gegel esa axloq va ququqning o'zaro ta'siri birligida inson erkining bo'lishi sifatida olib qaradi. U Kant singari axloq bilan huquq o'rtasidagi tafavutni axloqda hech qanday tashqi majburiyatlikni talab hilmasligida, deb bildi. Gegel dialektik sifatida ququqiylik va axloqiylik o'z-o'ziga mustahil mavjud bo'la olmaydi, deb hisobladi.

Huquq va axloqning dialektik biriligini, o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'sirini, hamda ularning farqini, shuningdek, o'ziga xos qususiyatlarini e'tirof etmoq lozim. huquq va axloq o'rtasida o'zaro bog'liqlikdagi muhim momentlardan biri - ularning o'z navbatida iqtisodiy munosabatlarning mustaqkamlanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishidir. Ularning har ikkisi ham kishilar o'rtasida tashkil topgan moddiy va ma'naviy munosabatlarni mustaqkamlashga, ularning hulqida bir-biriga, jamoaga, davlatga munosabatlarda lozim va mumkin bo'lgan normalarni belgilashga qaratilgan. Shu bilan birga axloqiy va ququqiy talabning ularningbaholov-buyuruv mazmuni bilan o'qshab ketadi.

Axloq va ququqning umumiy belgilari ana shulardan iborat. Ammo ularning farqi, spesifikasi nimadan iborat huquq va axloq bir-biridan tadbiq etilish ko'lami va sohasining turliligi bilan ham farq hiladi. Axloqiy kodeks ququqiy normalar sohasiga qaraganda boyroq va kengroq. Axloq bilan huquq normalari faqat ta'sir ko'lami bilangina emas, shu bilan birga vujudga kelish usuli bilan ham farq hiladi.

- Axloq va huquq o'z normalari, yo'riqlarini ta'minlash usuliga qarab ham bir-biridan farq hiladi. Huquq qonunga, axloq jamoatchilik fikriga tayanadi.

- Axloq va ququqning "taqdiri" ham bir hil emas. Axloq jamiyatning ilk bosqichlaridayoq paydo bo'lgan va insoniyat mavjud ekan, yashayveradi. huquq esa ancha keyin ijtimoiy sinflarning, davlatning vujudga kelishi bilan paydo bo'ladi. Axloq va san'at. Ijtimoiy ongning barcha sohasi ichida san'at axloqqa eng yaqin turadi. V.G.Belinskiy san'at axloqning singlisi deb, L.N.Tolstoy esa etika va

estetikani "bir shaynning ikki yelkasi" deb tasodifan aytgan emaslar. Ajloqda ham, san'atda ham markaziy in'ikos ob'ekti - insondir. Ijtimoiy ong formasi sifatida ularning har ikkisi insonni uning ijtimoiy munosabatlari bilan birga, uning borligi va faoliyatini keng qamrab aks ettiradi. Axloq va san'atning o'zaro bog'liqligi yaxshilik va go'zallik g'oyalarining birligi bilan belgilanadi: kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy hayot sharoitlariga muvofiq axloqiy va estetik ideal shakllanadi. Ijtimoiy turmush va inson faoliyati ana shu ideal nuqtai nazaridan baholanadi. Badiiy ijod va axloq tutash idishlarga o'qshaydi, yomonlik va adolatsizlik hech qachon san'at asarini yaratgan emas.

Ammo axloq va san'atning birligi bilan birga ularning bir-biridan farq hiladigan tomonlari ham bor. San'at hayot ni butun to'laligicha aks ettirsa, axloq insoniy munosabatlarning faqat bir tomoni - axloqiy munosabatlarnigina ifodalaydi. An'at qamrab oladigan hayot hodisalari doirasi axloqqa qiyos hilib bo'lmas darajada kengdir. Unki tabiat hodisalari ham, ijtimoiy hodisalar ham go'zal bo'lishi mumkin, yaxshilik esa faqat ijtimoiy munosabatlargagina taalluqlidir.

San'at hayot ni badiiy shaklda, hissiy-konkret obrazlar ko'rinishida aks ettiradi, axloq esa axloqiy tushunchalar, normalar, qoidalar shaklida aks ettiradi. Agar axloq insonlar axloqiy sifatlarini shakllantirsa, san'at yaxshilik va yomonlikni qarama-qarshi qo'yib, insoniy fazilatlarni badiiy ifoda hilib kishilar hishilarning umumiy axloqiy soqlamlashuviga, ularda o'z burchini va hayot ning ma'nosini tushunishda, hayot ga universal ijodiy munosabatda bo'lish malakalarini rivojlantirishga yordam beradi.

San'at bir paytni o'zida ham axloqiy ham estetik, ham badiiy va ham mafkuraviy tarbiya vositasi bo'lib hizmat hiladi. Aksariyat san'atni odob sababini kishi o'zining axloqiy praktikasidan ko'ra ham ishonchliroq qabul hiladi.

Shu bilan birga, axloq va san'atni o'zaro munosabati ob'ekt va sub'ektni tasvir predmeti va san'atkor pozisiyasini murakkab hamda o'ziga xos sintezidan iborat. San'at va axloq, fikr va his, iroda va tuyqu, haqiqat va go'zallik qamisha birgalikda kishiga go'zallik va va axloqlikni yagonaligini singdirib, oliy axloqiy boylik bo'lgan yaxshilikka yo'l ochib beradi.

Axloq va din. Axloq va din bir-birlari bilan chambarchas bog'liq. o'tmish davrida ham, hozirgi davrda ham axloq va din kishilarning tarbiyasiga doimo ta'sir etib kelgan. To'qri din axloqdan ancha keyin paydo bo'lgan. Din bo'lmagan davrlarda ham odoblar va odob qoidalari mavjud edi. Diniy aqidalar, qarashlar ham ma'lum bir insoniyat taraqqiyoti tarixining mahsuli. Din qaror topgandan so'ng ham birdaniga axloqiy qoidalarni o'ziga singdirib olmadi. qadimgi misrliklar, yunonlarning dini dastlab axloq masalalari bilan qiziqmagan. Faqat keyinchalik din jamiyatda mustaqkamlashib borishi bilan diniy qarashlarni o'ziga asta-sekin singdirib ola boshlaydi. Islom etikasida ham kishilardan axloqli bo'lishini talab etishi bilan birga, gunoq sodir etmaslikni, gunoq hilishdan qo'rhishni ham tarqib etadi.

So'fiylik ham sharq qalqlarining ma'naviy dunyosini, axloqiy qarashlarining shakllanishida o'ziga xos rol o'ynaydi. So'fizmning, masalan, naqshbandiylik

oqimi har bir kishining o'z mehnati bilan tirikchilik o'tkazishini qalol yashashini tarqib hilgan.

So'fizm axloq normalarini tarqib hilish bilan birga, qurfiqlikning rivojlanishida ham ma'lum rol o'ynagan. Masalan, naqshbandiya (asoschisi Bahovuddin Naqshbandiy) oqimi tarki dunyo hilishga, dunyo ishlaridan voz kechishga qarshi chiqadi, real hayot noz-ne'matlaridan foydalanish to'qrisida maslaqatlar beradi, mehnat hilishga, bilim olishga chaqiradi. o'z mehnati bilan topilgan ne'matlarni qalol deyish, borini baholi qudrat barcha bilan baqam ko'rish, faqirona umr kechirish, hamma ga yaxshilikni ravo ko'rish bu oqimning asosiy g'oyalaridir. Abduraqmon Jomiy va Alisher Navoiyning falsafiy-axloqiy qarashlarida bu oqimning sezilarli ta'siri bor. Albatta, so'fizmning barcha oqimlari axloqni iloqiylashtiradi, diniy ruq beradi.

"Islom dini, - deydi Prezidentimiz I.Karimov, - bu ota-bobolarimiz dini, u biz uchun ham iymon, ham axloq, ham diyonat, ham ma'rifat ekanligini unutmaylik. U quruq aqidalar yig'indisi emas. Ana shuni ma'rifatli kishilarimiz jon-jon deb qabul hiladilar. Meqr-oqibatli, nomusli, oriyatli bo'lishga, izzat-eqtirom tushunchalariga rioya etishga qarakat hiladilar". Shu bilan din ham, axloq ham umuminsoniy qadriyatlarni, ma'naviyatimizni, madaniyatimizni rivojiga hissa qo'shadi.

Fan va axloq. Fan va axloqning o'zaro ta'siri masalasi ko'p asrlik tarixga ega. Bu qaqda birinchi marta qadimgi Gresiyada Sokrat donolik va fazilatni bir-biriga boqlab talqin hiladi:

Bilim-yaxshilik manbai degan edi donishmand-inson qancha ko'p bilsa, shuncha olijanob bo'ladi. Platon esa ustozining bu fikrini rivojlantiradi. Ularning fikricha yaxshilik g'oyasida me'er, go'zallik va haqiqatdan iborat uch tushuncha jamlanmoqi lozim. Arestotel axloqiy tayanchlari bo'lmagan odam eng insofsiz va yovvoyi, o'zining jinsiy va did mayllaridan eng tuban mavjudod bo'lib holadi, deydi. Keyingi davrda ko'pgina olimlar fan va axloq o'rtasida hech qanday umumiylik yo'q, deb isbotlashga urindilar. Bu masalaga ko'pincha ikki nuqtai nazardan qarab kelingan. Birinchi, etikaga fan deb qarash to'qrimiq Axloqiy norma va prinsipning ilmiy asoslanishi mumkinmi, ya'ni axloqda ab'ektiv, qaqiqiy biron narsa bormiq Ikkinchi, fan axloqiyimi, ilmiy-ijod jarayoni axloqqa ta'sir ko'rsata oladimi, ilmiy faoliyatharakteri olimning axloqiy qiyofasiga ta'sir ko'rsatadimi

Ilmiy etika bu masalada fan va axloqning dialektik aloqadorligini e'tirof hiladi. Ilqor axloqiy normalar fandan, bilimlardan ajralgan holda inson hayot ining maqsadi va ma'nosini anglab bo'lmaydi, aks holda ular shahs va jamiyat rivojlanishining qaqiqiy manfaatlariga ham hizmat hila olmas edi. o'z navbatida, fan ham faqat borliqdagi faktlarni izoqlash va taqlil hilish, atrofdagi olam rivojlanishi qonunlarini ochish bilangina cheklanmaydi. Fan dunyoni tadqiq etib, haqiqatni qo'lga kiritib, bu qonun va haqiqatlarga tayanib odamga ma'lum bir amaliy vazifalarni ifodalab berishi, o'z tadqiqotlari uchun axloqiy javobgarlikni, mas'uliyatni his etishi, maqsadlarni belgilashi va ularni amalga oshirish vositalarini ko'rsatish lozim. Bilim bo'lmasa chin fazilatlar bo'lishi, aql bo'lmasa vijdonning bo'lishi mumkin emas. Fan axloq uchun mutlaqo zarurdir. Axloq sohasi aqlni,

fanni, bilimni chetlashtirishga bo'lgan har qanday urinishlar axloqni inqorozga olib boradi, bunday holda axloq o'zining ijtimoiy aqamiyat va ta'sirchanligini yo'qotadi. Darvoqe bilim bilan axloq, fan bilan etika o'rtasida dialektik ziddiyatlar, qarama-qarshiliklarga qaramay, bunday ziddiyatlarni hisobga olgan holda, ularning dialektik birligini, umumiyligini ham tan olmoq zarur. Aks holda axloqiy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar deb qadrlanmas edi. Binobarin, zamondosh filosoflardan Arnoldev onaning muhabbatini, do'stning sadoqatini, umuman insoniy muhabbatni olimning kashfiyotiga, kompozitor yaratgan kuyga, rassom yaratgan polotnoga qiyos hilishida ham katta ma'no bor.

Demak axloq ham, fan ham ob'ektiv haqiqat mazmuniga ega. Bu mazmun axloqiy taraqqiyot qonunlarini naqadar chuqur aks ettirsa, shu qadar qimmatlidir. Jamiyat va ijtimoiy manfaatlar axloqning manbai bo'lganligi sababli, u o'zgarib turadigan jamiyat hayot i sharoitlarini aks ettiradi va nisbiydir. Nisbiyligi uning mazmuni haqiqat emas degan qulosaga olib kelmaydi. Sababi unda ob'ektiv haqiqat bo'lgan bilim momenti bor.

Tayanch tushunchalar

Axloqiy ong - axloshiy talablarni, normalarni shoidalarni, adolat haqidagi tasavvurlarni shakllantiradigan sharashlar, g'oyalar, fikrlar, nazariyalardir. Axloqiy ongda voqelik qonunlar sifatida emas, balki insoniy hatti-harakatlarga qo'yilgan ijtimoiy tartib, talablar, normalar shaklida qayd etiladi.

Axloqiy ishonch - o'zida rasional va emosional tomonlarni ifodalab, harakterga turqunlik beradi, shahsning axloqan "zanglamasligiga" kafolat yaratadi, kishi har qanday qiyin sharoitlarda ham o'z prinsiplaridan qaytmasligini anglatadi.

Axloqiy sifatlar - ijobiy va salbiy bo'ladi. Ijobiy axloqiy sifatlarga, biz buni fazilatlar deb ham yuritimiz, masalan, mehnatsevarlik, kamtarlik, hushmuomalalik, ezgulik, samimiyat, insof, andisha, qayo singarilar kiradi. Bu bizning axloqiy qadriyatlarimizdir. Salbiy sifatlarga, buni illatlar deyishimiz ham mumkin, masalan, qoinlik, poraqo'rlik, ikkiyuzlamachilik, laganbardorlik, qasad, daqallik, irodasizlik, munofiqlik, shahsiyatparaslik, hudbinlik, mansabparaslik kabilar kiradi.

Axloqiy amaliyot - amalda namoyon bo'ladigan axloqdir. Unda shahsning jamiyatga munosabatigina emas, balki jamiyatning shahsga, shuningdek, tabiatga va o'z-o'ziga munosabati ham o'z ifodasini topadi.

Hulq - kishining ongi va irodasi bilan belgilanadigan axloqiy hatti-harakatlarning yig'indisi, sistemasidir.

Axloqiy munosabatlar - bu faqat aloqalar, boqlanishlardangina iborat bo'lmay, ayni paytda normativ asosga ega bo'lgan o'zaro ta'so'rni kishining boshqa odamlar, jamiyat oldidagi burchlarini ham o'z ichiga oladi.

Boshqaruvchi axloqiy munosabatlar - muayyan jamiyatning normalari talablariga muvofiq holda yuzaga keladi, ular majburiylik vazifalariga daqldordir.

qo'riqlovchi axloqiy munosabatlar - shu normalarni buzuvchi hatti-harakatlar yuz berishi natijasida paydo bo'ladi va ijtimoiy ta'sir choralari amalga oshirishni ta'minlaydi.

Axloqning umumiy funksiyalari: tartibga solish (boshqaruv), stimuly, baholash, tarbiyalash funksiyalaridan iborat.

Axloqning boshqaruv (tartibga solish) funksiyasi - boshqa funksiyalarni eng ko'p darajada o'ziga bo'ysindiriladi va uyushtiradi. Axloq faqatgina yo'l-yo'riq, ko'rsatma berib holmaydi, u shahsni ma'lum hatti-harakatga yo'llaydi, ayrim hollarda qat'iy buyruq beradi. Shu bilan axloqni tartibga solish funksiyasi axloqiy talablar, hulq namunalari ishlab chiqadi.

Axloqni baholov funksiyasi - birinchi navbatda ana shu taqdim etilgan namunalarga kishilarni rioya qilishi uchun ijtimoiy nazoratga yo'naltiriladi. Baholash - axloqni ta'sirchanligini oshiradi. Baholash bo'lmasa, axloqli bo'lishi mumkin emas. Agar estetik, baholovning asosi go'zallik va qunuklik, ququqiy baholovning asosi - qonuniy yoki qonunsizlik bo'lsa, axloqiy baholov esa qamisha yaxshilik va yomonlik negizida ko'riladi.

Axloqning bilish funksiyasi - ijtimoiy munosabatlarni qonuniy tarzda emas, balki jamiyatni talablari va shahs manfaatlari aks etgan muayyan maqsadlar, g'oyalari, tasavvurlari, orzu-umidlari, hoxishlari tarzida aks ettiradi.

Axloq va ma'naviy hayotning boshqa shakllariga - siyosat, huquq, san'at, din va fan kiradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Axloqiy ong va uning elementlari nimadan iborat?
2. Axloqiy amaliyot deganda nimani tushunasiz?
3. hulq va uning motivlari nima?
4. Axloqiy munosabatlar qanday munosabatlar?
5. Axloq va ma'naviy hayotning boshqa shakllariga nima kiradi?
6. Axloq bilan tarbiyaning bir-biriga munosabatlari qanday?

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I. halollik va fidoiylilik - faoliyatimizning asosiy mezonini bo'lsin. -Toshkent: O'zbekiston, 1994. 30-bet.
2. Barkamol avlod orzusi. -Toshkent: Sharq, 1999. 31-49-betlar.
3. Jumaboev Y.J. hayot mazmuni va komil inson muammasi. -T., 1997.
4. Balabanov I.T., Balabanov A.I. Ekonomika turizma. Ucheb. posob. - M.,2003. Moralniy vibor. -M., 1988.
5. Odob va axloqqa oid qadis namunalari. -T., 1990.
6. Minkin N.A. Vospitanie otvetstvennosti. -M., 1990.
7. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. 165-170-betlar.
8. Falsafa. qomusiy luqat. -Toshkent: Sharq, 2004. Iroda erkinligi. 496 b. 280-bet.
9. Yusupov E. Oila - ma'naviyat buloqi. -Toshkent: o'zMU, 2003. 129-b.

10. Saifnazarov I. Iqtisodiy va ma'naviy manfaatlar uyg'unligi va barkamol avlod tarbiyasi. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. 11-19-betlar.
11. Shayqova q.O. hulq-odob - ma'naviyatimiz kaliti. -Toshkent,1994.

qo'shimcha adabiyotlar

1. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. -M.: Gardarika, 1999. 47str. (o'quv zalida 2-08).
2. Faybulloq As-Salom, Saydi Umar. Tolibnoma. (Seni o'ylayman, bolam). -Toshkent: Sharq, 1997. 152-b. (64-74, 111-119, 140-147-betlar).
3. Ibn Sino. Baqmanyor al-Ozarbayjoniy bilan munozara. G'G'Soqlom avlod uchun. 1996, 3-4-snlr.
4. Shayqova q.O. Inson va uning ma'naviy dunyosi. -Toshkent, 1990.
5. [www. gov.uz](http://www.gov.uz)
6. www. bilim.uz
7. www. bilimdon.uz
8. www. zamin.freenet.uz
9. www. ziyo-uz.land.ru
10. [http:G'G'ustoz.freenet.uz](http://G'G'ustoz.freenet.uz)

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik teqnologiya quyidagicha:

1. Aqliy qujum uslubi.
2. Kichik guruqlarda ishlash uslubi.
3. Referat taqlili.
4. Darsni aniq yo'naltirilgan savollar asosida olib borish.

Mavzuda qo'llaniladigan aqborot teqnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Sqemalar namoyishi.
3. Internetdan olingan ma'lumotlar.

3-MAVZU: Mustaqillik sharoitida axloqiy tarbiyaning asosiy vazifalari

REJA:

1. Axloqiy tafakkur madaniyati, hozirgi zamon adabiyotida ahloq masalalari.
2. Axloqiy tarbiya va uning aqliy, jismoniy, estetik tarbiya bilan uyg'unligi.
3. Milliy mustaqillik sharoitida axloqiy madaniyatni tarkib toptirishning ustivor vazifalari

1-masala. Axloqiy erkinlik haqidagi masala etikadagi eng murakkab muammolardan biri hisoblanadi. o'z davrida Gegel ta'kidlab o'tgan ediki, "Erkinlik g'oyasi singari ko'p ma'noli, osongina cheksiz tushunmovchiliklarga olib keladigan va shu sababdan ham tushunmovchiliklarni o'ziga singdirib oladigan boshqa biron g'oya haqida komil ishonch bilan gapirish mumkin emas, biron bir g'oya haqida bu qadar Yaxshi tushunib yetmay gapirish ham kamdan-kam uchraydi".

Erkinlik tushunchasining bir necha aspekti bor: falsafiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ququqiy, psihologik, estetik, axloqiy va qokazo. Masalan, umumfalsafiy ma'noda erkinlik - kishining tabiat kuchlari, ijtimoiy jarayonlar va o'zi ustidan zaruratni bilishga asoslangan qukmronlik darajasini bildiradi. Bu o'rinda bizni erkinlik haqidagi umumiy muammoning faqat bir hismi - axloqiy erkinlik va uning axloqiy zaruriyatga munosabati masalasi qiziqtiradi.

"Erkinlik" va "axloqiy erkinlik" tushunchalari o'zaro umumiylik va qususiylik tarzida boqlangan. Bunda "erkinlik" jamiyatning holatini, uning shahsga o'z qobiliyatlarini erkin namoyish hilish uchun bera oladigan real sharoitlarni ifodalasa, "axloqiy erkinlik" shahsning ichki ma'naviy holatini, uning jamiyat yaratgan sharoitlarda axloqiy talablarni anglash va qabul hilish hamda ularga iqtiyoriy bo'ysunishni ifodalaydi. Shahsning axloqiy erkinlik muammosi faqat uning umumfalsafiy va sosiologik tomonlarini hisobga olgan holda qal etilishi mumkin.

Axloqiy erkinlik deganda birinchi navbatda kishining mustahil, ijodiy shahs bo'la olish imkoniyati va qobiliyatini tushunmoq lozimki, u chinakam insoniy mohiyatini axloqiy faoliyatda namoyon hila oladi. Axloqiy erkinlikni axloqiy zaruriyatdan ajratib qarash mumkin emas. Falsafa - zaruriyat deganda hodisalarning o'z ichki muqarrar kelib chiqadigan tabiat va jamiyatning ob'ektiv qonunlariga muvofiq keladigan rivojlanishni tushunadi. Axloqiy zaruriyat - bu tarixan zaruriy, ob'ektiv harakterga ega bo'lib, ijtimoiy munosabatlarga muvofiq bo'lgan axloqiy talablarning sistemasidir.

Axloqiy erkinlik shahsning axloqiy zaruriyatini tushunishni va o'z faoliyatini unga moslashtirishni taqoza etadi. Shu sababli erkinlik bilan zaruriyatni o'zaro munosabatini axloq to'qrisidagi masalani ilmiy qal etishda muhim o'rin tutadi.

Erkinlik bilan zaruriyatning o'zaro munosabatida iroda erkinligini ko'rsatmay turib, axloq to'qrisida mutlaqo fikr yuritish mumkin emas.

Ijtimoiy taraqqiyotning (tarixiy zaruriyat) ob'ektiv jarayonlari bilan iroda erkinligining (kishilarning tarixdagi sub'ektiv faoliyat) o'zaro munosabati muammosi turli davrdagi, turli axloqiy oqim namoyondalarini qiziqtirib kelgan.

Iroda erkinligi masalasi bilan birinchi bor yunon faylasufi Sokrat shuquullanadi. U iroda erkinligini kishining aql bilan tanlangan yo'ldan yurishi uchun aqlga nomuvofiq, bo'lgan qarakatlarni bartaraf etishda o'zini majbur hilish deb va aqlning hissiy mayllar ustidan qalabasini ta'minlash deb tushungan. Uning fikricha, iroda erkinligiga aqliy rivojlanish orqali, qususan axloqiy bilimni egallash orqali erishish mumkin. Misol, har bir fazilat u yoki bu turdagi bilimlardan iborat. Mardlik - qo'rquvni daf hilishni, donolik - qonunlarga rioya hilishni, qanoatlilik - o'z hissiyotlariga erk qo'ymaslik, adolat yaxshilikni qanday hilib amalga oshirishni o'rgatadi.

Kant falsafasida iroda erkinligi va ma'suliyat masalasiga ko'p o'rin berilgan. U erkinlik bilan zaruriyatni birlashtirishga qarakat hilgan. Kant etika tarixida "axloqiy qonun" qat'iy buyruq - kategorik imperativ haqidagi o'z nazariyasi bilan iz holdirdi. Kant kishilardan axloq normalariga qat'iy rioya hilishni, o'z faoliyati va hatti-harakatlarini taqlil hilishni talab hiladi.

"O'z faoliyatini taqlil hilmay va axloq normalariga rioya hilmay turib, o'zidan

zavqlanadigan kishining hayot i qadr-qimmatga ega emas",- deya takrorlaydi u. Chunki axloqiy qonunga bo'ysunish shahsning axloqiy kamolotga va axloqiy erkinlikka erishuvining asosiy shartidir. Axloqiy qonunga amal hilish haqida faylasuf odamlar, hamma odamlar va hamma zamonlar uchun, har qanday sharoitlarga birgina axloq bo'lishini ta'kidlaydi.

O'tmishdagi ko'pgina faylasuflar ob'ektiv zaruriyat va sub'ektiv irodaning dialektik birligi va qarama-qarshiligini tushunmay, masalaning goq bir tomonini goq boshqa tomonini mutloqlashtiradilar.

Ularning ba'zilari fatalistlar (ya'ni lotincha "fatum" so'zidan olingan bo'lib, ma'nosi taqdir demakdir). Narsa va hodisalarning ob'ektivligini tan olganliklari holda insonning erkin ijodiy yaratuvchilik imkoniyatlarini uning o'z hulqini erkin tanlash imkoniyatini, o'z hatti-harakatlari uchun axloqiy javobgarliklarni hisobga olmaydilar.

Ularga qarama-qarshi volyuntaristlar (lotincha "volyuntas" iroda so'zidan olingan) boshqa yo'nalishlardan farqli o'laroq, idrokni, tasavvurni yoki tafakkurni emas, balki irodani birlamchi deb e'tirof hiladi. Bu yo'nalishdagi faylasuflar tarixiy zaruriyatni butunlay inkor etgan holda faqat inson irodasining mutloq erkinligini hech bir sabablarga bog'liq bo'lmagan irodani tan oladilar. Ular qaqiqiy axloq tashqi omillarga toqat hilolmaydi, degan qoidaga tayanib, axloqiy erkinlikni individual boylik, oldindan belgilangan biron maqsadlarga bog'liq bo'lmagan, o'z niyatlari va qarorlarigagina moslashtirilgan hatti-harakatlar hilish imkoniyati deb tushunadilar.

Demak, fatalizm shahsni hatti-harakatlar uchun ma'suliyatdan, javobgarlikdan mutloqo ozod hilsa, volyuntarizm uni butunlay odamning gardaniga yuklaydi.

Natijada bu ikki yo'nalishning har ikkisi erkinlik va zaruriyatni bir-biridan ajratib qo'yadi.

XVIII asrda yashagan golland faylasufi B.Spinoza fatalistik va volyuntaristik qarashlarni tanqid hilib, yozgan edi: "Zaruriyatni va erkinlikni bir-birini inkor etadigan qarama-qarshilik deyish menga bema'nilik bo'lib, aqlga zid tuyiladi" .

Spinoza inson irodasining mutloq erkinligi mavjud emasligini, balki hamma narsa qat'iy zaruriyat bilan belgilanishini ta'kidlaydi. "Mening nazarimda erkinlik erkin qal etishda bo'lmay... balki erkin zaruriyatdir",-deb yozgan edi u, ya'ni zaruriyatga tayanmagan erkin tanlash bo'lishi mumkin

emas. Agar zaruriyat bilib olinsa, u erkinlikka aylanadi. Erkinlik bilingan zaruriyatdir. Kishi tabiatni o'z hatti-harakatlari va mayllarini bilib, ular ustidan qukmronlik hila olish qudratiga ega bo'la olsa erkin bo'la oladi. Erkinlik zaruriyatni rad etmaydi, zaruriyat esa erkinlikni inkor hilmaydi. Mutafakko'rning buyuk qizmati ham shuni e'tirof etishdadir.

Mutafakkir erkinlik bilingan zaruriyatdir, deyish bilan jarayonni faqat sof mushohadadan iborat, aql yordamidagina erishiladi, deb tushundi. "Men aqlga amal hiluvchi odamni erkin, deb atayman", - deydi u. Irodani aql bilan birday hilib ko'rsatgan. Spinozaning fikricha, o'zini qimoya hilishga intilish va o'z foydasini ko'zlash insonning hulq-atvorini qarakatga keltiradi. Iroda qamisha motivlarga bog'liq deb e'tirof hiladi, erkinlik zaruriyatni bilishga asoslanuvchi hatti-harakat sifatida yuz berishi mumkin deb hisoblaydi. Sharq mutafakkiri Forobiy axloqni aqlga bo'ysundiradi.

A.Navoiy:

Gar oltin qafas ichra qizil gul bitsa,
Bulbulga tikandek osh'yon bo'lmas emish.
deb erkinlikni uluqlaydi.

Erkinlik va zaruriyat o'rtasidagi ziddiyatlarni qal etishda Gegel o'z falsafasida muhim qadam tashladi. U ham Spinoza kabi erkinlik deganda bilib olingan zaruriyatni tushunadi, lekin uni faqat individning bilish faoliyatidagina iborat hilib qo'ymaydi. "Bu tasavvurda, - deb yozgan edi u, - erkin ifoda o'zida va o'zi uchun nima ekanini tushunishdan zarra ham yo'q".

Uning nazarida, erkinlik va zaruriyatning o'zaro munosabati dialektik bog'liqdir. "o'z ichida hech qanday zaruriyatga ega bo'lmagan erkinlik shuningdek, erkinliksiz zaruriyatning faqat bir o'zi mohiyat e'tibori bilan mavqum va qaqiqiy bo'lmagan ta'rifdir". Gegelning erkinlik va zaruriyatning tarixiy harakterini ularning jamiyat taraqqiyoti bilan mustaqkam bog'liqligini e'tirof etganligi uning qizmatidir. Gegel fikricha, alohida shahsga mumkin bo'lgan erkinlik imkoniyati uning zaruriyati bilishga shahsiy intilishi va bunda yutuqlarga erishishigagina bog'liq bo'lmay, balki birinchi navbatda, u yashagan jamiyat tarixiy taraqqiyotning qaysi bosqichida turishga bog'liqdir. Faylasuf ta'kidlab ko'rsatganidek, bunda jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi naqadar yuksak bo'lsa, shahsning axloqiy erkinligi shu qadar yuksak bo'ladi.

Gegel iroda erkinligiga dialektik yondoshar ekan, uni uch bosqichda rivojlanishda talqin etadi, ya'ni tabiiy holatda, formal va ongli iroda holatida ifodalaydi.

Tabiiy iroda - inson erkinligi taraqqiyotidagi boshlanqich bosqichdir. Geigel buni tabiiy iroda deyishga sabab, inson irodasi tabiiy holatda quddi shundaydir. U o'zining cheksiz va noaniq istak, hoxish va qizihishlari bilan belgilanadi. Tabiiy iroda erkinlik uchun imkoniyat bo'libgina hizmat etadi. Inson o'z taraqqiyotida, "o'z-o'zini anglashi" jarayonida tabiiy iroda chegarasidan chihishi zarurdir, uni inkor etib, erkin irodani ikkinchi holatga o'tishi lozim, buni Geigel "formal erkinlik" yoki o'zboshimchalik nomi bilan ataydi.

Insonning qobiliyatiga binoan iroda o'zboshimchalik bosqichida turli tuman tashqi sharoitlarda va o'zining bir necha istak qizihishlaridan birontasini erkin tanlaydi. Shuning uchun ham Geigel uni o'zboshimchalik, "formal erkinlik" deb ataydi. Biroq o'z mohiyatiga, mazmuniga ko'ra o'zboshimchalik qaqiqiy chinakam erkinlik emas. o'zboshimchalik sub'ektiv harakteri bilan, tasodifiy tanlanishi bilan ajralib turadi, shuning uchun ham u inson o'rtasidagi axloqiy munosabatga asos bo'lolmaydi, etika ham ilmiy bo'lmaydi.

Geigel nazarida, iroda erkinligining o'zboshimchalik bosqichini inkor etib, chinakam ongli iroda bosqichiga ko'tarilishi lozim. Bunda u faqat shakli bilangina emas, balki mazmuni ham erkin bo'ladi, zaruriyatni anglaydi. Ijtimoiy axloq sohasidan tashqarida individning sub'ektiv axloqi har qanday ma'no va aqamiyatdan maqrumdir. Individual iroda umumiy irodaning namoyon bo'lishidir va shu sababli unga bo'ysunmoqi zarur. Axloqiy erkinlik tarixiy zaruriyatni bilishdan iborat, ammo uning o'zi kishi tomonidan shunchaki bilingan zaruriyatdan iborat emas, balki bu zaruriyatni progressidan, ya'ni taraqqiyotidan iboratdir.

Axloqiy erkinlik progressini Geigel jamiyatning ma'naviy taraqqiyot darajasi bilan boqlaydi. Shu bilan birga, jamiyat taraqqiyotining har bir yuqori bosqichida bilish kengayadi, tobora jamiyatdagi kishilarning kengroq doirasini qamrab boradi. Geigelning axloqiy progress to'qrisidagi genial farazlari ana shunday.

2-savol. Axloq normalari jamiyatning iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy tuzilishiga bog'liq. Ammo bu gapdan, jamiyatga mansub bo'lgan kishi o'z ongi va fe'l atvorida mazkur jamiyat, davrning axloqiy xususiyatini to'la va bir hil darajada aks ettiradi, degan ma'no kelib chiqmaydi.

Shahs hulq-atvorining axloqiy ko'rsatkichi iroda erkinligi to'qrisidagi masala bilan maqkam boqlangan. Bir hil sharoitda ham odamlarning hatti-harakati, hulqi turlicha bo'lishi mumkin. Ular fidokor yoki qo'rqqoq, olijanob yoki befaqm, saqiy yoki ochko'z, mehnatsevar yoki tanbal, qatiyatli yoki qatiyatsiz bo'lishlari mumkin va q.k.

Odamlarning fe'l-atvori ularning o'z oldiga qanday maqsadlarni qo'yishlariga, ong va irodasiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli kishilarning bir hil sharoitlarda turlicha va qatto bir-biriga zid qarakat hilishlari eqtimoldan uzoq emas. Ana shuning uchun ham odamlarning hatti-harakatlariga axloqiy yoki

axloqqa hilof hatti-harakat deb baho berishi mumkin. (Masalan, kishilarning mehnatga bo'lgan munosabatlari ijobiy yoki salbiy bo'lsa.)

Axloq, odobni bilish, burch-o'rtoqlik, vatanparvarlik tuyqulari, yoki ana shu hislatlarning yo'qligi kishining fe'l-atvorida o'z ifodasini topadi. Ammo yuqorida bayon hilinganiga asoslanib, kishilarning fe'l-atvori va hulqlari ularning erkin irodasi natijasi deb, ularning ququqlari va axloqiy normalari hech narsa bilan shartlanmagan, hech narsaga bog'liq emas, deb hisoblash mumkinmiq Albatta bunday deyish mumkin emas. Chunki kishilarning qarashi va hulqida o'z ifodasini topgan axloq normalari, ya'ni ijtimoiy hayot ga bog'liq.

Ammo kishilarning axloqiy qarashlari va hulqini belgilovchi sosial muqitlarning ayrim shahs fikri va qarakatiga ko'rsatadigan ta'siri o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi, albatta. (Osmonga otilgan tosh yerga tushadi, och holgan qayvon o'ljasining poyiga tushadi, lekin odam boshqacha: u aql-idrok, maqsad yoki qirsning ta'sirida qarakat hiladi.)

Axloqiy erkinlik shahsning maqsadga muvofiq hatti-harakatlarga ongli ravishda shahsiy va ijtimoiy manfaatlar o'rtasida mutanosib uyqunlik o'rnatishga qobilligidan iborat. Shahsning ijtimoiy va axloqiy zaruriyat bilan belgilangan doirada hatti-harakatlarni tanlashda o'z irodasini namoyon hilish imkoniyatlari, o'z hulqini nazorat hila bilish va o'z hatti-harakatlari uchun javobgarlik imkoniyatlari - axloqiy erkinlik sohasidir.

Shuni ta'kidlash lozimki, axloqiy erkinlikning eng muhim belgilaridan biri hatti-harakatni ongli ravishda maqsadga muvofiq tanlash bilan birga, shunday qarakat hilishning zarurligiga ququqiy yoki siyosiy ta'zyiq ostida emas, balki ichki ma'naviy ishonch xosil hilishdir.

Kishi masalan, biron bir hulq talabini be'mani bo'lsa ham rasman bajarishi mumkin. Bu holda chinakam axloqiy erkinlik bo'lishi mumkin emas. Axloqiy erkinlik axloqiy zaruriyatni to'qri va chuqur tushunishni, axloqiy normalarni o'z maslagi va ishonchi sifatida e'tirof etishni, ularga chin qalbdan va istak bilan amal hilishni, bunga ichki ehtiyoj bo'lishini nazarda tutdi. Axloqiy erkinlikning yana bir sharti - kishi doim ilqor, progressiv axloq normalarini bajarishga moyil bo'lishini talab hiladi.

Demak, kishilarning hamma hatti-harakatlari va faoliyatlari, ularning irodasi va ongi qamisha ob'ektiv, konkret tarixiy sharoitlar, tabiatda ham, jamiyatda ham mavjud bo'lgan ob'ektiv zaruriyat bilan belgilanadi.

Inson zaruriyatni bilib olgunga qadar shu zaruriyatning qukmi ostida bo'ladi, tabiatning quli hisoblanadi: tabiat ko'r, stiqiyali kuch tariqasida shahsni ezadi. Kishi zaruriyatni - qonunlarni bilib olgach, ulardan o'z maqsadlarida foydalanadi, u tabiatning qo'jaini bo'lib holadi, ularni jamiyatga hizmat hilish uchun yo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. "Zaruriyat o'zida bo'lgan zaruriyat, biz uchun zaruriyatga" aylanmoqi lozim. Agar erkinlik bilib olingan zaruriyat bo'lsa, unda insoniyatning tabiatdan tobora yangi va yangi sohalarni qo'lga kiritgan har bir qadami erkinlik sari qo'yilgan qadamdir. Tarix notekis, ammo shiddat bilan tobora katta erkinlik sari qarakat hiladi. Kishilarning tabiatdagi stiqiyali kuchlar va

o'zining ijobiy munosabatlari ustidan qukmronlik darajasi bizga erkinlik mezonini beradi.

Shunday hilib, kishining erkin axloqiy faoliyati faqat zaruriyatni bilish asosidagina amalga oshadi. Zaruriyat shahsni jonsiz qo'qirchoqqa aylantirmaydi - u o'zining sharoitning quli hilishi ham yoki o'zini ongli ravishda ularga qarama-qarshi qo'yishi ham mumkin. Zaruriyatni bo'lgan kishi unga muvofiq faoliyat ko'rsatadi - bu uning erkinligidir. U bilib olingan zaruriyatga bo'ysunmasligi va unga zid bo'lgan hatti-harakat hilishi mumkin, bu esa uning o'zboshimchaligidir.

haqiqiy erkinlik ob'ektiv zaruriyatni bilishdangina iborat bo'lmay, shu bilan birga, shu zaruriyat yo'nalishlariga muvofiq keladigan rejali yaratuvchanlik faoliyatni ham o'z ichiga oladi. Chunki faqatgina kishilarning hatti-harakatlari tabiat va jamiyat qonunlari bilan belgilanmay, shahsning o'zi ham tevarak-atrofga ta'sir hilishga, uni qayta o'zgartirishga qodir. Shunday hilib, erkinlik shakli hilma-hil bo'lgan zaruriyatni amalga oshirish sohasida hilingan aktiv amaliy faoliyatdir.

Dialektik tafakkur tarafdorlari ob'ektiv zaruriyatni e'tirof etish bilan birga hatti-harakatlarning hilma-hilligini inkor hilmaydilar. Umumiy ijtimoiy-tarixiy zaruriyat doirasida har bir kishi uchun tanlash erkinligi bor va iroda erkinligini ham ko'rsata oladi. Tanlash erkinligi jamiyat va kishining rivojlanish ehtiyojlariga mos keladigan, qaror topgan yoki shakllanayotgan muayyan axloqiy munosabatlarni tanlashdir. U kishining ongli tanlash qobiliyatidan iborat. qaror hilish akti tanlashning eng muhim elementlaridan biridirki, kishida iroda erkinligi bo'lmasa, bu element ham bo'lmaydi. Ammo iroda erkinligining aqamiyati qaror hilish akti bilan cheklanmaydi. U qabul hilingan qarorni amalga oshirishda katta rol o'ynaydi. Iroda erkinligi kishini o'z qarorini amalga oshirishga faollashtirib, tanlashni yakunlaydi. Tanlash erkinligi esa umuman, uning barcha hatti-harakatlari bilan boqlanadi (Misol).

Iroda erkinligi - shahsning, umuman, o'z hatti-harakatlari, faoliyati, hulqini tanlashda ob'ektiv mavjud bo'lgan axloqiy talablarni bilishi va ulardan ohilona foydalanishidir, bu shahsning o'z fikrlari, hislari, mayllari ustida nazorat hilish qobiliyatidir. Iroda erkinligi qamisha birinchi tomondan tanlash uchun real imkoniyatlar borligini tushunish, ya'ni tanlash erkinligini, ikkinchi tomondan qabul hilingan qarorga erishishga qaratilgan muayyan intilishni, irodani o'z ichiga oladi.

Erkinlik va iroda qaror hilish aktining zarur elementlari bo'lib, oqibat natijada tanlash ham unga bog'liqdir. Tanlash har kuni, har daqiqada mavjuddir: masalan, qaysi tomon o'tsam ekan, shu qarakatga qo'shilsammikan, yoki betaraf bo'lganim ma'qulmi, qanday yashamoq kerak, nima hilmoq lozim, qaerga o'hishga kirsam ekan va q.k. Kishiga ko'p vaqt bir qancha, ba'zan juda ko'p axloqiy holatlardan birini tanlashga to'qri keladi.

Kishi tanlash erkinligidan foydalanib, o'z nuqtai nazarini boshqalarning qarashi bilan solishtiradi, o'ylaydi, munozara hiladi, o'z qarashlarini qimoya hiladi. Tanlash afzal deb bilishda foydalanadi. Imkoniyatlar kengligi - erkinlik darajasidir. Agar kishida tanlash imkoniyati bo'lmasa axloqiy faoliyat ham bo'lmaydi.

Agar hulqda nisbiy tanlash erkinligi, nisbiy iroda erkinligi bo'lmasa axloq to'qrisida gap bo'lishi mumkin emas. To'qri qaror tanlashda tafakkur bilan qo'lga kiritilgan tabiat va ijtimoiy hayot ning ob'ektiv qonunlari, ajdodlar tajribasi, shahsiy amaliyot, do'stlar maslaqati, qonun-qoidalar to'plami kishiga yordam beradi. qabul hilingan qarorni amalga oshirish - uni rivojlantirish shart-sharoitini ham, iroda erkinligi ham, ya'ni axloqiy erkinlikni talab hiladi.

Shunday hilib, axloqiy erkinlik iroda erkinligining namoyon bo'lishi ob'ektiv sharoitlarga va sub'ektiv istaklarga javob beradigan faoliyat variantini tanlash imkoniyatidir. Bu mavjud muqobil faoliyatdan istalgan birini, asosan dunyoni inhirobiy yoki evolyusion yo'l bilan yangilash manfaatlariga ko'proq darajada javob beradigan faoliyatni tanlab olish va amalda voqe hilish mumkin bo'ladigan faol holatdir.

Ob'ektiv zaruriyat faoliyatni emas, balki shahsning qanday qarakat hilishni tanlashi mumkin bo'lgan imkoniyatlar chegarasini oldindan belgilab beradi. quddi shu chegarada axloqiy erkinlikni amalga oshirish mumkin. Konkret shahsning erkin axloqiy faoliyat imkoniyatlari, uning iroda erkinligi imkoniyatlaridir. Bu esa u yashaydigan sharoit, davr, kasbning, yoshning va q.k. imkoniyatlaridir. Bu imkoniyatlar qay darajada va qanday amalga oshadi, shahs sub'ektiv manfaatlarining ob'ektiv zaruriyatga munosabati, bu zaruriyatni munosabati, bu zaruriyatni bilish darajasi, kishining ijodiy faolligi, uning hulqi, qayrati, ongliligi, irodasi va shu kabi faktorlarga bog'liq.

Shunday hilib, etika nuqtai nazaridan axloqiy erkinlik qamisha insoniydir, u zaruriyatdan kelib chiqadi, shu zaruriyat bilan belgilanadi. Kishi erkinligi shu zaruriyat momentlaridan biri uni namoyon etish shaklidir. Mutloq axloqiy erkinlik, ya'ni shart-sharoitlarga bog'liq bo'lmagan, chegarlanmagan va nisbiy bo'lmagan erkinlik mavjud emas. Zaruriyatni bilishning nig'oyasi yo'q, ana shu jiqatdan erkinligimiz ham nisbiydir.

Shahs erkinligi intizomni, fuqorolik burchi va boshqalar kishilarni qurmat hilishni inkor etmaydi, uning o'zboshimchalikka ham hech qanday aloqasi yo'q. o'z hatti-harakatlarini tanlashni ijtimoiy munosabatlarga bog'liq emas deb hisoblaydigan kishi, erkinlik ideallarini tashvishsiz faroqat deb qaraydigan iroda erkinligini jilovlanmagan tasodif deb tushunadigan odam chuqur qato hiladi.

Faraz hilaylikki: kishi o'zini erkinligi bilan cheklab qo'yayotgan mehnatdan, jamiyatdan, odamlardan erkin bo'lsin. Ammo bunday sharoitda o'z hayot iy faoliyatini ijtimoiy mazmundan ozod hilmaydi va hamma munosabatlarda ham jismoniy, ham aqliy, ham estetik, ham axloqiy ma'nolarda juda ham orqaga uloqtirib tashlangan bo'ladi. Bu sharoitda erkinlik bo'lmaydi, ularning hayot ida qayvonlar singari sof tekinqo'rlik iste'moli, tabiatga tobelik va qaramlik qukmron bo'ladi. Ijtimoiy faoliyat yo'qotiladi. Jamiyatdan tashqari erkin bo'lish mumkin emas. Faqat jamiyatda va u tufayli erkin bo'lish mumkin. Aqir jamiyatda yashab turib, jamiyatdan holi bo'lish mumkin emas.

Shahsni umuman, jamiyat ezmaydi, balki diktaturaga, zo'ravonlikka, buyruqbozlikka tayangan jamiyat ezadi. Shahs erkinligini ijtimoiy manfaat cheklab

qo'ymaydi, balki ko'pchilik omma manfaatlariga zid bo'lgan manfaatlar cheklab qo'yadi.

Mehnat kishini erkinlikdan maqrum hilmaydi, aksincha mehnat kishining turmush sharoitlari ustidan qukmronlik hilishida doimiy moddiy asos bo'lib hizmat hiladi. Faqat mehnat tufayli individ tevarak atrofdagi tabiatdan nisbiy mustahillikka erisha oladi. Kishilarga mehnat quvonchidan baqra olmaydigan sharoitda, uning mahsulidan tekinqo'r ozchilik o'zlashtiradigan sharoitda, erkinlik haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Demokratik tuzum bunday bema'nilikni yo'q hildi. Ilgari axloqiy zaruriyat odamlar ustidan qukmronlik hilib, jamiyatning axloqiy erkinligi faqat imkoniyatlar bo'lgan bo'lsa, demokratik, mustahil tuzum sharoitida kishilar erkinlik faoliyatini voqelikka aylantirib, zaruriyatni tobora ko'proq bilib boradilar.

Bizning jamiyatimizda axloqiy erkinlik quyidagi omillar bilan: jamiyat oldiga qo'yilgan maqsadlar, bu maqsadlarni ro'yobga chiqarishda erishilgan daraja, taraqqiyotning u yoki bu bosqichida jamiyat a'zolarining onglilik darajasi va axloqi bilan belgilanadi. Ayrim bir kishining axloqiy erkinligi uning jamiyatdan begonlashuvi bilan emas, balki shahsiy manfaatlarni umumiy manfaatlarga uyqunlashtirish bilan belgilanadi. Bular zo'rma-zo'raki emas, balki, aksincha, ularning mutanosib birligi muvofiq kelishi bizning idealimizdir. Etika talqinida erkin kishi jamiyatdan o'zini chetlab qo'yib, o'zi qoqlagancha, ko'r-ko'rona qarakat hiladigan odam emas, balki ongli ravishda o'zini tuta biladigan o'z erki, qarakatini jamiyatning mustahil va demokratik o'zbekistonning zaruriy taraqqiyoti qo'ygan ilqor maqsadlarni amlaga oshirishga bahishlagan odam erkindir.

3-savol. Etika o'rganadiki, shahsning o'z hatti-harakatlari uchun ma'suliyati asosida shahs va jamiyatning o'zaro aloqadorligi va bog'liqligi yotadi.

Shahsning axloqiy mas'uliyati kishining jamiyati oldida va o'zi oldida hulqni tanlash va uni baholashi uchun hisob berishda namoyon bo'ladi. Axloqiy mas'uliyatning ikki o'lchovi bor. Birinchisi, ijobiy o'lchov bo'lib, u shahsning jamiyat oldidagi vazifalarini ongli va iqtiyoriy e'tirof etishini, ikkinchi salbiy o'lchov bo'lib, u hilingan hilmishlari uchun berilgan jazoning adolatli ekanligi anglashini ko'rsatadi. Axloqiy mas'uliyat burchni aniq belgilash va uni shahsiy ma'naviy boylikka aylantirish tariqasida namoyon bo'ladi. Mas'uliyat kategoriyasi vijdon kategoriyasi bilan ham uzviy boqlangan. Vijdon singari u o'z-o'zini tiyishini, nazorat hilishni taqozo etadi. Axloqiy ma'suliyat kategoriyasi burch va vijdon kategoriyalariga nisbatan bir muncha keng, katta ijtimoiy ma'noga ega.

Etika shahsning axloqiy mas'uliyatni jamiyatga zarur bo'lgan erkin irodani cheklash hamda shahsning ijodiy faolligi, uning iroda erkinligi ifodasi deb talqin etadi. Shuni aytish kerakki, mas'uliyat - bu irodadan foydalana bilish maqoratidir. Axloqiy ma'suliyat o'zida burch talablari va ichki mayllarni jamlab, faqatgina hatti-harakat va uning oqibatlariga emas, balki uning motivlariga ham tadbiiq etiladi. quddi shu motivlar kishi axloqi qiyofasining muhim karakteristikasini tashkil etadi.

Kishi hatti-harakatni tanlagani, hatti-harakat, uni bajarish vositalari va oqibatlarini uchun ham, shuningdek, faoliyatsizlik uchun ham javobgardir. Bu axloqiy kategoriyani shu qadar keng qo'llanishiga sabab, u shahs hulqini belgilovchi eng muhim axloqiy omillardandir. o'z hatti-harakatlari uchun mas'uliyatdan voz kechish kishini erkinlik va individuallikdan maqrum qiladi. Ularning bir tomonini ikkinchi tomonidan ajratib bo'lmaydi. Erkinlik darajasi ayni paytda mas'uliyat darajasi qamdir. Mas'uliyatdan qo'rhish esa kurashdan voz kechishga turtki beradi. Mas'uliyatni anglash - faoliyatga turtki beradi.

Bozor iqtisodi qukmron bo'lgan bizning jumhuriyatimiz kishilarning ijtimoiy va shahsiy hayot laridagi hatti-harakatlariga bo'lgan axloqiy mas'uliyatlari tobora kengayib bormoqda. Biroq hayot imizda axloqqa zid hollar ham uchrab turibdi. Bular jamoatchilik tomonidan qoralanibgina holmay, balki o'zlari ham hilmishlaridan azob chekadilar. har qanday jamiyatda axloqiy mas'uliyatni har qanday va har bir qarakatga tadbiq etib bo'lmaydi. "Kishi qarakatlari uchun, bu qarakatlarni to'la iroda erkinligiga ega bo'lgan", ya'ni tanlash erkinligi axloqiy erkinlik bilan "amalga osho'rgan taqdirdagina to'liq javobgardir".

Demak, axloqiy erkinlikning borligi yoki yo'qligi ijtimoiy erkinlikning borligi yoki yo'qligi bilan belgilanadi. Biroq ijtimoiy erkinlikning yo'qligi kishining hilmishlari uchun javobgarlikdan butunlay va to'la qalos hilmaydi. Chunki unda ong va iroda mavjud. Kishi qamisha o'z faoliyatining sababkoridir. U tashqaridan bo'ladigan ta'sirlarga ob'ektgina bo'lmay, balki irodaga, aqlga ega sub'ekt qamdir. U qamisha axloqan javobgardir.

Etika nuqtai nazaridan shahsning axloqiy mas'uliyat darajasi faqat ob'ektiv omilga ega emas, ayni paytda sub'ektiv omillarga ham, ya'ni kishining, aqli, irodasiga ham bog'liq. Masalan: o'zining ma'naviy rivoji uchun zarur imkoniyatga ega bo'lgan odam o'zi yashab turgan davrda nimalarni bilishi mumkinligini anglashi shart. Shahs axloqqa zid hatti-harakatlari uchungina emas, balki o'z rivojining cheklanganligi uchun o'zining nazariy qomligi uchun ham javobgardir.

Umuminsoniy axloq - jamoa axloqidir. Bizning jamiyatimizda ustiga mas'uliyat olgan kishi jamoaning do'stona yordamini kutishga qaqlidir. Ammo jamoaning qamqo'rliqi kishining shahsiy mas'uliyatini biror bir darajada soqit hilmaydi. Jamiyatimizda har bir a'zoning hulqi uchun oila, maqalla, jamoaning axloqiy mas'uliyati ortib borayotganligiga qaramay har bir kishi o'z faoliyati uchun javob beradi.

Shahs erkin tanlash, ya'ni tanlay olishga qodirligi va tanlagani uchun, o'z tanlagan ijtimoiy maqsadini muvaffaqiyat bilan amalga oshirishi uchun javob beradi.

Xozirgi dunyoda kishining axloqiy mas'uliyati to'qrisidagi masala ijtimoiy aqamiyatga ega. Axloqiy mas'uliyat axloqqa befarq holda amalga oshuvi bilan emas, holbuki ba'zi etika namoyondalari buning aksini tasdiqlaydilar. Bu mas'uliyat jamiyat qo'yadigan talablarning ma'nosini aniq tushunishni, bu talablarning qaysi tomonlariga rioya hilishi va hilmalikni, qanday axloq uchun kurasha olishligini bilishni nazarda tutadi. Farovonlikni yuksaltirish bilan birga

odamlarning ichki dunyosini boyitish, hayot maqsadi va ma'nosini to'qri tushuntirishni shakllantirish muhimdir.

Axloqiy mas'uliyat masalasining yana bir muhim tomoni bo'lib, u ham bo'lsa, jamiyatda katta obro'ga ega bo'lgan kishilar - siyosiy arboblardan, olimlar, yozuvchilar va shu kabilarning alohida shahsiy mas'uliyatidir.

Olim kishi o'z tadqiqotlari uchun, ularning ilmiy aniqligi uchungina emas, balki shu tadqiqotlar xizmat hiladigan maqsadlar uchun ham javobgardir. Rassom, yozuvchi o'z ijodining ham shakli, ham mazmuni uchun, kishini diniy ekstremizmga, terroristik qaraktarlarga, gilyoqvandlik illatlariga, SPID vabolariga qarshi kurashishi ruqida tarbiyalash uchun javob beradi. Shu munosabat bilan jamiyatning mustahil faol qaraktar hilishga katta huquq va imkoniyatlarga egaligi bilan millionlab kishilar taqdirini qal etadigan siyosiy arboblarga qo'yadigan talablari, ayniqsa katta aqamiyatga ega. Siyosiy arbobning siyosiy manfaatlari, ideallari, maqsadlariga zid keladigan qaraktar uchungina emas, balki konkret masalarni qal hila olmasligini yoki yetarli darajada layoqat ko'rsatmaganligi uchun ham axloqan javobgardir. Ongli faol imkoniyatlari o'sgani sari axloqiy mas'uliyat ham yuksalib boradi.

Shahs axloqiy mas'uliyatning roli, ayniqsa mustahil, demokratik jamiyatda buyukdir. Uning aqamiyati farovonlikka yaqinlashgan sari yuksalib boradi. Axloqiy asoslar tobora katta aqamiyat kasb etadigan hozirgi davrda har bir jumhuriyatimiz kishisida o'z hatti-harakati va faoliyati uchun yuksak axloqiy mas'uliyat hissini tarbiyalash, demokratik fikrlash, qaraktar hilish har bir yurtimiz fuqorosining eng muhim vazifadir. Bu muammoni to'qri qal hilish jamiyatda kishi hulqini axloqiy baholash sistemasi bo'lishini taqoza etadi.

Umuman, axloqiy baho deganda, ijtimoiy hayot dagi turli hodisalarni ma'qullash yoki qoralash, ularning axloqiy talablariga, konkret ijtimoiy jamoaning axloqiy ruqiga mos kelishi yoki kelmasligini belgilash tushuniladi. Axloqiy baho o'z mazmuniga ko'ra ijobiy, salbiy, individual yoki jamoaga xos bo'lishi, nig'oyat adolatli yoki adolatsiz bo'lishi mumkin. Faqat hamma narsani erkin iroda ustiga aqdaravermasdan, jiddiy va to'qri baho berish mumkin.

Bizning axloqimiz shahsning jamiyatdagi hulqiga talablari qo'yib va uning hatti-harakatini baholab, u yoki bu hulqni sub'ektiv qabullashga emas, balki uning ijtimoiy manfaatlariga, ijtimoiy taraqqiyotning ob'ektiv qonunlariga muvofiq kelishiga asoslanadi. Axloqiy baholovning ob'ektiv mezoni faqat ijtimoiy va shahsiy manfaat uyg'unligi bo'lishi mumkinligini isbotlab beradi.

Shahsning faoliyatini, uning mas'uliyati va aybini to'qri baholash uchun shahsni faoliyatga undagan motivlarni, niyatlar yig'indisini aniqlash lozim. Motiv kishining axloqiy ong darajasi ko'rsatkichi va u boshqa kishilarga munosabat amal hiladigan prinsiplar karakterining ifodasi bo'lib xizmat hiladi. Shuningdek, motivga qarab kishi o'z faoliyatida ko'zlagan maqsadlari haqida ham fikr yurita olamiz, motivni maqsadlar va vaziyatlar shakllantiradi. Shu sababli faoliyatga axloqiy baho berganda birinchi navbatda shu faoliyatga asos bo'lgan motivga e'tibor berish lozim. (Masalan, Drayzerning "Amerika fojiasi"dagi Klayd jinoyati, Dostoevskiyning "Jinoyat va jazo"sidadagi Raskolnikov obrazidagi motivlar)

Faqat niyatning amalga oshuvi bilan axloqiy bahoga asos bo'lishi mumkin. Aniq natijalarga qarab biz motivlarning xususiyati haqida fikr yurita olamiz. Etika motivni va kishining qarakatini uzviy bog'liqlikda olib qaraydi. harakatga axloqiy baho berishda, shuningdek, barcha shart-sharoitlarni hamda bu qarakatning jamiyat uchun, boshqa kishilar uchun qanday natija berishini chuqur taqlil hilish zarur. Muayyan qarakat shu shahsning umumiy hulqida qanday o'rin tutganligini tasodifiy, emasligini aniqlash lozim. U yoki bu qarakatni amalga oshirishda qanday vositalardan foydalanilganq qo'llanilgan bu vositalar qalolmi yoki yo'qmi ekanligini hisobga olish kerak. Etika maqsadlar va erishish vositalarining birligini talab hiladi: buyuk maqsadlar olijanob vositalar, motivlar yordamidagina amalga oshuvi mumkin.

Kishining hatti-harakatlari bilan bir qatorda uning faoliyatsizligi jiqatidan baholanadi. Kishi qanday ish hilgani uchungina emas, balki qo'ldan keladigan ishni bajarmagani uchun ham javob beradi. quddi shunday odam yomonlikni bartaraf etish uchun biron chora ko'rmay, unga bevosita yordam bergani uchun ham javobgardir.

Hatti-harakatni to'qri baholamoq uchun ularning natijalari, motivlari, maqsadlari va vositalari, hatti-harakat sodir bo'lgan vaziyat va uning oqibatlari bilan bir qatorda shahs saviyasining qususiyatlari, uning axloqiy qiyofasi, ijtimoiy tajribasi, hayot yo'li, ruqiy aqvoli, aqliy imkoniyatlari va darajasi (yoshi, jinsi, salomatligi, ma'lumoti, madaniy saviyasi va shu kabilarni) ham e'tiborga olish lozim. Axloqiy baholov prinsipi kishilarga har tomonlama, barcha qususiyatlarni nazarga olib yondashuvni talab hiladi.

To'qri berilgan axloqiy baho kishilarning axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Axloqiy bahoning to'qriligi jamiyat kishilarini Yaxshi hatti-harakatga raqbatlantiradi, ularning mehnatda va ijtimoiy ishlardagi faoliligini, shahsiy va ijtimoiy faoliyati uchun shahsiy javobgarlikni oshirishga, madaniyat xazinalarini asrash, tinchlik ishini qimoya hilish, ijtimoiy va axloqiy idealni amalga oshirish uchun, o'zbekistonimizni gullagan, demokratik va buyuk davlat bo'lishi, kurashuvchilar safida o'z o'rnini belgilashga katta aqamiyat beradi.

Tayanch iboralar:

Axloqiy erkinlik - birinchi navbatda kishining mustahil, ijodiy shahs bo'la olish imkoniyati va qobiliyatini tushunmoq lozimki, u chinakam insoniy mohiyatni axloqiy faoliyatda namoyon hiladi.

Axloqiy zaruriyat - bu tarixan zaruriy, ob'ektiv harakterga ega bo'lib, ijtimoiy munosabatlarga muvofiq bo'lgan axloqiy talablarning sistemasidir.

Iroda erkinligi - shahsning, umuman, o'z hatti-harakatlari, faoliyati, hulqini tanlashda ob'ektiv mavjud bo'lgan axloqiy talablarni bilishi va ulardan ohilona foydalanishidir, bu shahsning o'z fikrlari, hislari, mayllari ustida nazorat hilish qobiliyatidir. Iroda erkinligi qamisha birinchi tomondan tanlash uchun real imkoniyatlar borligini tushunish, ya'ni tanlash erkinligini, ikkinchi tomondan qabul hilingan qarorga erishishga qaratilgan muayyan intilishni, irodani o'z ichiga oladi.

Fatalizm - lotincha "fatum" so'zidan olingan bo'lib, ma'nosi taqdir demakdir.

Volyuntarizm - lotincha "volyuntas" iroda so'zidan olingan.

Tanlash erkinligi - o'z nuqtai nazarini boshqalarning qarashi bilan solishtiradi, o'ylaydi, munozara hiladi, o'z qarashlarini qimoya hiladi. Tanlash afzal deb bilishda foydalanadi. Imkoniyatlar kengligi - erkinlik darajasidir. Agar kishida tanlash imkoniyati bo'lmasa axloqiy faoliyat ham bo'lmaydi.

Tabiiy iroda - inson erkinligi taraqqiyotidagi boshlanqich bosqichidir. O'zboshimchalik bosqichida turli tuman tashqi sharoitlarda va o'zining bir necha istak-qizihishlaridan birontasini erkin tanlaydi.

Iroda holatida faqat shakli bilangina emas, balki mazmuni erkin bo'ladi, zaruriyatni angalaydi.

Ijobiy o'lchov - u shahsning jamiyat oldidagi vazifalarini ongli va iqtiyoriy e'tirof etishdir.

Salbiy o'lchov - u hilingan hilmishlari uchun berilgan jazoning adolatli ekanligini anglashini ko'rsatadi.

Axloqiy mas'uliyat - bu irodadan foydalana bilish maqoratidir. Axloqiy ma'suliyat o'zida burch talablari va ichki mayllarni jamlab, faqatgina hatti-harakat va uning oqibatlariga emas, balki uning motivlariga ham tadbiiq etiladi. quddi shu motivlar kishi axloqi qiyofasining muhim harakteristikasini tashkil etadi.

Axloqiy baho - ijtimoiy hayot dagi turli hodisalarni ma'qullash yoki qoralash, ularning axloqiy talablariga, konkret ijtimoiy jamoaning axloqiy ruqiga mos kelishi yoki kelmasligini belgilash tushuniladi.

Motiv - kishining axloqiy ong darajasi ko'rsatkichi va u boshqa kishilarga munosabat amal hiladigan prinsiplar harakterining ifodasi bo'lib hizmat hiladi.

Axloqiy baholov mezoni - kishilarga har tomonlama, barcha qususiyatlarni nazarga olib yondashuvni talab hiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Axloqiy ma'suliyatni qanday tushunasizq
2. Iroda erkinligi haqida qanday qarashlar mavjudq
3. Axloqiy bahoning me'yori qanday bo'ladiq
4. Axloqning tarkibiy tuzilishini izoqlangq
5. Axloqiy erkinlik deganda nimani tushunasizq
6. Axloqiy mas'uliyat nimaq
7. Axloqiy me'yorlar va axloqiy munosabatlar nimalardan iboratq
8. Axloqiy ongning o'ziga xosligi, betakrorligi nimadaq

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I. halollik va fidoiylk - faoliyatimizning asosiy mezoni bo'lsin. - Toshkent:

O'zbekiston, 1994. 30-bet.

2. Barkamol avlod orzusi. -Toshkent: Sharq, 1999. 31-49-betlar.

3. Jumaboev Y.J. hayot mazmuni va komil inson muammosi. -T., 1997.

4. Balabanov I.T., Balabanov A.I. Ekonomika turizma. Ucheb. posob. -M., 2003.
5. Moralniy vibor. -M., 1988.
6. Bandzeladze G. Etika. -Tbilisi, 1970.
7. Minkin N.A. Vospitanie otvetstvennosti. -M., 1990.
8. Abdulla Sher. Axloqshunoslik. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003. 165-170-betlar.
9. Falsafa. qomusiy luqat. -T.: Sharq, 2004. Iroda erkinligi. 496 b. 280-bet.
10. Yusupov E. Oila - ma'naviyat buloqi. -Toshkent: o'zMU, 2003. 129-b.
11. Saifnazarov I. Iqtisodiy va ma'naviy manfaatlar uyg'unligi va barkamol avlod tarbiyasi. -T.: "Yangi asr avlodi", 2002. 11-19-betlar.

qo'shimcha adabiyotlar

1. Guseynov A.A., Apresyan R.G. Etika. -M.: Gardarika, 1999. 47str. (o'quv zalida 2-08).
2. Faybulloq As-Salom, Saydi Umar. Tolibnoma. (Seni o'ylayman, bolam). -Toshkent: Sharq, 1997. 152-b. (64-74, 111-119, 140-147-betlar).
3. Ibn Sino. Baqmanyor al-Ozarbayjoniy bilan munozara. G'G'Soqlom avlod uchun. 1996, 3-4-snlr.
4. www.gov.uz
5. www.bilim.uz
6. www.bilimdon.uz
7. www.zamin.freenet.uz
8. www.ziyo-uz.land.ru
9. [http:G'G'ustoz.freenet.uz](http://G'G'ustoz.freenet.uz)

Mavzuda qo'llaniladigan pedagogik teqnologiya quyidagicha:

1. Aqliy qujum uslubi.
2. Kichik guruqlarda ishlash uslubi.
3. Referat taqlili.
4. Darsni aniq yo' naltirilgan savollar asosida olib borish.

Mavzuda qo'llaniladigan aqborot teqnologiya quyidagicha:

1. Slaydlar namoyishi.
2. Sqemalar namoyishi.
3. Internetdan olingan ma'lumotlar.

ESTETIKA

1-MAVZU. Estetikaning predmeti, mavzulari va vazifalari

Reja:

1. Estetika voqelikni hissiy-emosional o'zlashtirish hamda estetik faoliyat qonuniyatlari to'g'risidagi fan.
2. Estetikaning falsafa, etika, psixologiya, pedagogika, milliy istiqlol g'oyasi kabi fanlar bilan aloqadorligi.
3. Milliy mustaqillik sharoitida shaxs va jamiyatning estetik madaniyatini yuksaltirishning asosiy vazifalari.

Tayanch tushunchalar: Estetika, shissiy ta'sirchanlik, estetik munosabat, estetik ong, estetik his-tuyg'u, estetik baho go'zallik, san'at, go'zallik falsafasi, san'at falsafasi, estetik tarbiya.

Har bir fanni o'rganish odatda uning voqelikning qanday hodisalarini tadqiq etishi, qanday ilmiy usullardan foydalanishi, bu sohada tiplangan bilimlar tarixi, boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasi va, nihoyat, mazkur fan sohasida erishilgan yutuqlarning amaliy jihatdan ahamiyatini aniqlab olishdan boshlanadi. Bu narsa estetika fani uchun sham xosdir.

Estetika tarixi xususida fikr yuritishdan oldin "estetika" atamasi, estetikaning predmeti shaqida to'xtab o'taylik.

"Estetika" atamasi ilmiy adabiyotlarda asosan XVIII asr irtalaridan hillanila boshlagan. Uni nemis faylasufi Aleksandr Baumgarten ilmiy taomilga olib ko'rgan. ("Estezis" yunoncha -"shis hilish", "shissiy idrokka dashldorlik" degan ma'noni bildiradi). XVIII asr oxirlaridan boshlab, shissiy bilish nazariyasi emas, balki "go'zallik falsafasi", "san'at falsafasi", ba'zan esa sham go'zallik, sham san'at falsafasi ma'nosida ishlatilgan. Shar sholda estetika deyilganda falsafadan ajralib chiqqan va izining mustahil predmetiga ega ilmiy soha tushunildi.

Tabiiyki, estetika fan sifatida o'rganishi lozim bo'lgan kiplab masalalar XVIII asr irtalariga qadar sham tadqiq etilgan, biroq bu davrgacha ular falsafa, ilohiyotshunoslik, san'atshunoslikka oid asarlarda boshqa muammolar bilan bog'liq sholda berilganligi ma'lum.

Xo'sh, estetikaning fan sifatidagi predmeti nimadan iborat.

Tafakkur tarixida estetika nimani o'rganadi va nima o'rgatadi, degan masala nihoyatda rang-barang qarashlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Chunonchi, pifagorchilar (e. av. VI asrning oxiri va V asrning boshlari) dunyoqarashning bu sohasi falsafaning bir hismi va olamning bir butun manzarasini yaratishga xizmat hiladi, deb hisoblashgan. Antik grek olimi Aflotun (e. av. 427-347) fikricha, estetikaning diqqat markazida san'atning davlat tomonidan boshqarish vazifalari turadi. Arastu (e. av. 384-322) estetika tabiat va san'atning umumfalsafiy shamda poetika muammolari bilan shug'ullanishi kerak, degan fikrni bildo'rgan. O'rta asr

italpyan ilohiyotshunosi Foma Akvinskiy (XIII) estetikani dinshunoslik bilimlaridan biri, deb e'tirof etgan. Italpyan Uyg'onish davri arboblardan Leonardo da Vinchi estetika tabiat bilan san'at munosabatini, san'atda voqelikni shissiy bilish muammosini tekshiradi, nemis faylasufi Gegel estetika nafis san'atdagi go'zallikni, Chernishevskiy - voqelikka estetik munosabatni o'rganish bilan shug'ullanadi, degan fikrlarni bildiradi.

Yuqoridagilar kirsatadiki, uzoq va yaqin itmishda estetikaning predmetini belgilash biyicha rang-barang qarashlar yuzaga kelgan. Ularni quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Estetika-san'atning umumiy nazariyasi, san'at falsafasi, san'at taraqqiyotining umumiy qonunlari to'g'risidagi fan. Bu ta'rifda estetika o'rganadigan muammolarning asosiy hismi aytilgan bilsa-da, uning predmet doirasi tila shamrab olinmagan. Chunki san'at shissiy ta'sirchanlik (estetiklik, go'zallik tuyg'usini idrok etish), olamni estetik jihatdan izlashtirish, estetik faoliyatning yagona sohasi emas. Shuning uchun estetika predmetini san'at sohasi bilan chegaralash etarli emas. Sholbuki, inson xulq-odobi, tabiat, turmush kabi hodisalarda sham estetik jihatlar mavjud bilib, ular estetika fani o'rganadigan sohaning muhim qismini tashkil etadi. Bularsiz esa estetika predmetini tila tasavvur etib bilmaydi.

2. Estetika -badiiy ijod va badiiy idrok, voqelikni badiiy bilish shaqidagi fan. Bu yuqoridagi ta'rifga nisbatan tilaroq bilib, unda badiiy ijod mashsuli bo'lgan san'at sham, badiiy-estetik idrok ob'ekti sham fan predmeti tarkibiga kiritiladi. Shunga qaramay, mazkur ta'rif ba'zi eshtirozlarni sham tug'dirishi mumkin. To'g'ri, badiiylik tushunchasini estetik ma'noda san'atga sham, san'atkor ijodiga sham, badiiy asarni idrok etish jarayoniga sham, san'at asarlarini basholashga sham hillash mumkin. Biroq estetik xususiyatga ega bo'lgan yana shunday predmet-hodisalar turkumi sham mavjuddirki, ularni "badiiylik" bilan ifodalab bilmaydi. Chunonchi, tabiat, xulq-atvor, turmush hodisalariga xos, shuningdek, inson faoliyatining moddiy shakllariga tegishli estetik xususiyatlarni yolg'iz badiiylik tushunchasi bilan izoshlash yetarli emas. To'g'ri, ba'zan badiiylikni estetiklik tushunchasi bilan teng hillash shollari sham yiq emas, badiiy faoliyat-estetik faoliyatning turlaridan biri, badiiylik - estetik tuyg'uni aks ettirishning bir sohasi, degan ma'noda siz borganda, ular shunday mazmun kasb etadi. "Badiiy did" va "estetik did", "badiiy qadriyat" va "estetik qadriyat" kategoriyalari sham bir-biriga yaqin tushunchalardir.

3. Estetika-go'zallik, uning xususiyatlari, qonuniyatlari, tabiat va san'atdagi go'zallik to'g'risidagi fan. To'g'ri, go'zallik estetikaning asosiy tushunchasi, biroq uning predmeti yolg'iz go'zallik bilan cheklanib sholmaganligi sham tarixan, sham zamonaviy jihatdan asoslab berilganligi ma'lum. Shu ma'noda bu ta'rif ikki xil eshtiroz tug'dirishi mumkin:

Birinchi, go'zallik ijobiy-estetik hodisa bilib, tabiiyki, unga salbiy hodisa-xunuklik qarama-sharshi turadi, shu sababli xunuklikning iziga xos tomonlarini aniqlamay turib, go'zallikning mohiyatini ochib bilmaydi. Etika fanida ezgulik va

yovuzlik, mantiq fanida shaqiqat va yolg'on kabi kategoriyalar sham xuddi shunday izosh talab hiladi.

Ikkinchidan, estetika fan sifatida nafaqat go'zallik, xunuklik, fojaviylik, komiklik, estetik-ta'sirchanlik kabi sholatlarni, shu bilan birga san'at, iste'dod, mashorat, ijodiy uslub, ijod, badiiy vositalar, badiiy asar, badiiy-estetik axborot, san'at mushlisi, eshtiyoj, basho, tarbiya singari tushunchalarni sham iz ichiga oladi, ularni ilmiy kategoriyalar sifatida shar tomonlama o'rganadi. Shu ma'noda estetika predmetini go'zallik muammosining izi bilan chegaralab qiyish mantiqan to'g'ri bilmaydi.

4. Estetika - jamiyatning estetik faoliyati, inson tomonidan voqelikni estetik izlashtirish, jamiyat estetik madaniyati taraqqiyoti qonunlari to'g'risidagi fan. Nisbatan ancha tiliq va estetik faoliyat tajribasini umumlashtiruvchi bu ta'rif estetikaning real mazmunini predmet sohasi bilan muvofiq sholda aks ettiradi.

Bu ta'rifga asoslangan sholda unga quyidagicha ta'rif berish mumkin: estetika voqelikni shissiy ta'sirchan va emosional izlashtirishning tabiati, mohiyati shamda estetik faoliyat qonunlari shaqidagi fandır.

Inson olam (tabiat, jamiyat, insonning izi, boshqalar)ni nafaqat sof ma'naviy, moddiy-amaliy, balki ma'naviy-amaliy tarzda sham izlashtiradi. Bu usul yordamida u borliqni ayni bir vaqtning izida sham mantiqiy, sham shissiy in'ikos etadi. Ma'naviy-amaliy faoliyat voqelikni estetik izgartirishda butun kilami bilan namoyon biladi.

Inson olamni estetik izlashto'rgan va izgarto'rganda uni iz faoliyatining boshqa

turlaridan aloshida emas, balki ular vositasida va faqat ular orqali amalga oshiradi. Inson olamni meshnatda, ishlab chiqarish jarayonida iz maqsad-muddaolariga muvofiq izgartirar va qayta qurar ekan, ayni vaqtda uning narsa-hodisalarini estetika qonunlariga muvofiq holda sham intellektual jihatdan, ham axloqiy jihatdan shakllantiradi, estetik fashmlaydi, shu asosda estetik kechinma hosil hiladi, bunyodkorlik ishtiyoiini ishga soladi, xullas estetik faoliyat kirsatadi.

Ilmiy estetika go'zallikni yolg'iz rushlar olamidan axtaradigan nazariyalardan farqli ilaroq ob'ektiv voqelikni estetik munosabatlar (go'zallik tuyg'usini idrok etish)ning manbai deb hisoblaydi, shissiy ta'sirchanlikni, nafasatdorlik (esteticheskoe)ni esa mohiyatan kishilarning ijtimoiy-tarixiy shamda amaliy faoliyatining ajralmas, muhim hismi sifatida yuzaga kelgan ob'ektiv hodisa sifatida tavsiflaydi.

Olamni estetik izgartirish o'zaro bog'langan ikki jihat ta'sirida amalga oshiriladi. Uning bir tomoni borliqning shissiy ta'sirchanlikni, nafasatdorlikni tug'diradigan ob'ektiv real xususiyatlari hisoblanadi. Bu voqelikka estetik munosabatning ob'ektiv zamini, qonuniyati va zaruriyati, boshqacha aytganda, estetik faoliyatning tarixiy-ijtimoiy shartlanganligini bildiradi. Olamni estetik izlashtirishning ikkinchi tomoni sub'ektivlikni ifodalab, yuqorida tilga olingan ob'ektiv borliqning estetik xususiyatlari, shuningdek kishilarning estetik faoliyati natijalari, mashsulotlari ta'sirida shakllanadigan estetik ong (estetik did, estetik tuyg'u, estetik orzu-ideal, estetik qarash va nazariyalar)ni kizda tutadi. Inson

tomonidan borliqni shissiy ta'sirchanlik asosida izlashtirishning maxsus shakli sifatida esa san'at paydo bo'lgan. Shu ma'noda san'at birinchi navbatda yuqoridagi ikki jihat, ya'ni ob'ektiv va sub'ektiv shissiy ta'sirchanlikning iziga xos hishiluvi, qorishmasi, birligidan iboratdir. Ayni vaqtda san'at ijtimoiy ongning iziga xos shakli bilib, voqelikni badiiy obrazlar orqali aks ettirib, kishilarning estetik tuyg'ulari, didlari, ideallarini, ongini tarkib toptiradi. Shuningdek, san'at estetik faoliyat turi sifatida olamni muayyan estetik orzu-ideallar asosida qaytadan yaratadi va izgartiradi.

Kirinadiki, estetika keng ma'noda voqelikni estetik izlashtirish qonunlarini o'rganadigan fan sohasidir. Binobarin, bunday izlashtirish, bir tomondan, olamning estetik xususiyatlari va xossalarini bilishga, ikkinchidan, shu asosda amaliy faoliyat kirsatishga asoslanadi. Shuning uchun estetikaning predmeti o'zaro uzviy bog'laengon quyidagi uch hismdan iboratdir:

- ob'ektiv shissiy-ta'sirchanlik (estetiklik);
- sub'ektiv shissiy-ta'sirchanlik(estetiklik);
- ularning dialektik birligi - san'at taraqqiyotining eng umumiy qonunlari.

Shunga asoslanib estetikaning tadqiqot sohasini quyidagilar tashkil etadi:

- estetik munosabatning ob'ekti. (bu ob'ekt "go'zallik" va "xunuklik", "ulug'vorlik va tubanlik", "fojiaviylik va "kulgulilik" kategoriyalarida aks etadi);
- estetik munosabatning sub'ekti (bu sub'ekt "estetik idrok", "estetik kechinma", "estetik did", "estetik orzu-ideal", "estetik eshtiyoj" va boshqa kategoriyalarda ifodalanadi);
- inson faoliyatining rang-barang sohalari: meshnatda ("meshnat estetikasi"), kishilar irtasidagi munosabatlarda namoyon biladigan estetik ijodkorlik;
- badiiy faoliyat va uning natijalari, san'atni badiiy qadriyat sifatida, olamni estetik izlashtirishning oliy shakli sifatida o'rganish.

Har qanday fanning mantiqiy tuzilishida nazariy muloshazalarning mag'zini tashkil etadigan qonunlar muhim irin tutadi. Estetika ham boshqa fanlar singari iz predmeti sohasidagi qonunlarni tadqiq etishi yuqorida aytib itildi. Binobarin, fan qonunlari voqelikning muayyan sohasida amal hiladigan ob'ektiv reallik qonunlarining ilmiy in'ikosidir. Shu ma'noda estetika fan sifatida reallik va uni estetik jihatdan izlashtirishning muhim aloqa va munosabatlarini aks ettiruvchi qonunlar, kategoriyalar va umumiy tushunchalar tizimidan iboratdir. Qonun nima. Sodda hilib aytganda, qonun muayyan tizimning ichki ziddiyatlari va ma'lum sharoitda ularni yuzaga keltiradigan zaruriy aloqa va bog'lanishlardir. Shu ma'noda estetika qonunlari estetik faoliyatni amalga oshiradigan shamda san'at qadriyatlarini yuzaga keltiradigan ijodiy jarayonning muhim, zaruriy, barsharor, mohiyatli, ichki, takrorlanuvchan aloqa va bog'lanishlaridan boshqa narsa emas. Badiiy faoliyat, san'atning ijtimoiy muayyanligi, yashab turishi, idrok etilishi va taraqqiyoti, jaqon badiiy taraqqiyoti qonunlari ham estetika qonunlari sirasiga kiradi. Mavjud adabiyotlarda estetika qonunlari mazmun va mohiyatan bir necha toifalarga ajratib tasnif hilinadiki, ularni quyidagicha tavsiflash mumkin. Estetik faoliyatning umumiy qonunlarini olamni shissiy-emosional, estetik izlashtirish va

izgartirish jarayonida amal hiladigan muhim va zaruriy bog'lanishlar tashkil etadi. San'atning ijtimoiy ong shakli sifatidagi qonunlari: san'at taraqqiyotining sosial-iqtisodiy hayot bilan aloqadorligi, nisbiy mustahilligi, ijtimoiy shartlanganligi, voqelikka qayta ta'sir kirsata olishi, ko'p funksiyalarni ado etishi qonuniyatlari. Badiiy ijod qonunlari: badiiy asar yaratish, uning yashab turishi, ijtimoiy vazifani ado etish jarayonining muhim, zaruriy aloqalari va munosabatlari; san'at gnoseologiyasi, ontologiyasi va morfologiyasi qonunlari.

Badiiy jarayon qonunlari: birinchidan, badiiy jarayonning ichki aloqadorligi va xarakteri, san'atning tarixiy rivojlanishi dialektikasini aks ettiradigan qonunlar; ikkinchidan, san'atning yaxlitligi va hismlarga bilinishi, insoniyat badiiy madaniyati taraqqiyotining muhim va zaruriy aloqalari.

Badiiy idrok qonunlari: badiiy idrokning ijodiyligi, unda shaxsiy madaniy-estetik tajribaning bevosita ishtiroki, estetik zavqning faolligi qonuniyatlari va shokazolar. Estetika fan sifatida qonunlar bilan birga kategoriyalar va tushunchalar tizimini ham iz ichiga oladi. Estetika kategoriyalari olamni estetik tomondan izlashtirish tarixining asosiy bosqichlari hisoblanadi shamda qonunlarning mazmunan tildiradi. Ularda insonning olamga estetik munosabatining asosiy toifalari umumlashgan biladi.

Har qanday fan iz predmeti ustida fikr yuritganda muayyan ilmiy usullar-metodlarga suyanib ish kiradi. Metod fan sohada maqsadga erishish usuli bilib, uning natijasida o'rganiladigan predmet tafakkurda qayta "ishlanadi", yangi bilimlar yuzaga keltiriladi. Estetik tafakkur tarixida shakllangan ana shunday metodlarning ba'zi birlari bilan tanishib chiqaylik:

Sub'ektiv va ob'ektiv metodlar. Sub'ektiv metod asosiy e'tiborni estetik hodisalar paydo bilishi va ifodalanishining sub'ektiv jihatlariga qaratadi. Bu - estetik qadriyat yaratuvchilar va uni idrok etuvchilarning dalillari, kundaliklari, masholalari, anketa javoblari, san'atkor va mushlislarning sushbatlari, basholari, muloshazalari yig'indisidir. Ob'ektiv metod-tashqi, moddiy-estetik hodisalarni sub'ekt (san'atkor va mushlis) bilan munosabatga kiritmay turib, xolisona tashlil etish yilidir. Badiiy asar, san'atkorning tarjimai sholi, tabiiy-ilmiy metodlarni o'rganish, mushlislar xulq-atvori, badiiy muassasalar faoliyatini tashlil etish va boshqalar bu metodning asosidir. Jamiyatning badiiy-estetik hayotini o'rganganda estetika sub'ekt

bilan ob'ekt irtasidagi dialektikadan kelib chiqadi, estetik faoliyatni sub'ektiv shamda ob'ektiv ma'lumotlar negizida tashlil etadi.

Psixologik va sosiologik metodlar. Psixologik metodlar estetik hodisalarni o'rganish jarayonida ijodkorlikning rushiy asoslarini tashlil etishni taqozo hiladi, bunda san'atkor va mushlislarning psixologik sholatlari, idroklari inobatga olinadi. Sosiologik metod esa estetik hodisalarni ijtimoiy muayyanlik sifatida olib tekshiradi. Psixologik va sosiologik metodlar estetik faoliyatni, san'atni o'rganish jarayonida o'zaro bir-birini tildiradi.

Empirik va nazariy metodlar. Empirik metod san'at, estetik faoliyatning tashqi, faktiologik tomonlariga e'tiborni qaratadi, ularni tavsiflaydi. Estetik tadqiqot shu bilan chegaralanib sholmaydi, albatta. Empirik materiallarga asoslanib

nazariy metod me'yoriy qoidalarni ishlab chiqadi, estetik faoliyatning umumiy, zaruriy, mohiyatli va barsharor tomonlarini aniqlaydi

Mantiqiylik va tarixiylik metodlari. Mantiqiylik metodi estetik faoliyat xususiyatlarini, mantiqan takrorlanadigan jihatlarini, ularning ichki sabablarini ochadi. Tarixiylik esa estetik faoliyat taraqqiyotini uning tarixi bilan bog'lab tushuntiradi.

Shuni aytish kerakki, jamiyat estetik faoliyatini tashlil etganda yuqoridagilardan tashshari yana boshqa metodlar, usullar, vositalardan ham foydalanish mumkin. Hozirgi zamonda fanlararo aloqalarning tez rivojlanib borayotganligi estetika muammolarini gnoseologiya va sosiologiya, in'ikos nazariyasi va informasiya nazariyasi, psixologiya va kibernetika sohalari bilan bog'liq holda tadqiq etishni ham taqozo qilmoqda. Estetika ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlar irtasida iziga yarasha irin tutadi. Estetikaning boshqa fanlarga munosabatini aniqlab olish uning ilmiy usulini belgilash, boshqa fanlarning metodlari bilan aloqadorligi shamda iziga xosligini aniqlashga yordam beradi. Estetika va falsafa. Falsafiy metodologiya estetik qonuniyatlarni bilishning nazariy asosidir. Buning zaruriyatini birinchi bilib Afloton nazariy jihatdan isbotlashga uringan edi. Uning fikricha, go'zallik-bu juda rang-barang va juda kiplab ob'ektlarning xossasidir. Darhaqiqat, go'zallikni hamma joyda: tabiat predmetlarida, insonda, insoniy munosabatlarda, kishilar yaratgan rang-barang narsalarda, san'at asarlarida kirish mumkin. Inson ularni bir-biridan farq hila oladi. Estetikaning maqsadi har bir predmet yoki narsa-hodisalarning aloshida guruxiga xos bo'lgan go'zallik xususiyatlarini o'rganishdan iboratmiq degan savol tug'iladi. Albatta, bunga "yiq" deb javob berish mumkin. Estetika bu vazifani bajara olmaydi, chunki go'zallikning konkret shakllari nihoyatda rang-barangdir. Estetikaning asosiy vazifasi shissiy ta'sirchanlik (estetiklik), uning muhim sohasi-go'zallikning eng umumiy qonuniyatlarini ochish, uning mohiyati, tabiati, yuzaga kelishi va ashamiyatini ilmiy o'rganishdan iboratdir. Iz-izidan ravshanki, bu masalalar falsafiy-nazariy xarakterga ega bilib, ularni shal etishda estetika falsafaning ob'ektivlik va sub'ektivlik, tabiiylik va ijtimoiylik, mazmun va shakl dialektikasi kabi kategoriyalariga suyanmasdan ish kira olmaydi. Ko'p asrlar davomida estetik fikrning falsafa bag'rida taraqqiy etganligining boisi ham shunda. Shatto estetika mustahil fan sifatida shakllangandan keyin ham izining falsafiy-nazariy xususiyatini saqlab sholdi va yanada rivojlantirdi. Estetikaning falsafa bilan uzviy aloqadorligi, uning falsafiy fan ekanligi masalasi estetik ong muammosini shal etishda tila namoyon biladi. Sosiologiya ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong munosabatini, mantiq tafakkur qonunlarini borliq qonunlariga munosabatga kiritib o'rganadi va shokazo. Shu nuqtai nazardan estetika estetik ongning voqelikka munsabati masalasini asosiy muammo darajasiga kitaradi. Buni shal etishda falsafiy dunyoqarashga suyanadi. Shu tufayli estetika tarixida turli-tuman oqimlar, konsepsiyalar vujudga kelgan. Shuningdek, har bir falsafa iz navbatida muayyan falsafiy asosga suyanadi. Masalan, Gegelning estetikasi uning asosiy falsafiy konsepsiyasi negizida vujudga kelgan, ayni vaqtda uning falsafiy dunyoqarashining tarkibiy hismlaridan biri hisoblanadi. Demak, estetikaning falsafiy xakteri uning predmetining iziga

xosligi (voqelikning estetik xususiyatlari va inson badiiy-estetik faoliyatining eng umumiy qonunlarini tekshirishi); genezisi (estetikaning falsafiy fanlar umumiy tizimidan kelib chiqishi); funksiyasi (eng umumiy tushunchalar - kategoriyalar bilan ish kirishi) xususiyatlari bilan belgilanadi. Estetika va san'atshunoslik fanlari. Estetika predmetining muhim sohasi san'at ekanligini yuqorida kirib itdik. Ma'lumki, san'at va badiiy ijodning konkret sohalarini ilmiy o'rganadigan boshqa bir qator fanlar ham mavjud bilib, ular san'atshunoslik fanlari deb ataladi:

adabiyotshunoslik, teatrshunoslik, musiqashunoslik, arxitekturashunoslik, kigoshunoslik, tasviriy san'at nazariyasi va boshqalar. San'atshunoslikning har bir sohasi badiiy ijod turini uch , ya'ni nazariy, tarixiy, tanqidiy tomondan o'rganadi, shunga kira, har bir san'at turining nazariyasi, tarixi, badiiy tanqidi mavjud. Masalan, adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidchilik.

Adabiyotshunoslik, teatrshunoslik, kinoshunoslik, arxitekturashunoslik, tasviriy san'at nazariyasi, raqs san'ati nazariyasi kabi fanlar san'atning yolg'iz bir turiga xos taraqqiyot qonunlarini tarixiy-badiiy jihatdan olib tekshiradi. Lekin san'atning yana shunday qonuniyatlari ham mavjudki, ular yuqoridagi uch nuqtai nazar doirasiga kirmaydi. Bu-hamma turlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyat, ya'ni san'atning voqelikka estetik munosabati masalasidir. Bu umumiy qonuniyatning tabiati va xususiyatlari esa estetika o'rganadigan sohadir. Estetika san'atni ijtimoiy ongning iziga xos shakli, ayni vaqtda estetik faoliyat turi, deb hisoblaydi. San'at badiiy bilish, badiiy in'ikosning uzviy birligi sifatida ham olib qaraladi.

San'at estetik qadriyatlar yaratishning maxsus va bosh yili hamdir.

Estetika asosiy e'tiborni quyidagi masalalarni o'rganishga qaratadi:

- san'at va badiiy-estetik faoliyatning mohiyati, iziga xosligi;
- badiiy obrazning mazmuni va shakli, san'at turlari xususiyati, badiiylik muammolari;
- san'at taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari: birinchidan, san'atning ijtimoiy mohiyati (xalqchilik, milliylik va x.k), ikkinchidan, san'atning ichki taraqqiyot qonunlari (usul, oqim, uslub va boshqalar);
- san'atning estetik tarbiya vositasi sifatidagi xususiyatlari.

Shunday hilib estetika, birinchidan, san'atshunoslik fanlarining tajriba va hodisalariga suyanib, nazariy-metodologik xulosalar chiqaradi, ikkinchi tomondan, estetika iz navbatida ular uchun nazariy asos, metodologiya bilib xizmat hiladi.

Estetika va rushiyatshunoslik. Estetikaning psixologiya bilan uzviy aloqadorligi masalasiga estetik fikrlar tarixida aloshida e'tibor berilgan. Gap shundaki, go'zallik shaqidagi tasavvur, shuningdek boshqa estetik hodisalar real borliqni shissiy idrok etish tarzida yuzaga keladi. Masalan, dengizga qarab, "qanday go'zal-a" desak, uni kirishdan shayratlanishni, rushiy kechinmani sizda ifodalagan bilamiz. Bordi-yu, dengiz moddiy narsa, undagi suv muayyan kimyoviy tuzilishga ega, dengizning qarakati tiliinlar almashinishida kirinadi, desak, kechinmani emas, aksincha, kuzatish, tajriba va nazariy xulosalarga asoslanib dengizning ob'ektiv xususiyatlarini ilmiy jihatdan tushunto'rgan bilamiz. Predmetning estetik

qimmatdorligi-go'zalligi, ulug'vorligi va shokazolar birinchi galda uning ta'sirida tug'ilgan shissiy-emosional kechinmani gavdalantiradi.

Anglashiladiki, real borliqning estetik xususiyatlarini idrok etish uning mexanik, fizik, kimyoviy, biologik xossalarini tushunishdan tubdan farq hiladi, bunda inson ongida estetik qabullash jarayonida yuz beradigan rushiy sholatlar asosiy rol oynaydi. Boshqacha aytganda, go'zallikning mohiyatini anglashda uning insonda hosil hiladigan roshatini psixologik jihatdan tushunish zarur biladi.

Estetika san'atning umumiy taraqqiyot qonunlarini o'rganish jarayonida ham bir qator psixologik muammolarga duch keladi. Binobarin, har bir asar kishilarning his-tuyg'usi va ongiga ta'sir etishni nazarda tutib yaratiladi. Buningsiz, deylik, shaykal-shaklga ko'rgan toshning oddiy bilagi yoki metall parchasi, roman ham shunchaki sizlar yig'indisi bilib sholadi. Asarning badiiy qimmati kitobxonni shayajonga solishida, yig'latishida, kuldirishi va kuylatishida, xullas unda muayyan rushiy kechinma tug'dirishda namoyon biladi. Shuning uchun san'atning qonuniyatlarini bilishda inson tomonidan voqelikni badiiy izlashtirishning psixologik jihatlarini o'rganish zaruriyati tug'iladi. Bunda, bir tomondan, badiiy idrokning psixologik masalalari, san'at asarining insonga rushiy ta'siri etishi qonuniyatlari, ikkinchi tomondan, badiiy ijod psixologiyasi, san'atkorning ijodiy laboratoriyasi, voqelikni aks ettirish qobiliyatining psixologik xususiyatlarini chuqur bilish ham aloshida ashamiyat kasb etadi.

Estetika va pedagogika. Estetik tarbiya xususida fikr yuritish har ikkala fan irtasidagi aloqadorlikning negizini tashkil etadi. Bordi-yu pedagogika kishilarni estetik rushda tarbiyalashning konkret usul, shakl va vositalarini tekshirsa, vujudga keltirsa, empirik jihatdan hillasa, estetika bu tarbiyaning falsafasi sifatida uning nazariy va umumiy tamoyillarini yaratadi. Boshqacha siz bilan aytganda, estetika estetik tarbiyaning strategiyasini, pedagogika uni konkret sohada, masalan, meshnatda, turmushda, sportda, ta'lim jarayonida amalga oshirishning taktikasini ishlab chiqadi.

Yuqoridagilardan tashshari, estetika fani tarix, arxeologiya (estetik ong, san'atning kelib chihishi bilan bog'liq), etika, semiotika (san'atni belgilar sistemasining bir turi sifatida o'rganadi) bilan ham mustashkam bog'langandir.

Shunday hilib, shissiy ta'sirchanlik, nafosatdorlik (estetiklik)ning tabiati, uning voqelikda va san'atda rang-barang ifodalanishi, insonning olamga estetik munosabati tamoyillari, san'atning mohiyati va qonuniyatlari-estetika fani tadqiq etadigan muammolarning asosiy hismi shulardan iboratdir.

Estetikaning predmetini belgilab olish, iz-izidan ravshanki, uning tarkibiy hismlari to'g'risidagi masalani oydinlashtirishga yordam beradi. Shu ma'noda estetika fani tarkiban quyidagi hismlarni iz ichiga oladi: estetik tafakkur tarixi; estetikaning nazariy-metodologik muammolari; amaliy estetika masalalari.

Milliy mustahillik tufayli ijtmoyi-gumanitar fanlarning nazariy-metodologik asoslari yangicha g'oyaviy negizlarga shiyildi. Respublikamizda milliy istishlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillarning asoslab berilishi barcha fanlarda bo'lganidek, estetika soqasida ham tub izgarishlarni vujudga keltirdi. Avvalambor estetika suyanadigan g'oyaviy negizlar milliy va umuminsoniy qadriyatlar

uyg'unligini ifoda etdi. Ikkinchidan, voqelikka estetik munosabat sohasida shaxsning ijodkorlik, sub'ektiv olami masalasi iz o'rniga shiyildi. Uchinchidan, kishilarimizning estetik faoliyat kirsatishlari uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Tirtinchidan, san'atimizning erkin rivojlanishiga keng yil ochildi, oldingi shaklan milliy mazmunan sosialistik, sinfiylik, partiyaviylik, tarafkashlik tamoyillari barxam topdi, ayni paytda san'atkorning olamga munosabati soqasida erkinlik sharor topdi. Beshinchidan, milliy estetik qadriyatlarimiz tiklandi, xalqimizning ulardan keng baqramand bilishlari ta'minlandi.

Takrorlash uchun savollar

1. "Estetika" atamasi nimani anglatadiq
2. Nega biz bu fanni "estetika" deb ataymizq
3. Go'zallik falsafasi deganda nimani tushunamizq
4. Nima uchun estetikani san'at falsafasi deb atashadiq
5. Estetikaning axloqshunoslikka aloqadorligi va undan farqi nimalarda kirinadiq
6. Estetika yana boshqa qaysi fanlar bilan o'zaro aloqadorq
7. Estetikaning amaliy ahamiyati qay tarzda namoyon biladiq
8. Milliy istiqlol g'oyasining estetik tafakkur uchun ahamiyati nimalarda kirinadiq

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. T., 2003.

Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Toshkent. "O'zbekiston". 1996.

Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., "O'zbekiston", 2000.

Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., "O'zbekiston", 2000.

Abdullaev M., Yildoshev A. Estetik fikrlar tarixi.-Farg'ona, "Farg'ona" nashriyoti, 1997

Mashmudov T. Go'zallik. G'G' O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 3 jild.- Toshkent, 2002

Umarov E. Estetika. Toshkent. "O'zbekiston". 1995.

Umarov E., Abdullaev M., Xakimov E. Estetika. -T.: Izinkomsentr, 2003

Falsafa qomusiy lug'at. T., 2004.

Sher A. Estetika. G'G' O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 10 jild, Toshkent, 2005.

www.gov.uz. -Shukumat sayti.

www.zio.edu.uz. - Vazirlik sayti.

www.press-servis.uz. - Prezident sayti.

www.tsue.uz. - Universitet sayti.

2-MAVZU. San'at-estetik hodisa, uning ma'naviyatni tarbiyalashdagi o'rni.

REJA:

1. Estetika kategoriyalarining mohiyat- mazmuni. hissiy-ta'sirchanlik (estetiklik)- eng mushtarak mezoniy kategoriya.
2. Go'zallik, ulug'vorlik, fojaviylik, kul-gulilik kategoriyalari. Hozirgi zamon adabiyotida g'ozallik masalalari. Estetika kategoriyalarining tarbiyaviy ahamiyati.
3. San'at tushunchasi. Uning o'ziga xosligi. San'atning boshqa ijtimoiy ong shakllari bilan aloqadorligi. San'atning barkamol avlodni tarbiya-lashdagi roli.

Tayanch tushunchalar:estetik munosabat, estetik ong, estetik tuyg'usi, estetik did, badiiy did, estetik faoliyat, estetik qarash, estetik nazariyalar. go'zallik, xunuklik, tabiat go'zalligi, inson go'zalligi, go'zallik va san'at, ulug'vorlik va tubanlik, tabiat ulug'vorligi, fojeaviylik, fojeaviy tiqnashuv, fojeaviylik va estetik ideal, forig'lanish, fojeaviy ziddiyat, fojeaviy qaqramon, kulgili sholat, kulgu turlari.

Voqelikni estetik jishatdan anglash, shis hilishning ilmiy qoidasi mavjud: inson borliqni estetik qonunlarga muvofiq tarzda anglaydi shamda uni iziga xos kategoriyalarda, tushunchalarda aks etdiradi. Kategoriya yunoncha siz bilib, belgi degan ma'noni bildiradi. +ar bir fan iziga xos ilmiy tushunchalar bilan ish kirar ekan, estetika ham fan sifatida bundan mustasno emas. Estetik kategoriyalarda insonning voqelikka estetik munosabatining asosiy tiplari aks etadi va olam shamda inson faoliyatining eng muhim belgilari umumlashgan biladi. Estetika kategoriyalarini bir necha tiplarga bilish mumkin, qaysiki, ulardan har biri u yoki bu estetik hodisani, badiiy asar yoki badiiy jarayonni izida gavdalantiradi. Hozirgi zamon estetikasi kategoriyalari sistemasini iz ichiga quyidagi asosiy tiplarni oladi:

1. Metakategoriya, ya'ni shissiy-ta'sirchanlik (estetiklik);
2. Estetik faoliyat kategoriyalari: go'zallik qonunlari, estetik izlashtirish, san'at, dizayn, badiiy konstruksiyalash, estetik did, estetik ideal va shu kabilar voqelik va san'atning estetik rang-barangligini ochib berishga xizmat hiladi.
3. Estetik munosabatlar, san'atning voqelikka hissiy-emosional munosabatini, ya'ni voqelik va san'atning boyligini gavdalantiradigan go'zallik, komiklik, fojaviylik, xunuklik, pastkashlik tushunchalaridir.
4. San'at gnoseologiyasi kategoriyalari: badiiy obraz, badiiy metod, badiiy haqiqat, badiiy konsepsiya va x.k.lar san'atda voqelikning aks ettirishning gnoseologik qurollari;
5. San'at sosiologiyasi kategoriyalari: san'atning milliyligi, umuminsoniyligi, ijtimoiyligi va x.k.
6. San'at aksiologiyasi kategoriyalari: estetik qadriyat, badiiylik va x.k.
7. San'at ontologiyasi kategoriyalari: badiiy asar, mumtoz va zamonaviy san'at, ommaviy va elitar san'at, badiiy stil va x.k.

8.San'at dialektikasi kategoriyalari:badiiy jarayon,san'atda yinalish va oqimlar,badiiy o'zaro ta'sirlar,an'anaviylik,badiiy ta'sir,badiiy ravnaq va x.k.(shiyosiy tashlil qurollari)

9. San'at antropologiyasi kategoriyalari: san'atkor,badiiy ijod bosshichlari,ijodiy yil va x.k.(biografik tashlil qurollari);

10.Ijodiy genezis kategoriyalari: badiiy niyat,qoralama, nusqa va x.k. (San'atni tekstologik tashlil hilish qurollari.)

11. San'at psixologiyasi kategoriyalari: qobiliyat,talant,dasholik,ilshom,ijodiy fantaziya,badiiy shayol (Ijodiy-psixologik jarayonlar quroli).

12.Voqelik shamda san'atni idrok etish kategoriyalari: estetik idrok,estetik mushoshada,badiiy zavq va x.k.

13.San'at morfologiyasi: san'at turlari (badiiy adabiyot,teatr,kino,jivopis), san'at jinslari (epos,lirika,drama, dastgoshli rassomlik, monumental rassomlik),badiiy janrlar (roman,shikoya, lirik she'r va shunga ixshash). kategoriyalari.Bular san'atni turlararo va tarixiy-madaniy tashlil etishga xizmat hiladi.

14.San'at strukturasi kategoriyalari: badiiy matn,kompozisiya, badiiy vaqt,fazo,rang va x.k.

15.Badiiy kommunikasiya va san'at semiotikasi kategoriyalari: adresat,belgi,kod,badiiy informasiya,intonasiya.

16.Badiiy tanshid nazariyasi va metodologiyasi kategoriyalari: interpretasiya,estetik basho; sosiologik,konkret-tarixiy,qiyosiy,ijodiy-genetik,struktural tashlil yondashuvlar.

17.Eстетik tarbiya kategoriyaari: shaxsning barkamolligi,estetik qobiliyat,shaxsning eshtiyoji va boshqalar.

18.Badiiy madaniyatni boshqarish va unga rashbarlik hilish kategoriyalari: shomiylik,ijtimoiy buyurtma,mukofotlar va x.k. Bular badiiy siyosatni tashlil etishga xizmat hiladi.

Modomiki, estetika kategoriyalari tarixiy va milliy-shartlangan estetik faoliyat praktikasini umumalashtirar ekan, ularning sistemasi izgaruvchandir, mintaqaga bog'liq holda iziga xosik kasb etadi. Estetikaning kategorial apparatlarining boyishi turlicha yillar bilan amalga oshiriladi.

Birinchidan,badiiy hodisalar va jarayonlarni nazariy jishatdan anglashning natijalarini hisobga olish asosida (masalan, realizm,romantizm,sentimentalizm kategoriyalari).

Ikkinchidan, madaniyatning boshqa soqalari atamalarini estetika sohasiga olib kirish asosida (ritorika,metod, konsepsiya kategoriyalari falsafadan, estetik idrok kabi kategoriyalar psixologiyadan va x.k.).

Uchinchidan, san'atshunoslik tushunchalari mazmunini kengaytirish asosida(kinoshunoslikdan montaj,umumiy, irtacha, keng qiyofa kategoriyalari; musiqashunoslik intonasiya,ritm, melodiya va x.k.)

Tirtinchidan, turli kategoriyalarni o'zaro aloqaga kiritish shamda sintez hilish asosida (tragiko-komik kategoriyasi kabi).

Beshinchidan, turli xalqlarning badiiy voqealarni nazariy anglab yetish an'alarini boyitish asosida.

Oltinchidan, yangi ilmiy sohalarning kategorial apparatlaridan foydalanish asosida (strukturalizm, semiotika, ommaviy kommunikasiya nazariyasi kabi kategoriyalar). Estetikaning kategorial apparatini kengaytirish estetik faoliyat va estetik munosabatlar, birinchi galda estetik madaniyatning yadrosi hisoblangan san'atni, uning rang-barangligi va murakkabligini yanada chuqurroq o'rganishga imkoniyat yaratadi.

Shuni alohida ta'kidlashimiz kerakki, yuqorida sanab itilgan kategoriyalar mazmunan nihoyatda rang-barang bilishiga qaramasdan, ularning beistisno barchasiga taalluqli bo'lgan yagona bir xususiyat bor, buni biz estetiklik, ya'ni shissiy-ta'sirchanlik deb ataymiz. Bunday shissiy-ta'sirchanlik yuqoridagi kategoriyalarning barchasida turli darajada namoyon biladi.

Estetikaning metakategoriyalari deb ataydiganimiz go'zallik, ulug'vorlik, komiklik, fojaviylik, san'at kabilarda esa bu shissiy-ta'sirchanlik izining butun tila qonligi bilan namoyon biladi.

Shuning uchun ularni estetikning asosiy kategoriyalari deb ataymiz. Endi shularning ayrimlari bilan tanishib itaylik.

Go'zallik-estetikaning asosiy tushunchasidir. Tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalarning, inson faoliyatining kishilarda meshr-mushabbat, quvonch, zavq, erkinlik tuyg'ulari hosil hilishga qodir bo'lgan xususiyatlarini ifodalaydi, uning aksi xunuklikdir.

Islom ta'limotida go'zallikning izi ham, timsoli ham alloshtir jamolidadir. Inson go'zalligi uning yaxshilik hilishida, sabr-toqatida; bular inson go'zalligini belgilovchi mezon sifatida qaraladi. Go'zallik-inson va hodisalarni umuminsoniy va milliy qadriyat sifatida belgilovchi ijtimoiy, ijobiy va ijodiy tushunchadir. Go'zallikni idrok etish shaxsning jamiyatdagi o'rni, ongi, didi, dunyoqarashi va boshqa omillar bilan bog'langandir. Tarixiy taraqqiyot davomida har bir xalq izining go'zallik idealiga va tushunchasiga ega bo'lgan. Bu tushunchalardagi mushtarak insoniy-ma'naviy jihatlar umumbashariy go'zallik shaqidagi tasavvurlarni shakllantirgan. Estetikaning barcha muammolari u bilan yoki bu darajada bog'liqdir. Go'zallik nafosat olamining mag'zi, asosiy belgisi, bosh xossasi, asosiy mohiyatini tashkil hiladi. Shu boisdan estetikani go'zallik shaqidagi fan, go'zallik falsafasi ham deb ataydilar. Har qanday narsa-hodisaning tabiatini anglaganimiz sari uning go'zallik qirralari yanada yorqin namoyon bilib boradi. Estetik munosabatlarni, estetik ob'ekt va sub'ektning tabiatini anglash jarayonida go'zallikning u yoki bu jihatlarini ham mushoshada etamiz. Go'zallik shaqida fikr yuritish va uni bayon hilish nihoyatda murakkabdir. Bu narsa, avvalo, go'zallik tushunchasi sirtidan qaraganda turli hodisalarning keng doirasiga taalluqliligi bilan bog'liqdir.

Go'zal ijobiy his-tuyg'u uyg'otadigan aniq bir narsani kirsatish esa ancha osondir. Lekin isha narsa nega go'zal ekanligini tushuntirib berish ancha murakkabdir. Go'zallikning mohiyati shaqida juda ko'p, shattoki ziddiyatli fikr-mulohazalarning vujudga kelishi uni umuman bilish mumkin emasligini

bildirmaydi, balki uning murakkabligi, kipqirraligi bilan izoshlanadi.

Go'zallikning mohiyatini nafaqat oddiy, shatto ilmiy tushunchalar bilan ham tavsiflash qiyindir. Xuddi shu sholat go'zallik muammosiga falsafiy yondashish zarurligini taqozo etadi. Qadimgi yunon faylasufi Aflotun bu muammoni "nima go'zalq" va "go'zallik nimaq" tarzida qiygan edi. Aflotun go'zallikni jonli, shissiyotli, izgaruvchan narsalar olamidan ajralib sholgan abadiy rush-g'oya sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, go'zallik vujudga kelmaydi va barbod bilmaydi, balki u vaqt va makon tashsharisida amal hiladi. Go'zallik tuyg'udan yuqoriroq hodisa bo'lgani uchun uni his-tuyg'u bilan emas, balki aql vositasida anglash mumkin. Go'zallik shaqida juda ko'p nazariyalar, qarashlar, ta'limotlar mavjud. Ularda go'zallikning qaysidir bir tomoni, belgisi, ashamiyati qayd etiladi. Sokrat fikricha, inson uchun foydali va kerakli narsalar go'zaldir. Aflotun aytadiki, inson go'zallikni allaqanday estetik-rushiy kayfiyat chog'idagina idrok eta oladi, Go'zallik narsa-hodisalarga xos bilmay, insonning voqelikka ma'naviy-estetik munosabati natijasida tug'iladigan g'oya, tushunchadir. Aristotel, Didro fikricha, narsa va hodisalardagi uyg'unlik, mutanosiblik go'zallikni tashkil etadi. Inson narsa-hodisalardagi go'zal yoki xunuklikni belgilashda me'yor vazifasini itaydi. Islom Sharqida esa go'zallikning mohiyati Allosh bilan bog'lab talqin etilishi yuqorida kirib chihildi. Go'zallik insonning Allosh karomatini tushunib yetishi va unga ergashishmi, ma'naviy-axloqiy poklanish sari intilishidadir. A.Navoiy hammadan go'zaldir hayot guli, deydi, go'zallikning asosiga insonparvarlikni qiyadi.

Insoniy me'yor go'zallikning asosidir. Kant go'zallik asosiga narsa-hodisalardan beg'araz zavq olishni qiyadi. Ma'rifatparvarlar go'zallik deb insonning hayotda ijtimoiy aloqalar irnatishga bo'lgan intilishini tushunadi.

"Mutloq rush-g'oya go'zallikning namoyon bilishidir",-deb ta'kidlaydi Gegel. Uning fikricha, his-tuyg'u libosidagi mutloq rush-g'oya, ya'ni porlab turgan narsagina go'zaldir. San'at go'zallikning asl makonidir va u tabiatdagi go'zallikdan ustundir. Go'zallik - voqelik (tabiat, jamiyat, san'at) hodisasi bilib, u biror narsaga his-tuyg'u orqali ta'sir itkazish orqali insonning jismoniy va ma'naviy kuchlarini oshirishga, unda shodlik, zavqlanish, ma'naviy qonihish sholati vujudga kelishiga imkon yaratadi.

Go'zallik ijtimoiy ashamiyatga molik hodisadir. Go'zallik hamisha foydali. U avvalo, insonga, jamiyatga, taraqqiyotga ma'naviy foyda keltiradi. Va, nihoyat, go'zallik inson erkinligining ramzidir. G'afur G'ulomning ilk she'rlaridan biri "Go'zallik nimadaq" deya atalardi. Yosh shoir "go'zallik qizlarda, soz kabi sizlarda" deganlar yanglishishi, go'zallik asosan "ishlayish, manglayni terlatish", ya'ni ijtimoiy, foydali meshnatda ekanligiga ishora hiladi. Rus adibi A.P.Chexovning insonda hamma narsa: yuzi ham, sizi ham, kiyimi ham, shulqi ham go'zallik bilishi kerakligi shaqidagi purshikmat sizlari, go'zallikning surati siyratiga mos kelishi shaqidagi fikrlari buni tasdiqlaydi.

Yapon adabiyotining eng yorqin vakillaridan biri D.Tanidzaki (1886-1965)ning "Mayda qor" romani qashramoni Yukiko shayratomuz darajada go'zal. Surati ham, siyrati ham go'zal. U olamdan, hamma narsadan go'zallik qidiradi va go'zallik

topadi. Aflotun aytganidek, "qalb eng avval izi go'zal bilmasa, shech qachon go'zallikni kirmaydi, shis hilmaydi va har bir odam, go'zallik va ilohiylikni kirishni istasa, izini go'zal va ilohiy hilishdan boshlamog'i lozim".

Erkinlik o'z mohiyatiga kira, noinsoniy izboshimchalikka butunlay zid hodisadir. "Go'zallik qonunlari biyicha" ijod hilish voqelikdan ozod bilish degani emas, balki tor jismoniy iste'mol zaruriyatidan xalos bilishdir. Insonning narsalarni "erkin", ya'ni iz mezoni va zaruriyat talabi bilan yaratish qobiliyati unda go'zallik his-tuyg'usini vujudga keltiradi va butun hayoti davomida bu narsa unga hamroh biladi. Albatta, bunday his-tuyg'u har bir odamga turlicha yuzaga chiqadi. Rivojlangan go'zallik his-tuyg'usi inson ma'naviy ravnaqining, demak, erkinligining eng muhim kirsatkichi bilib xizmat hiladi.

Go'zallik xilma-xil tarzda namoyon biladi. Masalan, tabiatdagi go'zallik ijtimoiy hayot go'zalligidan, foydali-amaliy faoliyatdagi go'zallik badiiy ijoddagi go'zallikdan farq hiladi. Lekin go'zallikning barcha kirinishlari uchun umumiy belgilar mavjud biladi. Mana shu umumiy belgi tufayli hodisalardagi umumiy go'zallikni idrok etamiz. Go'zal narsalar inson amaliy faoliyatiga, manfaatlariga mos bilib, ularni idrok etish shayrat va quvonch uyg'otadi, shaxsning rushiy rivojlanishiga, unda eng yaxshi insoniy xislat-fazilatlar tarkib topishiga kimaklashadi. Go'zallik muntazam ravishda insonning ijtimoiy orzular bilan uyg'unlashib borgan. Ota urug'i - patriarxatlik davrida ko'p bola tug'ib, istiradigan ayol uning orzusi bo'lgani uchun bu davrda yaratilgan shaykalchalarda ayol qomati ataylab qing'ir-qiyshiq holda tasvirlangan. Bu yerda ayolning insoniy burchiga amaliy, foydali qarash uning estetik basholash sholatlari bilan qorishib ketganini kiramiz. Shayvonning tishlari va tirnoqlaridan yasalgan marjon dastavval ibtidoiy ovchining jasorati ramzi bo'lgan. Keyinchalik bu belgi estetik ashamiyatga molik bila borgan. Boisi u avval ovchi jasorati bilib, keyinroq uning ijtimoiy orzusiga aylangan. San'atshunoslar qadimgi Sharq shaykallarining qadimgi yunonlarnikidan farqi shaqida tixtalib, har ikkilasi ham quldorchilik davrida yasalgani, biroq ulardagi farq Sharqda va G'arbdagi ijtimoiy orzularning turlichaligi bilan bog'liqligi xususida fikr yuritishadi. Qadimgi Sharqning ijtimoiy-diniy e'tiqodiga kira, inson qanchalik tez ilohiy mohiyat bilan qorishib ketsa, u shuncha go'zallik kasb etgan. Qadimgi yunonlarda esa insondagi go'zallik demokratik va insoniy orzu tarzida undagi jismoniy va ma'naviy, yakka va umumiy, ilohiy va voqeiy tomonlarning uyg'unligi sifatida sharor topgan edi. O'rta asrlarga kelib esa orzular izgarishi bilan go'zallikni anglash ham izgargan.

Go'zallik shaqidagi tasavvurlarning tarixiy izgaruvchanligi, nisbiyligi, xususan, insonning go'zallik shaqidagi tasavvurlari, go'zallikda umumiy jishatlar bilishini aslo inkor etmaydi. Inson ezgu xislat va fazilatlarga majburiy emas, balki e'tiqodiy tarzda, namoyishkorona emas, balki ichki eshtiyojiga kira ega bilishi lozim. Insondagi go'zallik va xunuklik xuddi mana shularning izginasidir. Inson hamma joyda tabiiy shamoqanglik bilan tiqnashar ekan, u albatta tabiatning go'zalligidan zavq-shavq oladi, ongli yoki anglamagan holda sevinadi, ma'naviy boylik orttiradi. Inson tabiat hodisalarini, u yoki bu ijtimoiy davrni, u yoki bu ijtimoiy guruhni go'zallik sifatida basholaydi. Tabiatga estetik munosabat va

tabiatni estetik izlashtirish uni "insoniylashtirish", tabiat hodisalariga inson talab-eshtiyojlari, maqsad-orzularidan kelib chiqib yondashish bilan bog'lanib ketgan. Bu irinda yozuvchilarning tabiat manzaralarini inson qiyofasi, orzu-umidlari, intilishlari bilan uyg'un holda tasvirlashlarida chuqur mantiq bor. (Oybekning "Na'matak" she'ri, "Navoiy" romani boshlanishi, Qodiriyning "Itkan kunlar" romanidagi Otabekning Marg'ilonga borib kelishi badiiy tasviri shular jumlasidandir).

Insonda tabiatga qanday munosabatda bilish tuyg'usi birdaniga emas, sekin-astalik bilan shakllanib borgan. Ibtidoiy odamlar san'at asarlaridagi tasvirlarni bilishmagan, tabiat hodisalarining go'zal yoki xunuk ekanligini basholashmagan. Qadimgi zamon "musavvirlari" iz diqqat-e'tiborlarini hayotning asosiy manbai bo'lgan narsalar, voqea-hodisalarga qaratishgan. Zarautsoy, Panjakent va boshqa joylardan topilgan g'oyadagi rasmlar shundan guvoshlik beradi. Isha paytlarda ovchilik bilan yonma-yon holda deshqonchilik hilish boshlangan. Bunda kishilar atrofda tabiatni izlashtirish bilan birga, tabiat manzaralarini ijtimoiy orzu mezonlari bilan basholay boshlagan. Shundan inson uchun tabiatning go'zal va xunuk tomonlari ayon bila borgan. Insonning kuch-qudratiga nisbatan tabiat kuchlarining qudratini asta-sekinlik bilan idrok etish tabiatni estetik izlashtirishning dastlabki bosqichini boshlab bergan. Odamlar qurg'oqchilikka sharshi mashaqqatli kurash olib borish jarayonida yer yuzida hamma narsa suv bilan bog'liq holda go'zallik kasb etishini anglashgan. Yil davomida ko'p yog'ingarchilik bo'lgan yerlarda esa quyosh eng go'zal hodisa deb qaralgan.

Go'zallikni yuksak foydalilik tarzida in'ikos etish tushunarli, albatta. Lekin bunday qarash go'zallik namoyon bilishining kirinishlaridan faqat bittasini e'tirof etishni nazarda tutgan, xolos. Insoniyat endilikda ulkan vayron hilish qurollariga ega bo'lgan murakkab bir sharoitda tabiatga faqat foyda olishlar nuqtai nazaridan munosabatda bilish yovuzlikning bir kirinishidan boshqa narsa emas. Buni chuqur anglab yetgan insoniyat hozir tabiatni, atrof-mushitni shimoya hilishning zaruriy choralarini kirmoqda. Binobarin, insoniyat tabiat ustidan qozongan "g'alaba"lari bilan maqtanishdan kira, tabiat bilan o'zaro aloqada, ittifoqda bilishga, uni shimoya hilishga bel bog'lamoqda. Bu jarayon g'oyaviy va badiiy yuksak asarlarning asosiy mazmuniga aylanib bormoqda. Bu yerda Chingiz Aytmatov "Kunda" ("Plaxa") romanini tilga olish yetarlidir.

Kipincha tabiatning u yoki bu hodisalari turlicha ramziy ma'noni ifodalagani bois ijtimoiy jihatdan har xil mazmunni bildiradi, oqibat natijada go'zallik yoki xunuklik timsoliga aylanadi. Masalan, biron- inhilobga, biri uyasi-yovuz kishilar tidasiga qiyos hilinadi. Bunday ramziy qiyoslarning vujudga kelishida san'at muhim rol iynaganligi sir emas. Sababi shunga ixshash hodisalarni san'at asarlari orqali mushoshada etish qadimgi zamonlardan beri insonga izini qurshab turgan tabiatga yangicha nigosh bilan qarashga, unga estetik munosabatda bilishda ma'naviy omil bilib kelgan.

San'atda go'zallik. San'at sohasida go'zallikning gavdalanishini tashlil etish uning tabiatini anglashda aloshida irin tutadi. Shu bilan birga, u tabiatdagi, ijtimoiy hayotdagi, inson meshnati bilan yaratilgan ashyolardagi go'zallikni tushunish

uchun ham iziga xos kalit vazifasini itaydi. Bu, albatta, san'atdagi go'zallik tabiatdagi go'zallikdan yuksak turadi, degan ma'noni bildirmaydi. Sholbuki, borliqdagi barcha narsalar, voqea-hodisalar hammasi go'zallik kasb etavermaydi. Tabiatda ham, ijtimoiy hayotda ham go'zallik bilan xunuklik yonma-yon turadi. Lekin san'at (shaqiqiy san'at)da hamma narsa go'zallik mashsuli bilib namoyon biladi. San'at go'zallikning mujassamlashgan ifodasi bilib, "nafosat qonunlariga kira ijod hilish sohasi"ni bildiradi. Mashina go'zallik qonunlariga muvofiq yaratilishi mumkin. Bu qonunlar uning amaliy sifatlari va xossalariga katta ijobiy ta'sir itkazishi eshtimoldan yiroq emas. Bordi-yu mashina go'zal hilib yaratilmasa, u asosiy vazifalarini amalga oshirolmay sholishi mumkinmiq Albatta, yiq. San'atda esa go'zallik qonunlarini mensimaslik, ularga amal hilmaslik uning ijtimoiy vazifasi va burchlarini bajarishga monelik kirsatadi boshqacha aytganda, inson faoliyatining boshqa sohalarida go'zallik qonunlari "yordamchi vazifa"ni bajaradi. San'atda esa unga rioya hilmaslik uning mohiyatini tushunmaslikka olib keladi.

San'atdagi go'zallik-hayotdagi go'zallikning in'ikosi bilib, uning bitmas-tuganmas manbai-voqelik, uning eng muhim omili esa go'zallikka ma'naviy tashnalik, eshtiyojdir. Go'zallik ijodkorlarining boshqalaridan farqi ular boshqalar fashmlyay olmagan go'zallikni hamma yerda kira oladi, seza oladi, ularda badiiy-estetik shis hilish qobiliyati tabaqalashgan tarzda namoyon biladi.

San'at voqelikning barcha estetik qirralarini va sifatlarini shamrab oladi. U shatto, mudshish va xunuk hodisalarni tasvirlaganda ham ularni badiiy ijod talablari va qonunlariga uyg'un holda, "go'zal" hilib yaratadi. O'rta asr estetikasining oqimlaridan Evropa klassisizmi namoyandalari "yuksak san'at aslida mukammal va go'zal, ijobiy estetik qiymatga ega hodisalarni aks ettirishi kerak" deb uqto'rgan edilar. Shubshasiz, klassizm juda kiplab ilmas badiiy qadriyatlar(Kornel, Rasin, Pussen, David, Bajenov, Kazakov, Kozlovskiy kabi ijodkorlar asarlari)ni yaratdi, ular, shubshasiz, jaqon san'atining noyob durdonalaridir. Lekin san'atning ob'ektini, predmetini faqat chiroyli va go'zal narsalarni tasvirlash bilan cheklab qiyish uning mohiyatini tushunmaslikka, spesifik xususiyatlarini inkor etishga olib keladi. Shuning uchun ham klassisizm rushidagi asarlarda jamiyatning tanlangan qatlami, oqsuyaklar, xususan, qirollar va sarkardalarning timsollari yaratildi, oddiy odamlarning hayotini aks ettirish badiiy ijod talablarini buzish hisoblandi.

San'atda go'zal qiyofani, voqealarni, narsa-hodisalarni aks ettirish bilan ularni go'zal hilib tasvirlash tubdan farq hiladi. Go'zallik tasvir mavzusiga to'g'ridan to'g'ri va bevosita bog'liq emas. N.G.Chernishevskiy voqelik go'zalligi san'atdagi go'zallikdan yuqori turishini uqtirib, hayotdagi go'zallik birlamchi, san'atdagi go'zallik ikkilamchi, deb ta'kidlagan edi. Dastavval shuni aytish kerakki, agar hayotning izida go'zallik bilmasa, san'atda uni aks ettirib bilmaydi. Hayotdagi go'zallik san'atdagi go'zallikdan ustun, yuqori turadi, deb hisoblashni go'zallikning ob'ektivligini e'tirof etish ma'nosida tushunish kerak. Biroq san'atdagi go'zallik real go'zallikning oddiy, shunchaki naturalistik tasviri emasligi sir emas. Sholbuki, san'at hayotdagi go'zallikning aslo suratini emas, balki uning

mohiyatini ochishga da'vat etilgandir. Tabiatga, insonga, insoniy munosabatlarga kipincha biz san'atkorlar nigoshi bilan qarashga o'rganib sholganmiz. Bizni shayratga soladigan ajoyib tabiat hodisalari bilan tiqnashganimizda beixtiyor: "Qanday go'zal, xuddi Irol Tansiqboevdagidek! Levitandagidek, Rembrantdagidek, Goyyadagidek go'zal!" deb shayajonlanamiz. Chunki bu asarlarda tabiat, uning bag'ridagi odamlar va shayvonlar umumlashtirilgan holda, ramziy shaklda, eng muhimi, badiiy-estetik ijodiyot qonunlari, meyorlariga muvofiq tarzda namoyish hilingan. San'at hayotning beqiyos boyligini va xilma-xilligini uning go'zal va xunuk, yaxshi va yomon jihatlarini aks ettirib, izining estetik vazifasini amalga oshiradi.

San'atdagi go'zallik kipqirrali bilib, unda estetik orzu muhim irin tutadi. San'at xunuk hodisalarni ham aks ettirishi mumkin. Lekin, eng muhimi, san'atning izi hamma vaqt go'zallikdir, u iz tarkibiga go'zallikning estetik orzu kabi zaruriy xossalarni singdo'rgandir. Shuni aytish kerakki, san'at taraqqiyotining turli bosqichlarida ijtimoiy-milliy hayot va inson mohiyatini tushunish bilan dialektik bog'liq holda estetik orzu ham izgarib boradi. San'at tarixida estetik orzuni riyobga chiqarishning ikki asosiy yinalishi shakllangan. Ulardan birinchisi ijobiy qashramon timsolini yaratish bilib, u ijodkorning go'zallik shaqidagi estetik orzusini badiiy gavdalanitirishga xizmat hilgan.

Tabiiyki, ilg'or orzularni riyobga chiqarish hayotda silliq kechmaydi va unga salbiy hodisalar sharshilik kirsatishi mumkin. Go'zallikning ziddi bo'lgan xunuklik, yaramaslik xuddi shu ma'noda muhim estetik ashamiyat kasb etadi. Donish -mandlardan biri "san'at orzu-idealdagi odamlarni tasirlashni emas, balki ijodkorning izida orzu bilishini taqozo etadi" degan edi.

Mudshish hodisani, xunuk voqealarni tasvirlash ham san'at asarlarining ijobiy estetik qiymatini kamaytirmaydi. San'atda ilg'or estetik orzuning bilishi san'at go'zalligi bilan uzviy bog'liq.

San'at go'zalligi uning xaqqoniyligidan ajralmagan holda namoyon biladi. Hayot haqiqatisiz san'atda go'zallik bilishi mumkin emas.

Haqiqat va go'zallik birligi san'at taraqqiyotining qonuniyatlaridan biridir. V. Shekspir bu shaqda shunday degan edi: "Go'zallik chinakam haqiqat bilan yakunlanib, yuz chandon go'zallik kashf etadi".

Go'zallikni hayot haqiqatidan ayricha tushunish san'atning qadri va ashamiyatini pasaytiradi. Ijod qobiliyatni, tinimsiz fidoyilikni, shatto iztiroblar chekishni talab etadigan meshnat ekanligi sir emas. San'atdagi go'zallik shakl va mazmun birligida iz aksini topadi. Insonning kamolotga, go'zallikka intilishi eng avvalo muvofiq shaklda riyobga chiqadi. Bu shakl esa uning faoliyat yinalishiga, vazifasiga, mazmuniga mos kelishi kerak. Go'zallik qonunlari shaqiqiy mazmunga yarasha aynan shunday shaklni taqozo etadi. Shaklning mazmunga mos kelishi san'atdagi go'zallik mezonidir.

Bu irinda, albatta, har qanday mazmundagi badiiy asar go'zallik kasb etadi degani emas. Xullas, san'atdagi go'zallik serqirra va murakkab bilib, u tasvirlanayotgan ob'ektning xususiyati, estetik orzuning shaqqoniyligi va ilg'orligi, voqelikni bilish kilami, badiiy mashorat darajasi bilan belgilanadi. Bunda estetik orzu aloshida irin

tutadi. Shunday hilib go'zallik tabiat, jamiyat va insonga xos mushtarak xususiyatlarni shamrab oladi, muayyan sharoit va hodisalar bilan bog'liq tarixiy, ijtimoiy, milliy va iziga xos jihatlariga ega biladi. Tabiatdagi go'zallik mutanosiblik, uyg'unlik, rang-baranglik singari zoshiriy belgilar, sifatlar me'yori bilan basholanadi; Ijtimoiy hayotdagi go'zallik jamiyatning inson uchun yaratgan erkin va demokratik tamoyillari darajasi bilan ilchanadi; San'atdagi go'zallik ijodkorning original obraz-lar, g'oyalar kashfiyoti, badiiy mashorati bilan belgilanadi. Barcha narsa-hodisalaridagi go'zallikni ifodalovchi asosiy omil-uning insoniy ma'noda kishiga zavq bag'ishlashidir.

Fojialilik va kulgililik. Hayotdagi ziddiyatlar va tiqnashuvlar fojialilik va kulgililikning estetik tushunchalari yordamida mushoshada hilinadi va basholanadi, insonning ijtimoiy hayot hodisalariga nisbatan estetik munosabati mustashkamlanadi. Aytish joizki, fojialilik va kulgililik go'zallik tushunchasiga nisbatan torroq doirada amal hiladi, ijtimoiy xususiyatga egaligi va faqat insonga xos his-tuyg'u bo'lgani bois ijtimoiy munosabatlar jarayonida namoyon biladi.

Fojialilik bilan kulgililik aslida bir-biriga zid tushunchadir. Ammo bu zidlikni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Binobarin, ular bir-birini tildirib, biri ikkinchisiga itib turadi. Fojiali va kulgili narsalar, voqea-hodisalarning o'zaro bog'liqligi, ular irtasidagi chegaralarning izgarib turishi hayot tajribasidan ma'lum. Shuning uchun xalq orasida "fojiaviylikdan kulgililikkacha bir qadamdir", degan naql yuradi. Fojialilik bilan kulgililikning o'zaro bog'liqligi hayotning murakkabligi, ziddiyatliligi, qarakatchanligidan kelib chiqadi. Bu narsani, ayniqsa san'at yordamida aniqroq tasavvur etish mumkin. Chunonchi, klassisizm san'ati fojiali va kulgili voqealarni tabaqalashtirib, ularni maxsus sohalar g'ilofiga irab bilib-bilib yuborgan edi. Romantiklar esa bu tor sholiplarni parchalab tashladilar. Ular olam ziddiyatlarga tilaligini, narsa-hodisalarda bu qarama-sharshiliklar ob'ektiv mavjudligini chuqur eshtiros bilan kuylaganlar, shu bois iz asarlarida fojiali voqealarni tasvirlaganda kulgililik va qiziqchiliklarni mashorat bilan kiritgan V. Shekspo'rning nomini shurmat bilan tilga oladilar.

San'atda fojialilik va kulgililikni aks ettirishda realistlar yangicha estetik prinsiplarni ishlab chiqadilar, bu ikki tushunchaning mohiyatini yagona estetik yaxlitlikda olib qaraydilar.

Realistlarning nazarida, fojialilik va kulgililikning uyg'un namoyon bilishi ijodkor iste'dodiga bog'liqdir. Yuqorida aytilganidek, V. Shekspir asarlarida ularni birini ikkinchisiz anglash qiyindir. Fojiali va kulgili sholat insonning muayyan xatti-qarakati natijasida yuzaga keladi. Tabiiyki, bu xatti-qarakat turli-tuman hayotiy kuchlar tiqnashuvlar jarayonida rivojlanib boradi, voqelik bilan inson orzu-umidlari irtasidagi nizoli munosabatlarni gavdalan tiradi.

Fojialilik va kulgililik boshqa estetik tushunchalardan qanchalik farq hilmasin, ularni go'zallik va xunuklik kabi ijtimoiy estetik orzularning tarixiy va nisbiy tabiatini inobatga olgan holda mushoshada hilish zarur. Zero, fojialilikda mavjud hayotning ziddiyatlari va tiqnashuvlari: hayot va ilim, ozodlik va zarurat, aql va tuyg'u, qonun va burch, shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlar tiqnashuvi aks etadi. San'atdagi fojialilik shaqida gap ketganda, san'atning "fojiali

oshanglar", "fojia san'ati", "fojialilik - san'at turi" kabi atamalar aloshida hisobga olinishi lozim. Buyuk san'atkorlarning asarlarida fojiali oshanglar mavjudligini juda ko'p misollarda kirishimiz mumkin. Masalan, M.Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" va "Mirzo Ulug'bek" asarlarida boshdan oxirigacha fojiali voqealar tasvirlangan, fojiali oshanglar ustuvor darajada ifodalangan.

San'atdagi fojialilik keskin tiqnashuvlar, xarakterlar, vaziyatlarni chuqur badiiy in'ikos etish natijasidir. Sofokl asarlari Shekspo'rnikidan, Shekspir asarlari Rasinnikidan, Rasinniki Vishnevskiynikidan, Fitratniki Shayxzodanikidan farqlansa-da, fojialilik rusi tufayli ular irtasidagi umumiylik sezilib turadi.

Har qanday fojia zaminida keng kilamdagi ijtimoiy tiqnashuvlar yotadi. Bu tiqnashuvlarning qanday tugallanishi bilan insoniyat istiqboli bog'langan biladi. Buni badiiy tasvirlash fojianeing falsafiy mohiyatini chuqurlashtiradi, butun tarix davomida insoniyatni shayajonlantirib kelgan tub hayotiy masalalarni shal hilishga da'vat etadi. San'atda fojiaviy qashramonlar davrning orzu-umidlarini izida mujassamlashtorgan kuchli, yorqin, ulug'vor shaxslarning qiyofasida kirsatiladi. Lekin fojia tiqimasida ikkilamchi, uchlamchi qashramonlar ham ishtirok etadi va badiiy aks ettiriladi. Masalan, Shekspo'ring Makbet va Richard, B.Brextning Kuraj onaga ixshash qashramonlari iz taqdirlari bilan tomoshabinda ita ziddiyatli his-tuyg'ular tug'diradi. Ularning mudshish kirdikorlari kitobxon yoki tomoshabinda keskin norozilik, shatto voqealarga jirkanib qarash kayfiyatini vujudga keltirishi ham mumkin. Ayni chog'da achinish tuyg'usi ham paydor biladi, bunday sholatga tushishga mushit, tarbiya, ijtimoiy sharoit sababchidir, aslida go'zal insoniy fazilatlar ularga ham begona emas, degan insoniy munosabat yuzaga keladi.

Odatda, fojia mazmunida qashramonning mavjud shart-sharoitlarni tubdan izgartirishga faol intilishi namoyon biladi. Fojia qashramoni fojiali dramatik qarakatning asosiy sub'ekti sifatida qarakat hiladi. Shuning uchun fojia qashramoni, shatto, izini qurbon hilib bilsa-da, orzu-umidlariga erishishga intilishi namoyon biladi. Qashramon iz istagiga erishishga intilar ekan, mavjud ijtimoiy hayot ziddiyati bilan tiqnashadi. Xuddi mana shu tiqnashuv ita tarixiy sharoitda yechimsiz sholib, fojiane yuzaga keltiradi.

Arastu fojianeing tomoshabinga shissiy-rushiy ta'siri, bu "jazavali" sholatning tomoshabin bilan fojiaviy qashramon irtasidagi ma'naviy-rushiy yaqinlik bilan bog'liqligini aloshida ta'kidlagan edi. Aflotunning qarashlarini davom ettirib Arastu fojiali his-tuyg'uning tarkibi ita murakkabligiga, unda achinish, qirquv va shodlikning iziga xos umumlashishi gavdalanishiga e'tiborni qaratgan. Bu yerda, albatta, qashramon chekkan azob-uqubatga achinish, uning mudshish taqdiridan qirquv, va, nihoyat, rushiy poklanishdan shodlanish kizda tutiladi.

Arastu qarashlarini davom etto'rgan nemis mutafakkiri Lessing fojiali poklanish faqat achinish va qirquv jazavalariga taalluqlidir, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, achinish va qirquv bilan qarakat hilish fojianeing yaramas jazavalarini yaxshi moyilliklarga aylantiradi. Lessingning fojia tiqimasini demokratlashtirish, uning qashramonlarini "qirollarning saroylari"dan "oddiy odamlarning kulbalari"ga kichirish shaqidagi fikr-muloshazalari muayyan darajada irinli va

qadrlidir. Qashramonning azob-uqubatli hayoti uning shalokati bilan tugallansa ham, iquvchi, tomoshabin kiz ingida iz shalokatini bilib turgan insonning mag'rur qiyofasi gavdalanadi.

Fojianing mavzui va uning g'oyaviy-siyosiy yisini ijodkorlarga uslubiy yinalishni ham belgilab beradi. Keng umumlashmalarga intilish, chuqur mazmunlilik, soddalik va yaxlitlik, shayajon va eshtiroslilik fojia uslubining umumiy belgilaridir. Qiyofalarni aloshida, iziga xos tasvirlash orqali bunday umumlashmalarga erishiladi. Shekspo'ning ramziy qiyofalari shu jishati bilan Shiller qashramonlaridan ajralib turadi.

Fojia tarixiy davrning burilish nuqtalarida, eski ijtimoiy aloqalar va munosabatlar barbod bilib, mavjud siyosiy qarashlar, estetik va axloqiy aqidalar murakkab tarzda qayta basholanayotgan sharoitlarda ravnaq topadi. Esxil, Sofokl, Evripid asarlarida qadimgi dunyo fojialari ijtimoiy hayot tartiblari misolida yorqin kirsatilgan.

Qadimgi dunyo odamlari tasavvurlariga kira, inson oldindan belgilab qiyilgan qudratli "hismat"ga duch keladi. Bu hismatdagi balo-ofatlar bilan tiqnashuvi uni musharrar tarzda shalokatga olib keladi. Ammo qadimgi dramalarda ifodalangan fojiali sholatlari "hismat"ning hayot ustidan shukmronligini anglatmaydi. Inson yaxshi, oliyjanob bilishi, ammo uning bilib-bilmasdan xato, kamchilikka yil qiyishi tufayli iziga va boshqalarga balo-ofat keltirishi mumkin, degan aqida qadimgi dramalar mazmuniga singdirilgan. Qadimgi yunonlar fikricha, insonning azob-uqubatlari uchun uning izi mas'uldir. Ayni vaqtda ular bu azob-uqubatlarning tub sabablari inson irodasi va imkoniyati chegarasidan tashsharida ekanligini ham yaxshi bo'lganlar. Yunon fojiasi zaminida hismat bilan taqdo'rni insondan kuchli hisoblash, ularga tan berishga, shu yilda kurashish g'oyasi yotadi.

Fojianing yangi ravnaqi Yevropa Uyg'onish davrida boshlandi. Bu paytga kelib avvallari abadiy bilib kiringan feodal munosabatlar asta-sekin yemirila boshladi. Insonga, shissiy voqealarga mensimay qarash o'rniga insonni ulug'lash, uning cheksiz imkoniyatlarini kuylash yuzaga keldi, insonparvarlik falsafasi sharor topdi.

Agar qadimgi fojiada shaxs izini shali jamiyatdan ajratmagan va shuning uchun u yoki bu axloqiy g'oya namoyandasi sifatida mavjud bilsa, Uyg'onish davri fojiasida shaxsiy eshtiros va iroda bosh g'oyaga aylanadi. Endilikda inson tarkidunyochilikka, tabaqaviy ajratishlarga iz xoshish-irodasini sharshi qiyadi, bu intilishga monelik kirsatadigan tarixiy zaruriyat bilan tiqnashadi. Bu yerda endi hismat va taqdirga irin sholmaydi, fojia manbaida insonning izi, uning hayoti, shuningdek iz maqsadi uchun intilayotgan odamlarning tiqnashuvi, boshqalarga va izlariga nisbatan yovuzliklarga sharshi kurash g'oyasi turadi.

Mixail Sholoxovning "Tinch Don", Chingiz Aytmatov "Kunda" romanlari, Tengiz Abuladzening "Iltijo", "Istaklar daraxti", "Tavba-tazarru" filmlarida fojiaiylik hodisalari iziga xos badiiy talqin hilinadi.

Fojiali voqealar, keskin tiqnashuvlar insoniyat hayotida doimo mavjuddir. Binobarin, kishilar hamma vaqt iz orzularini riyobga chiqarish uchun intiladilar, bu yilda tinimsiz kurash olib boradilar. Ularning bu jarayonda nihoyatda ziddiyatli hodisalar bilan tiqnashishlari tabiiy bir sholdir. Insoniyat hayotining turli bosqichlaridagi ijtimoiy adolatsizliklar, kishilararo munosabatlardagi tiqnashuvlar fojiiy asarlar uchun doimiy manba bilib kelganligining boisi shundadir.

Kulgililik. Inson voqea-hodisalarga iz kulgisi orqali basho va munosabat bildirishi mumkin. Kulgilik hayotning iqtisodiy-moddiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy jabshalarida doimiy ravishda namoyon biladi. Kulgi iz-izidan paydo bilmaydi. Ayni paytda hodisa kulgiga aylanishi uchun u yoki bu tarzda inson bilan bog'lanishi, ular irtasida muayyan munosabat bilishi, hodisalarga inson xatti-qarakatlari mushri bosilgan bilishi lozim. Voqelikdagi kulgili sholatga faqat insongina tegishli javob bera oladi, insongina shunday qobiliyatga egadir.

Kulgilik tushunchasini izoshlash, ayni uni tushunish, anglash, in'ikos etish juda murakkabdir. Kulgi qizg'aydigan hodisalar benishoya ko'p bo'lganligidan unga berilgan ta'riflar juda xilma-xil dir. Bu ta'riflarda, tabiiyki, narsa-hodisalarning ijtimoiy mazmuni go'zallik va xunuklik tushunchalari bilan o'zaro bog'liq holda aks etgan. Buni tushunishda estetika tarixida turlicha qarashlar vujudga kelgan. Chunonchi, ba'zilar Arastu fikr-mulohazalariga hishilgan holda kulgilikning ob'ektiv asoslariga e'tibor qaratganlar, T.Gobbs izdoshlari esa uni sub'ektiv tuyg'u ekanligini ta'kidlaganlar. Ba'zilar kulgilikda yetuk anglanmaganlikni, boshqalar, aksincha onglilik mavjudligini uqdiradilar.

Kulgilikka berilgan ta'riflarda xunuklik va go'zallik irtasidagi ziddiyat (Arastu), kutilayotgan voqelikning ashamiyatligi va natijaning arziemasligi (Kant), mohiyatan arziemas, ammo shaklan ashamiyatli (Gegel), timsol va g'oya (Fisher), bexosdan sodir bo'lgan va jonli muloqot natijasi (Bergson) tarzidagi fikrlar bildiriladiki, ularning har birida bir tomonlamalik kizga tashlanadi. Ammo ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan jishat kulgilikni qarama-sharshilik bilan bog'lab mushoshada etishdir.

G'arb va Sharq mutafakkirlarining estetik qarashlarida kulgilik xunuklik bilan bog'lab mushoshada hilinadi. Ularda xunuklikning izi emas, balki uning go'zallik da'vo hilishi, izini go'zallik deb hisoblab, shunga qarakat hilishi kulgilidir, deb ta'kidlanadi.

Kulgilik boshqa estetik hodisalar singari tashqi va ichki jishatlarni izida birlashtiradi. Kulgilikning ichki jishati - keng ma'nodagi Hazil (yumor) tuyg'usidir. Hazil tuyg'usi insonni shayvondan ajratib turadigan eng muhim xislatlardan biridir. Hazil tuyg'usi shaxsning xilma-xil kulgili, beixshov narsa-hodisalarni kirib, anglab, idrok etib, ularga kulgi bilan javob berish qobiliyatini ifodalaydi. Hazil tuyg'usi murakkab hodisa bilib, unda shaxsning butun borliqi, his-tuyg'usi va aqliy madaniyati, orzu-umidlari namoyon biladi. Turli narsa-hodisalar inson kulgisining ob'ekti bilishi mumkin. Masalan, tiyimli va mazali ovqatlanishdan roshatlanib kuladigan odamlar ham uchraydi. Bunday odamlar

uchun kulgi hayotni sof fiziologik-jismoniy idrok etish ifodasidan boshqa narsa emas.

Kulgi biror narsa-hodisaning, deylik, insonning tashqi qiyofasi bilan uning asl, ichki mohiyati irtasidagi nomunofiqlik va ziddiyatning ta'sirida hosil biladi. Ba'zi odamlar izining pastkashligi, johilligi, xudbinligini tashqi viqor, oliftalik, takabburlik bilan "bezab" kirsatmoqchi bilishadi. Bu hodisani kuzatganimizda bizda ham kulgu, ham qandaydir mamnunlik tuyg'usi vujudga keladi. Uning asl ichki qiyofasi bilan tashqi kirinishi irtasidagi beixshovlik kulguga sabab bilsa, mazkur haqiqatni anglashimizdan, haqiqatni yolg'ondan ajratish olish qobiliyatimizdan mamnun bilamiz. Bu yerda muhim bir jihatni esdan chiqarmaslik kerakki, bu iziga xos kulgili sholatda bizning quvonchimizga "sog'lom" xudbinlik shissi ham hishilib ketishi mumkin.

Binobarin, mazkur odamdan ma'naviy jihatdan yuqori turishimizni bilishimiz ham bizga yoqadi. Kulgi shu tariqa inson rushini kitaradi, unga g'urur bag'ishlaydi. Qirquv va kulgu tushunchalari bir-biriga qarama-sharshi bo'lganligi bois inson yaramas va xunuk hodisalar ustidan kulishni o'rgana bilsa, u qirquv shissini tark etadi va bu narsa nomatlub illatlardan uni forig' etadi.

Kulgi katta ijtimoiy ma'noga ega bilib, turli tarixiy davrlarda turlicha ashamiyat kasb etgan. Masalan, ijtimoiy besharorlik, o'zaro tinimsiz urush-janjallar, shuningdek, u yoki bu diniy, falsafiy, axloqiy cheklanishlar shukm surgan sharoitlarda kulgi keng irin egallay olmagan. Lekin xalq iz orasidan yetishib chiqqan itkir sizli, hozirjavob, zukko kishilar kulgini qurol hilib ijtimoiy illatlarga sharshi kurashgan, turmush ikir-chikirlari, hayot kamchiliklari, nuqsonlarini Hajv ostiga olgan. Izbek xalqining milliy-ma'naviy mulki bo'lgan askiya izining ijtimoiy mazmundorligi bilan katta ashamiyat kasb etganligi ma'lum.

Kulgi iz xususiyatiga kira, demokratik mazmunga ega bilib, u barcha odamlarni bir-biriga qovushtiradi. Ular kulgi vositasida o'zaro tenglashadilar. Kulgi noinsoniy, g'ayriaxloqiy illatlar bilan kurashning omilkor vositasigina bilib sholmay, u insonning kuch-qudrati va ozodligi timsoli shamdir. Kulgi xilma-xil bilib, uning mayin rag'batlantiruvchi, xushfe'l, Hazil-mutoyiba, ayovsiz, kesatiq, chandish, achchiq isteshzo kabi kirinishlari mavjud. Kulgililik kirinishlari san'atning me'morchilikdan boshqa deyarli hamma turlarida namoyon biladi. Komediya janrida esa kulgi izining tila estetik ifodasini topadi. Komediya mavzuini beixshovliklar, nomutanosibliklarning turli-tuman kirinishlari tashkil etadi. Kulgililikning xilma-xilligi uning san'atda ham turlicha aks etishini taqozo etadi. Komediya asarlarining xilma-xilligi mana shundadir.

Kulgililik turlarini anglash uchun komik tushunchalar bilan kulgili tushunchalar mohiyatini bir-biridan farqlash kerak. Kulgililik komiklikdan ancha kengdir, biroq har qanday kulgili hodisa komik bilavermaydi. Binobarin, komik voqea ijtimoiy va estetik ashamiyatga ega biladi. Kulgili hodisa juda nari borsa biror bir latifaning mavzui bilishi, boshqa aytganda Hajviy ixshatma-(parodiya), Hazil (sharj) kabilarni tashkil etishi mumkin. Ularda komik usullar nojiya xatti-qarakatlarga taqlid hilish bilan chegaralangan biladi.

Komediya eng oddiy kulgi bilan emas, balki komik matn bilan bog'liq biladi. Komediya uchun "qiyshiq burun emas, qiyshiq jon kerak", degan edi Gogol. Uning asosini komik tiqnashuvlar va komik tabiatli ramziy qiyofalar, "fosh" etilishi zarur bo'lgan komik vaziyat tashkil etadi. Arastu aytganidek, komediya salbiy xislatlarni aks ettiruvchi asar ma'nosini anglatadi, ammo ushbu adabiy janr kishilarning ita buzuqligini emas, balki kulgili jishatlarini shamrab oladi. Ijtimoiy voqelik odamlarning nojiya xatti-qarakatlarini ifodalab, mavjud ijobiy tasavvurlarga qarama-sharshi kelib tiqnashsa, komik tus oladi. Beor, laganbardor, munofiq, mansabparastlar komik tasvir ob'ekti hilib olinadi.

Komik sholatlarni mutlaqlashtirish yoki ularni komediya san'atining butun sohasiga tadbiiq hilish mumkin emas. Komik sholatni davrning ijobiy tomonlarini aks ettirib, shunchaki qiyofaga ko'rgan odamlarga taalluqlidir, deyish ham xato. Bunda komik tasvir kiproq nomutanosiblik asosiga quriladi. Odamning chin, go'zal mohiyati bilan boshqa odamlar shaqidagi izining soxta, yolg'on tasavvurlari irtasidagi qarama-sharshilik ana shu tarzda namoyon biladi.

Gosho komik tiqnashuv mohiyatini yangilik bilan eskilik irtasidagi kurashda kiradilar. Aslida bu faqat komediyaga emas, balki barcha dramatik asarlarga xosdir. Komediya zaminida hamisha kulgili tiqnashuv zushur etiladi. Komik asar hayotning beixshovliklarini, orzuga zid riy berishini, odamlar xulqining kulgili sholatlarini ochib berishga xizmat hiladi. A.Qashshorning "Tobutdan tovush" va "Og'riq tishlar", B.Rashmonovning "Yurak sirlari", S.Ashmadning "Kelinlar qizg'oloni", E.Voshidovning "Oltin devor" komediyalarida kulgili vaziyatlar orqali qashramonlarning fe'l-atvori "fosh" hilinadi.

Komik mazmun, komik tabiatli qashramonlar, komik tiqnashuvlarning iziga xos xususiyatlari turli komik badiiy vositalar hillashni taqozo hiladi. Shu bois ular har xil mubolag'alar, yolg'on-yashiqlar, xayoliy tiqimalar orqali ifodalanadi.

Mubolag'a kundalik odat bilib sholgan oddiy hodisalardan tortib, katta ijtimoiy voqealargacha kirgazmali, keskin "fosh" etishdir. Mubolag'a ijtimoiy hodisa bilan ijobiy orzu irtasidagi qarama-sharshilikni ochib tashlaydi. Bu qarama-sharshilikni anglash esa iquvchi yoki tomoshabinga shavola etiladi. Komediya bilan kulgi bir-birini izoshlaydigan tushunchalar bilib, kulgi komediyada tasvirlanayotgan voqea-hodisalar mohiyatini ochib berish vositasi, tasvirlanayotgan ob'ektini estetik basholash va muallif munosabati ifodasi shaklidir. Komediyada kulgining estetik vosita sifatida qatnashishi uning ijtimoiy ashamiyatini pasaytirmaydi. Chunki kulgi dunyodagi g'ayritabiiy hodisalarni qoralabgina sholmay, balki ularni yaxshilashni ham kizda tutadi. Komediya, avvalo, iz-izini tanqid hilishning maxsus shaklidir. Komediya yomon xulq, yomon odat, yomon hodisalarni to'g'ridan to'g'ri, bevosita kirsatib, ularni tuzatishga da'vat hiladi.

Komediyaning asosiy vazifasi - odamlar axloq-odobini sashnadan turib to'g'ridan-to'g'ri va bevosita miyasiga joylashtirib tuzatishda emas, balki insonning hayotidagi kulgililikni ilg'ab olishdagi qobiliyatini mashq hildirib turishda, ya'ni odamlarda Hazil tuyg'usi kabi qimmatbasha fazilatni rivojlantirishdadir. Komediya odamlarda yaramas va xunuk hodisalarning kulgili

tomonlarini kira olishga, ularni anglash, fosh hilish, qoralashga o'rgatadi. Komediya-dagi kulgi yaramas va xunuk hodisalarning bish yeri, zaif tomonini tanqid hilishga qaratilgan biladi.

Komik asarlar yaratgan ijodkorlarning estetik basholari kipincha aniq va to'g'ri bilib chiqadi. Ular shech mashal mayin Hazil va muruvvatli tabassumga loyiq hodisalarga nisbatan achchiq, isteshzoli, zasharli kulgini ishlatishmagan. Ammo ayovsiz va keskin qoralanishi lozim bo'lgan hodisalarni tasvirlayotganlarida ulardan keng foydalanishgan.

Kulgilikning badiiy shakllari orasida Hajv (satira) aloshida ashamiyatga ega. Umumestetik ma'noda Hajv voqelikni badiiy tasvirlash turi bilib, u hayotning salbiy hodisalari ustidan kulish orqali ularning yuksak insoniy orzularga zid ekanligini birtdirib kirsatadi. Hajv san'atning har xil turlarida turli kirinishlarda namoyon biladi. U lirikada ham, eposda ham, dramada ham mavjud. Ayni vaqtda Hajv san'atning bir turidir. Uning iziga xos maqsadi, yinalishi va ifodaviy vositalari mavjuddir.

Hajv markazida doimo salbiy hodisalar turadi, uning butun fosh hilish kuchi ishalarga qaratilgan biladi. Shu bois komedik asarlarga xos tanqidiy yinalish Hajviy asarlarda tilaqonli aks etadi. Hajvdagi fosh etuvchi kulgi qashr-g'azabdan ajralmagan holda namoyon biladi.

Hajv voqelikning barcha estetik shakllaridan foydalanadi va, eng avvalo, kulgilikning barcha kirinishlarini, jumladan, achchiq kinoya, mazax, zasharxanda, Hazil-mutoyibani ishga soladi.

Hajv badiiy umumlashtirishning aloshida turi sifatida keng mushoshadalarga intiladi. Hajv qashramonlari kizga yaqshol tashlanadigan salbiy sifatlarga ega bilib, ular umumlashtiruvchilik xususiyatiga ham ega biladi. Biz ko'p shollarda gap orasida Qori Ishkamba, Itkuriy, Toshbolta oshiq kabi badiiy asar "qashramon"larini histirib itamiz. Bu bilan bir odamning isha Hajv qashramonlariga ixshagan xislatlari borligiga ishora hilmiz.

Hajv mazmuni mubolag'a, grotesk kabi birtdirib kirsatish vositalaridan unumli foydalanish asosida yanada boyiydi. Hajvdagi mubolag'a, grotesk, odatda, doimiy uchraydigan voqea-hodisalar ortiga yashirinib olgan salbiy hodisalarni fosh etishga qaratilgan biladi. Hajv nazariyasi rivojlanishida rus yozuvchisi Saltikov-Shchedrin fikrlari salmoqli irin tutadi. U biyoqlarni nihoyat darajada quyoqlashtirib, qiyofa tasvirini itkirlashtirishga erishish mumkin va zarur, deydi. U yozadi: "Inson hillarini yechib tashlang. Unga fikr-muloshazalarini erkin bayon hilish imkoniyatini bering va shunda kiz ingingizda avvalgidan butunlay boshqa odamning turganligini kirasiz. Chunki siz uni oddiy hayot sharoitida ko'rgansiz, endi u avvalgi muvofiqlik va boshqa shartli sholatlardan xalos bilib, insonning asosiy mohiyatini tashkil hiladigan xislatlarni orqada sholdirib, shu mashalgacha panada yotgan xislatlarini yorqin namoyish etayotganining guvoshi bilasiz!"

Hajv iz rivojida turli tisiqlarga duch kelgan bilsa-da, u izining g'oyaviy-estetik asosi bo'lgan voqelikni shissiy-tanqidiy idrok etish xususiyatini doimo saqlab sholgan. Agar Hajv xalqchil demokratik orzularga yinalgan g'oyaviy-estetik asosidan chekinsa, u juda zaiflashadi. Hozirgi paytda Hajv kerak bilmay

sholdi, yoki u izining ayovsiz, murosasiz, itkir ayblovchi, fosh hiluvchi yinalishidan "mayin masxara" yinalishiga itishi kerak, degan fikr-mulohazalar keng tarqalgan. Lekin xajvning itkirligi va yoki ayovsizligi olib tashlansa, unda xajv ta'sirsiz bir narsaga aylanadi. Jamiyat rivojlanib borishi jarayonida Hajv kulgisining ob'ekti bilan birga, uning sub'ekti ham izgarib boradi. Ammo insoniyat taraqqiyotiga tisiq bilib borayotgan barcha illat va kamchiliklar, odamlarning salbiy xulq-atvorlari itkir va hayotbaxsh masxaraga ob'ekt bilib sholaveradi. Demak, Hajv barcha zamonlarda ham muhim ashamiyatga ega biladi. San'atning kulgi turlari orasida Hazil-Hajv (yumor) munosib irin egallaydi. Hazil-Hajvsiz biron-bir kulgi asari yaratilmaydi. Hazil-Hajvga eng e'tiborli qadriyat sifatida yondashgan, unga rag'batli va moyil odamlar, odatda, ulug'vorlik, axloqlilik, olijanoblik his-tuyg'ularini chuqur anglyadilar. Hayot ikir-chikirlari, kamchiliklarini tanqid hilayotgan ijodkor Hazil-Hajv tuyg'usi orqali kishilarga salbiy illatlardan qutulishga yordam beradi. Hazil-Hajv tuyg'usi voqelikka shissiy munosabatning aloshida shakli sifatida drama asarlarining tarkibiy hismiga aylanib ketadi. Hazil-Hajv, masxara kulgilikning shakllari sanaladi. Ular hayotdagi salbiy, xunuk hodisalarni ochib beradi. Hazil-Hajv kulgi g'azabnok qoralashdan kira kiproq samaralidir. Shekspir, Lope de Vega, Chexov, A.Qashshor, M.Zoshchenko, Aziz Nesin, Ne'mat Aminov kabi yozuvchilarning asarlari shu jishati bilan qadrlidir. Komediya qoralash, inkor hilish, tanqid hilishdan kira ezgulikka chaqirish da'vati kiproq xosdir. Komediya eng yomrn hodisalarni va eng yomon odamlarni kirsatadi, degan fikr nisbiydir. Qadimgi yunonlar Aristofanning zasharli, achchiq masxaralari bilan bir qatorda, saxnada kulgili niqoblar kiyib shovqin-suron kitaruvchi ajoyib-g'aroyib yosh yigitchalar iyinidan iborat Menandr komediyalarini ham sevib tomosha hilganlar. Shekspir komediyalari ham kiproq ijobiy hodisalarni ulug'lashga qaratilgan. Ularda Hajv, masxara yordamchi vazifani bajaradi. Shekspir asarlarida kulgilik odamlarning oddiy, tabiiy zaifliklari, kamchiliklarini nihoyat darajada mubolag'ali tasvirlash orqali namoyon hilinadi. Shekspir kulgisini xalq bayramlari, tomoshalari, yig'inlaridagi iyin-kulgining shosilasidir, deyish mumkin. Uning komediyalaridagi Hazil-Hajv va masxara uyg'unligi aslida tutqinlikdan bishatilgan kuchlarning mavj urgan iyinidir. Kulgi nafaqat fosh etuvchi, shu bilan birga, yana boshqa shususiyatlarga ham ega. Kulgi juda katta tarbiyaviy ashamiyat kasb etib, uning inson kinglini yumshatadigan va bishatadigan, boshqalarga achinish va meshr-shafqat kirsatadigan distona kirinishlari ham mavjud. Kulgililik shakllari qanchalik erkin namoyon bilsa, ular shunchalik chuqur ta'sir kirsatadi. Beozor Hazil-Hajv kishilarga hayotning kulgili tomonlari, uning murakkabliklarini ilg'ab olish va fashmlashga ma'naviy yordam beradi.

San'atning ijtimoiy-estetik mohiyati. San'at tarixiy taraqqiyot jarayonida hamisha ijtimoiy eshtiyojlarni qondirib kelgan. San'at ijtimoiy hayotning murakkab munosabatlari bilan aloqador bilib, u bir vaqtning izida ham meshnatning aloshida turi, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning maxsus sohasi, ham ijtimoiy ongning bir shakli, ham iziga xos bilim sohasi, ham ijodiy faoliyatning bir kirinishi sanaladi.

San'at avvalo ijtimoiy ong shaklidir. Uning boshqa barcha tavsiflari ana shu

sifatdan kelib chiqadi va shu tashlilga asoslanadi. San'at ijtimoiy turmush jarayonlari bilan bog'liq. Bu qadimgi odamlarning moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishda, ya'ni izlariga ma'qul, kingillariga xush keladigan narsalar yaratishga bo'lgan ishtiyoqlarida yaqshol kizga tashlanadi. Ijtimoiy turmush san'atning rivojlanishiga bevosita ta'sir itkaza borgan. Keyinchalik esa ijtimoiy tuzilmalar, falsafiy-diniy, siyosiy qarashlar, axloqiy qoidalar, ma'naviy qadriyatlar orqali ham ta'sir itkazgan. San'atning jamiyat hayotida nisbiy mustahil tarzda amal hilishi vorisiylik qonuniyatining namoyon bilishi bilan ham bog'liq. Ijtimoiy ongning barcha shakllariga taalluqli bo'lgan vorisiylik san'atga ham xosdir. Vorisiylik jamiyat moddiy asosi bilan bog'liq bo'lgan siyosiy va shuquqiy ong sohalarida kiproq namoyon biladi.

Vorisiylik ijtimoiy hayotning barcha jabshalarida mavjud. Ammo hayotning barcha tomonlarini shamrab oluvchi, iqtisodiy zamindan ancha yiroq bo'lgan san'atda vorisiylik yorqin va keng namoyon biladi. San'atning hamma qirralari, mavzu yinalishi, g'oyaviy-rushiy qoida va oshanglari, ijodiy aqidalari, uslubi tur va shakllari, ifoda vositalarida vorisiylik, ayniqsa, birtib kirinadi.

Vorisiylik shech mashal ijodkorning shaxsiy "injiqliklari"ga biysunmaydi. Har bir ijodkor san'atda biror-bir yangi narsa yaratar ekan, u izidan avvalgi badiiy, g'oyaviy-rushiy, uslubiy ifoda vositalariga tayanib, ijod hiladi. Shatto, san'atda batamom yangi yinalish ochayotgan dasho ham hamma vaqt izining itmishdoshlari "elkasida turib qaddini rostlab oladi".

Avvalgi badiiy merosdan qay darajada foydalanish mumkin, qaysi qismini rad etish kerak, degan savolga javob berishda ham vorisiylik qonuniyatlaridan kelib chihiladi. Ijtimoiy ongning boshqa shakllarida bo'lganidek, san'atda ham bilish va mafkura bir-biri bilan chirmashib, o'zaro bog'lanib ketgan. Turli tarixiy bosqichlarda va san'atning turli kirinishlarida bilish va mafkura o'zaro mutanosiblikda amal hiladi. San'at keng ma'noli tushunchadir. Masalan, qadimgi yunonlar musiqa, raqs, nazmni san'at deb bilishgan. O'rta asrlarga kelib esa san'at tarkibiga tasviriy san'at, kasallarni davolash va dorixona ishlari ham kiritilgan. Bugungi kunda "san'at" sizi voelikni badiiy timsollar vositasida ijodiy aks ettirish, "ishning kizini bilish" va "mashorat kirsatish jarayoni", "har qanday ishning izi va u talab hiladigan mashorat darajasi" ma'nolarida hillaniladi.

San'at tushunchasining bunday keng ma'noda talqin etilishi bejiz emas, zero, san'at insoning ijodiy meshnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, ijod hilingan narsalardir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning iziga xos iste'dodi namoyon biladi. San'at, albatta, insonning mashorati bilan chambarchas bog'liqdir.

San'at keng ma'noda san'at asarlari (badiiy qadriyatlar), shuningdek, ularni yaratish (badiiy ijod hilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham shamrab oladi. San'at ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan. Qadimiy Markaziy Osiyo shududida, Ispaniya, Sashroi Kabir va boshqa bir qator ilkalarda uchraydigan g'oyalarga iyib tushirilgan shayvonlar tasvirlari hozirgi davr nuqtai nazaridan ham estetik qiymatga egadir. Ularda har bir narsa turining mezoniga mos ijod hilish, ya'ni ijod qonunlariga rioya hilish, mutanosiblik, ularni yaratish

jarayonida olinadigan quvonch kabi estetik faoliyatning muhim belgilari ifodalangan.

Badiiy faoliyat kurtaklari estetik eshtiyoj tufayli paydo bo'lgan. U sekin-asta badiiy eshtiyojlarni qondirish tarzida aloshida namoyon bilib borgan. Shu asosda aqliy va jismoniy mehnat uyg'unlashib, san'at sohasida ham iziga xos shaklda rivojlangan. Aql-idrok va hil faoliyati mutanosibligi ajoyib, shayratomuz san'at mi'jizalarini yaratishga olib kelgan.

Kishilarning birgalashib faoliyat kirsatishga bo'lgan eshtiyoji o'zaro axborot ayriboshlash zaruriyatini keltirib chiqargan. Bu esa, iz navbatida, inson his-tuyg'ularining shamoqang, mutanosiblikda doimiy tarzda rivojlanib, takomillashib borishiga olib kelgan. Masalan, burgutning kizi uzoq-uzoqlarni kira oladi. Lekin inson burgutga nisbatan narsalarning kiproq tomonlarini kirish, anglash, sezish, shis hilish qobiliyatiga egadir. Quloq musiqa oshanglarini ilg'ash, kiz narsalarning shaklini ajratish uchun xizmat hilganidek, insonning voqeiy hayotdan lazzatlanish qobiliyatini riyobga chiqaradigan boshqa his-tuyg'u a'zolari ham shayvonlarnikidan keskin farq hiladi. Inson badiiy g'oyalarning moddiy ifoda topishi uchun zarur bo'lgan qurol va vositalar yaratib, iz kundalik hayoti mazmunini boyitishga intiladi. Kishilar uzoq itmishda tosh qurollar yordamida ilk naqshlarni chizishgan, g'oyalarga turli tasvirlar tushirishgan. Demak, san'at mehnat bilan uyg'un tarzda rivojlanib borgan. Shu bois badiiy faoliyat shakllari inson mehnati zaminida vujudga kelib, bevosita mehnat jarayonlari bilan uzviy bog'lanib ketgan.

Badiiy faoliyatning eng qadimgi shakllari bir-biridan ajralmagan holda yaxlit tarzda ibtidoiy jamoa madaniyatini namoyon etgan. Afsonaviy tafakkur bir vaqtning izida ham sog'lom, ham zaif xayolparastlikni izida birlashtiradi. Asotirda insonning zaifligi, ojizligi aks etib, ilm-fan, estetik tasavvurlar kurtaklari, axloqiy qadriyatlarining eng sodda qoidalari va, shu bilan birga, turli yanglishishlar, "ma'n hilish"lar namoyon biladi.

Asotirda diniy mazmun keng irin olgan. Misr afsonalari asosan diniy ibodat mazmuniga ega edi.

Yunon afsonalaridagi diniy mazmun yunon san'ati asosini tashkil etgan.

Badiiy faoliyatda diniy ibodat bilan bog'liq jihatlar asosiy bilib, foydali - amaliy tomonlar bilan hishilib ketgan. Masalan, qadimgi odamlar yovvoyi shayvonlarni kamon iqi bilan sanchib tasvirlash orqali izlarining bilajak ovda muvaffaqiyatga erishishlari musharrarligini namoyish etmoqchi bo'lganlar. Shu tariqa estetik faoliyat voqelikni bilishga asoslangan va qadimgi odam ongida bilish bilan afsona chirmashib, yaxlit bir shakl kashf etgan.

Qadimgi estetik madaniyat yodgorliklarining mavzu yinalishi ham diqqatga sazovordir. Asosiy tasvir (g'oya suratlari) va taqlid (raqslar) uchun ovchilik bilan bog'liq shayvonlar ob'ekt hilib olingan. Qadimgi ajdodlarimiz buqa, fil, kiyik tasvirlarini yaratish bilan ular shaqidagi tasavvurlarini gavdalantirishgan va chuqurlashto'rgan.

Insoniyat tarixidagi dastlabki san'at asarlari murabbiylik-tarbiyachilik vazifasini ham bajargan. Tasvirlar, naqshlar, raqslar, ertak-afsonalarda avlodan

avlodga itib turgan amaliy, axloqiy, estetik tajriba mujassamlashgan edi. Badiiy faoliyatning ilk shakllari uyushtiruvchilik, birlashtiruvchilik vazifalarini ham bajargan. Yashash uchun kurash maqsadida jipslashgan, birlashgan butun jamoa xatti-qarakatlari, urinishlari vositasida hilga kiritilishi mumkin bo'lgan g'alaba-ovda shayvon ustidan g'olib bilish manzarasi aks ettirilgan. Bu tasvirlar ham qadimgi odamlarning jamoa bilib birlashishida eng muhim omillardan biri bo'lgan.

Inson badiiy faoliyatining ilk namunalari bo'lgan suratlarda san'atning juda ko'p belgi va xususiyatlari kirinib turadi. Lekin ularda yakka shaxs omili yetishmaydi. Qadimgi odamlar faqat urug' va qabila uchun umumiy bo'lgan his-tuyg'u shamda tasavvurlar bilan yashagan, izini voqelikdan ajratolmagan. San'at esa boshidan oxirigacha shaxsdan boshlanadi, shaxs bilan shakllanadi, shaxs bilan qadr topadi. Shaxs san'at ijodkori, badiiy qadriyatlar yaratuvchisi bilishi bilan birga, u san'atning asosiy ob'ekti va mavzusidir.

Ibtidoiy odamlar badiiy faoliyati jarayonida tabiatni ramziy-timsoliy aks ettirish kurtaklari shakllangan. Mana shu ilk ramziy-timsoliy akslarda insonning mualliflik "hili"-uslubiy paydo bo'lgan. Shu tariqa badiiy ramz-timsol muallif-ijodkorning betakror iste'dodini namoyon qilgan. San'at xuddi fan singari iz mavzu doirasida beqiyos bilish-anglash imkoniyatlariga ega. Lekin san'atning badiiy bilish-anglash jarayoni iziga xos xususiyatlar doirasida sodir biladi. San'at voqelikni badiiy vositalar orqali yanada tilaqqonli, jozibali anglashga yordam beradi.

Ma'lumki, ijtimoiy ongning har bir shakli voqelikning muayyan biror bir tomonini aks ettiradi. San'at ijtimoiy ong shakli sifatida voqelikni badiiy-tasvirli shaklda anglash imkonini beradi. Insonning bilish-anglash faoliyati masalalari bilan fanning juda ko'p sohalari shug'ullanadi. Masalan, tabiiy fanlar insonni biologik mavjudot sifatida o'rgansa, ijtimoiy fanlar uni shaxs sifatida tashlil hiladi, inson shaxsiga iz vazifalari nuqtai nazaridan yondashadi: rushshunoslik insonning ichki dunyosini, rushiy kechinmalarini o'rganadi; iqtisod nazariyasi insonga muhim ishlab chiqaruvchi kuch sifatida qaraydi; siyosatshunoslik insonning siyosiy munosabatlar jarayonidagi o'rni masalasi bilan shug'ullanadi; axloqshunoslik insonni xulq-atvor qoidalari bilan bog'liq holda tadqiq etadi; estetika insonning voqelikka estetik munosabatini ochib beradi va shokazo. San'at uchun inson izining biologik, rushiy, ijtimoiy-gurushiy, milliy-ajdodiy va sof yakka sholdagi barcha belgi va xususiyatlari jihatlariga kira bosh mavzu bilib xizmat hiladi. San'at voqelikning barcha jozibali boyliklarini, kirkamligini shamrab olishga qodir. Ayni vaqtda bu voqelik ijtimoiy shaxs bilib yetishgan insonning tub eshtiyoj va manfaatlari in'ikosi sifatida ifodalanishi lozimdir. Hozirgi ilmiy-texnika inhilobi deb atalgan umumbashariy hodisaning turli kirinishlari va yinalishlari rushshunoslar, jamiyatshunoslar, iqtisodchilar va boshqa fanlar sohalari mutaxassisleri asarlarida ifodalanmoqda. Fan va texnika inson hayotida qanday ulkan ashamiyat kasb etishidan qat'iy nazar, san'atda ustuvor maqomga ega bilishi mumkin emas. San'atda fan bilan bog'liq muammolar, ya'ni insoniy faoliyat-boshqaruv hodisalari his-tuyg'uli ma'nodan mashrum etib tasvirlansa, u

yerda san'at bilmaydi. San'at shissiyotlar, tuyg'ular bilan tirik, u shissiy ta'sir etish, ibrat kirsatish, tarbiya berish qudratiga egadir.

San'atda inson hamma vaqt ham bevosita ifodalanmaydi. Masalan, san'atning manzara tasviri yoki natyurmort turida inson qiyofasi ifodalanmaydi. Lekin bu shol mazkur san'at asarlarida inson aks etmaydi, degani emas. Manzara tasviri inson his-tuyg'ularining eng nozik va eng jozibali qirralarini namoyon etadi. Masalan, Irol Tansiqboev, Ne'mat Qiziboev, Rizi Choriev kabi musavvirlarning manzarali rang tasvir asarlari kishida ma'yuslik, shodlik, tashvishli eshtiros, kitarinki rush, hayotbaxsh orzu-umidlar, ijodkorlik va yaratish his-tuyg'ularini uyg'otadi. Tasviriy san'atning natyurmort turi kiproq jonsiz narsalar - mevalar, gullar, ichimliklar tasviridan iborat bilsa-da, bu xil asarlar mavzui ham baribir inson va uning hayotidir. Golland musavviri Vilem Xedaning "Somsa va nonushta" natyurmortida ita mashorat bilan chizilgan qadash, g'ijimlangan dasturxon, unga tikilgan may tasvirlarini kizdan kechirar ekanmiz, kartinadan nafaqat shisha, dasturxon kirinishini, eshtiyotsizlikdan tikilgan mayni, balki insonning iliq nafasini, uning mashoratli hillari mazkur manzarani yaratganini aniq shis etamiz. Bizni hozirgina sodir bo'lgan inson dramasini sezish shissi chulg'ab oladi.

Shunday hilib, san'at bizda insoning izini tasvirlash orqali ham, uning atrofidagi hodisalarni aks ettirish orqali ham muayyan tuyg'ular uyg'otadi. San'at ba'zi asarlarda insonni bevosita aks ettirmasa-da, baribir uning biror narsaga munosabatini, unga nisbatan insoniylik mezonini bavosita ifodalaydi.

Binobarin, basholashda inson mohiyatini anglashga qaratilgan bilish sholati hamisha mavjuddir. San'at narsalardan, tabiat hodisalaridan inson uchun ashamiyatli bo'lgan ma'no izlaydi, qidirib topadi va kirsatadi. San'at voqelikning har qanday kirinishlaridan ijtimoiy ma'no paydo hiladi.

San'at voqelikdagi barcha badiiy qadriyatlarni shamrab olar ekan, voqelik ham san'at mavzui bilib xizmat hiladi. Mazkur nuqtai nazar inson san'at mavzui orqali izining tabiatga, dunyoga xilma-xil munosabatlarini namoyish etadi, degan qarashga zid kelmaydi. Inson dunyoni estetik qadriyat sifatida in'ikos etar ekan, voqelikdagi aloqalar, munosabatlarni ham tilaligicha idrok hiladi.

San'at voqelikka qadriyatli munosabatning timsoli sifatida bilishning muayyan turini anglatadi. Chunki ob'ektiv qadriyatlarni estetik anglash ham bilish jarayonining tarkibiy hismidir. San'at tasvirlanayotgan narsalar, voqea-hodisalarning mohiyatini ochib beradi, inson rushiy sholatini ifodalaydi.

San'at bilan fan bir-biriga yaqin bilishiga qaramay, tabiiyki, birining o'rnini ikkinchisi bosolmaydi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "Itkan kunlar", Oybekning "Navoiy" romanlari matnlari tarixiy tadqiqotlardan olinadigan ma'lumotlarning sifat darajasini bermaydi va buni iz oldiga maqsad hilib ham qiymaydi. Ayni paytda muayyan tarixiy tadqiqotlarning ham "Itkan kunlar", "Navoiy" asarlaridagi ma'lumotlar o'rnini bosa olmasligi tayin. San'atning fandan ustuvor imkoniyatlari shundaki, u tarixiy jarayonlarni, xalq hayotini yakka olingan shaxslar taqdiri orqali ifodalaydi. San'at inson hayotining fan kuchi yetmaydigan sirli tomonlariga kira olish, inson xulq-atvorlari sabablari tagiga yetish, insonning iziga, odamlarga,

tabiatga bo'lgan munosabatini aniqlash qudratiga ega. San'at mavzui uning bilish-anglash doirasini toraytirmaydi, balki voqelikni keng anglash, uning umummanfaatli tomonlarini idrok etishni taqozo qiladi. Bu umummanfaatli tomonlar sirasiga faqat iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarga emas, balki jamiyat ma'naviy hayotining barcha qadriyatlari ham kiradi. San'at inson kiz ingida jamiyat ma'naviy hayotining barcha murakkabliklarini, eshtirolarini, qarashlar jozibasini, ziddiyatli kayfiyatlarni iziga xos tarzda gavdalantiradi.

San'atning ijtimoiy hayotda tutgan o'rnini belgilash ko'p jihatdan uning ma'naviy madaniyatning boshqa shakllari bilan aloqadorligi masalasini aniqlab olish bilan bog'liqdir. Bu irinda san'atning mafkuraviy tabiati shaqida tixtalib itamiz. San'at ham, mafkura ham ijtimoiy-tarixiy hodisadir. Lekin san'at mafkuradan oldin vujudga kelgan. Kishilik taraqqiyoti tarixida qarama-sharshi ijtimoiy gurushlarning qarashlari natijasida esa mafkura sharor topgan. Shu boisdan ijtimoiy gurushlar mafkurani iz qarashlari ifodasi sifatida ta'riflaydilar. Binobarin," mafkura-muayyan ijtimoiy gurush, qatlam, millat, jamiyat, davlat manfaatlari, orzu-istak va maqsad-muddaolari ifodalangan g'oyaviy-nazariy qarashlar va ularni amalga oshirish tizimi"dir (Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushunchalar, tamoyillar va atamalar: hisqa izoshli tajribaviy lug'at. - Toshkent,"Yangi asr avlodi", 2002, 73-bet).U ijtimoiy gurushlarning aniq yinalishga miljallangan xatti-qarakatlari va xulq-atvorlari dasturini ishlab chihishda g'oyaviy-nazariy asos bilib xizmat hiladi.

San'at tabiatan umuminsoniy manfaatlar va intilishlarni ifoda etganligi bois shech qachon yolg'iz u yoki bu mafkura, u yoki bu qarashlarning ifodasi bila olmaydi. Mafkura kishilarning diniy-axloqiy, estetik qarashlari tizimida estetik orzuga aylansagina, u san'atda riyobga chiqadi. Estetik orzuda estetika va mafkura qirralari uzviy bog'lanib ketgan biladi. Voqelik mohiyatiga kirib borish estetik orzu tabiatiga, uning shaqqoniyligiga bog'liq.

Mafkura san'atda badiiy aks ettirish mavzui sifatida ham namoyon bilishi mumkin. Muayyan jamiyat hayoti san'atda har tomonlama ifodalanadi, u ma'naviy hayotning tarkibiy hismlaridan biri bilib xizmat hiladi. San'at mafkuraviy omillar bilan hishilib ketadi va shu tarzda iziga xos ashamiyat kasb etadi. San'at inson rushining eng chuqur qatlamlariga kirib borib, ijtimoiy g'oyalarning "vositachi"si vazifasini ham itaydi. Mazkur g'oyalarni san'at muxlislari qashramon kechinmalariga shamdard bilish orqali ham idrok etadilar.

San'atning mafkuraviy ta'sir kuchi faqat siyosiy, axloqiy, falsafiy, estetik g'oyalar bilan bog'lanib sholmaydi. Sholbuki, bu ta'sir kuchini badiiy haqiqatdan, real hayot manzaralaridan ajratib mushoshada etib bilmaydi, balki u asarning shaqqoniyligi rushi bilan chambarchas bog'lanib ketgan biladi. San'at jamiyat bag'rinda yuzaga keladi va yashaydi, izining mafkura imkoniyatlarini kiproq siyosat bilan shamkorlikda amalga oshiradi. Boisi har qanday jamiyatda siyosiy faoliyat va siyosiy ong muhim irin tutadi. Nafaqat san'at, balki axloq, shuquq, va boshqa sohalar ham mayyan darajada ijtimoiy-mafkuraviy jihatdan siyosat bilan bog'liq.

San'at bilan siyosatning o'zaro aloqadorligi oshkora yoki yashirin, niqobli

tarzda namoyon bilishi mumkin. Bu yerda ijtimoiy davr va ijodkor dunyoqarashi katta ahamiyat kasb etadi.

San'at bevosita shukmron sinf yoki qatlamning tub manfaatdari ta'sirida siyosiylik shollarda u muayyan siyosiy orzu-umidlarni ochiqdan-ochiq shimoya hiladi, ma'lum bir turmush tarzini sharor toptirishga xizmat hilishi yoki uni rad etishi mumkin. Masalan, Aristofan komediyalari, Shiller dramalari, Beranjening siyosiy hishiqlari, David va Delakrua suratlari, Muhimiy, Furqat, Zavqiy va Avaz Itar ig'lining hajviy she'rlari shular jumlasidandir. Itmish ijodkorlari kipincha muayyan ijtimoiy gurush manfaatlari yilidagi siyosat bilan bevosita bog'lanib sholganlarini ongli ravishda izlari fashmlagan holda asarlar yaratganlar. Binobarin, ijodkor asar yaratish jarayonida iz davrining siyosiy hayotidan butunlay ajrab sholmasligi, unga loqayd munosabatda bila olmasligi, iz siyosiy qarashlari va g'oyalaridan mustasno tarzda ijod hilolmasligi ma'lum. Lekin har bir siyosiy mafkuraning san'atga ta'siri uning mohiyat-mazmuni bilan, unda umuminsoniy manfaatlarning nechog'lik ifodalanishi bilan bog'liqdir. Ilg'or, taraqqiyparvar siyosiy g'oyalar barcha davrlarda ham ijodkor iste'dodiga samarali yil ochgan, san'at ravnaqiga xizmat hilgan, aksincha, mustabid rushdagi siyosiy qarashlar esa eng iste'dodli ijodkorlar faoliyati erkin namoyon bilishiga keskin monelik kirsatgan.

Tarixdan shu narsa ma'lumki, turli davrlarda ijtimoiy ongning biror shakli yetakchi iringa chiqib oladi-da, ma'naviy madaniyatning sholgan barcha sohalariga izining shukmron ta'sirini itkazadi. Fikrimizning dalili sifatida itgan asr boshlaridan 90 yillargacha sobiq SSSRda kommunistik mafkuraning yakka shukmronligi ta'sirida yuzaga kelgan ma'naviy hayot sohasini olib kiraylik. Bu mafkura itmish milliy san'ati asarlariga, asriy urf-odatlariga, diniy madaniyatga ita salbiy munosabatda bildi. Buning oqibatlari bugungi kunda hammamiz uchun aniq. Ijtimoiy hayotdagi izgarishlarni izida insonparvarlik asosida aks ettirib kelgan san'at hozirgi paytda umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylash vositasiga aylangan.

San'atda ilg'or siyosiy qarashlar badiiy asar tiqimasi orqali ramziy tarzda ifodalanadi. San'at bilan siyosat irtasidagi mutanosiblik itkinchi tarixiy hodisadir. Chunki har qanday siyosat muayyan tarixiy davr doirasidagina amal hiladi. San'at bilan axloqning o'zaro munosabatlari estetikaning izak masalalaridan biri bilib, bu masalaga uch uslubda yondashiladi. Birinchisi-"axloqiylik" uslubu deyiladi. Bu uslub Yevropa estetikasida qadimgi yunonlar, jumladan Aflotun, keyinchalik esa Russo va L.N.Tolstoy ijodida keng namoyon bo'lgan. "Axloqiylik" uslubu targ'ibotchilari turli davrlarda yashaganiga qaramay, ular badiiy ijodni axloq-odobga biysundirish, ezgulikni san'atning birdan-bir va eng oliy maqsadi sifatida targ'ib etish bilan shug'ullanishgan. San'atga axloqiylik rushida yondashuv insonning ma'naviy-axloqiy kamol topishiga xizmat hiladi, jamiyat ma'naviy-axloqiy ravnaqida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi yondashuv san'atni axloqdan "ozod hilish" uslubidir. Dastavval, qadimgi dunyo tanazzuli paytida vujudga kelgan bu yondashuv Yevropada

rivojlangan kapitalistik jamiyat bag'rida mustahil estetik oqimga ajralib chiqdi. Dastlabki paytlarda "axloqsiz" yondashuv san'atga Yevropa burjua iste'molchiligi rushiga sharshi norozilik tarzida, ya'ni san'atni shukmron doiralarda axloq va odobi qoidalariga biysundirishga sharshi kurashish shaklida vujudga keldi. Bu Oskar Uayld, Edgar Po, Bodler kabi ijodkorlar asarlarida namoyon bildi. XIX asr oxirlaridan boshlab, oshkora estetik axloqsizlik keng targ'ib hilina boshlandi. Masalan, olmon faylasufi F.Nisse axloqiylik rusi san'at erkinligini big'adi, natijada estetikani shalokat yoqasiga olib keladi, san'at ezgulikdan ham, yovuzlikdan ham mustasno bilishi kerak, deb uqto'rgan edi.

Uchinchi yondashuv - san'atda axloqiylik bilan "axloqsizlik"ni birlashtirish uslubidir. Bu uslubni ilk bor Arastu nazariy jihatdan asoslagan. Keyinchalik u inhiolbiy demokratik oqim tarzida sharor topdi. Mazkur badiiy ijod uslubini mohiyatida san'atning axloqiy-tarbiyaviy ashamiyatini yuksak basholash mavjud bilib, unda axloqiy ibtido estetik orzuga nisbatan tashqi qobiq vazifasini emas, balki uning ichki tarkibiy mag'zini ifoda etadi. Bu uslubga kira, san'at axloqiylikning estetik maktabi bilib xizmat hiladi, san'at asarlarida badiiylik bilmasa, u axloqiylikdan mashrum biladi. Boshqacha aytganda, badiiylik hamma vaqt axloqiylikni, axloqiylik esa yuksak darajadagi estetik didni taqozo etadi.

San'at va axloqning bosh mavzui - insondir. San'at voqelikni insonning maqsad-manfaatlari, fikr-muloshazalari, his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari nuqtai nazaridan aks ettirsa, axloq insonning ijtimoiy aloqalari va munosabatlari mag'ziga singib ketadi. Hayotda muayyan jamiyatda axloq-odobga aloqador bilmagan biror voqea-hodisa sodir bilmaydi. Odamlarning

o'zaro munosabatlari va muammolari axloqning bevosita ob'ekti bilib xizmat hildai. San'at voqelikni aks ettirish jarayonida jamiyatda amal hilayotgan axloqiy munosabatlarini, odob qoidalarini, axloqiy g'oyalar va qarashlarni, inson ichki dunyosini, axloqiy qiyofasini ham ochib beradi. Shu bois san'at inson axloq-odobining kizgusidir, deyish mumkin.

Inson voqelikka axloqiy va estetik munosabatda biladi. Estetik va axloqiy tushunchalar inson faoliyatini boshqarib turadi. Axloqiy va estetik qarashlar bog'liqligi qadim davrlardayoq ma'lum bo'lgan. Masalan, xalq og'zaki ijodida "estetika" tushunchasi ezgulik, axloqiy poklik, go'zallik tarzida ifodalanadi.

Axloqiy muammolar majmui badiiy asar mazmunining tarkibiy hismidir. Ayniqsa, badiiy adabiyot, teatr, kino, tasviriy san'at asarlarida muammolar tuguni, tiqnashuvlar, qashramonlar fe'l-atvori va xatti-qarakatlari, tasvirlanayotgan ob'ektning muallif tomonidan basholanishi kabilar axloqiylik bilan sug'orilgandir.

Axloq san'atning mag'zini tashkil etadi. San'at axloqsiz insonparvarlik xususiyatini yiqotadi. Axloq san'at tarkibidan irin egallab borishi jarayonida iz mutlaq mustahilligini yiqotadi va san'at qonun-qoidalariga rioya hila boshlaydi. San'atda axloqiy qoida va aqidalar estetik jihatdan qayta ishlab chihiladi, go'zal va xunuk, ulug'vor va tuban, fojiali va kulgili kabi estetik tushuncha sifatida idrok etiladi. Har qanday san'at asari aks ettirilgan axloqiy orzular muayyan estetik qiymatga ega bo'lgandagina bu san'at asari odamlarga axloqiy ta'sir hilishning qudratli vositasiga aylanadi.

San'at axloqiy orzu va aqidalarni ramziy namoyish etish bilan chegaralanib sholmaydi. U izining shaqqoniyligi, voqea-hodisa mohiyatini chuqur ochishi, mazmun va shakl mutanosibligi jihatidan ham ashloq bilan chambarchas bog'liqdir. Xalq iborasi bilan aytganda, haqiqat qanchalik achchiq bilmasin, u doim ashloqiydir, yolg'on esa hamma vaqt ashloqsizdir. San'at hamisha ashloqiylik bilan sug'orilgan bilib, unda umuminsoniy rush ustuvordir.

Shaqqoniylikka asoslangan san'at doimo ezgulikka xizmat hiladi. Ayni paytda san'at yovuzlik va axloqsizlikning xunuk va pastkash ekanligini fosh etish orqali ham ezgulikka xizmat hiladi. San'at yaxshi va yomon hodisalarni ibrat hilib kirsatish asosida axloqiy poklikka, rashm-shafqatga, dardkashlikka, ayni vaqtda axloqiy kamolotga da'vat etadi.

San'at qadim davrlardan din bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib kelgan. San'at va din ijtimoiy ongning an'anaviy-amaliy shakllaridan bo'lganligi bois aqidaviy yaxlitlikni tashkil etadi. Shuni ta'kidlash joizki, san'at va din zaminida yotgan his-tuyg'ular bir xil ma'noga ega emas. Masalan, san'atda ham, diniy tafakkurda ham xayol surish mumkin. Diniy xayol voqelikni mavshumiy, qiyosiy tarzda, san'atdagi xayol esa ramz-timsollarga asoslangan holda yuz beradi, din kiproq ilohiy mohiyatga, san'at esa dunyoviylikka suyanadi. Garchand san'at asarlarida ilohiylik ramzlari bevosita badiiy tasvir ob'ekti hilib olinsa ham, baribir unda dunyoviylik rushi sezilib turadi.

San'at asari qaysi dinga mansub ijodkor tomonidan yaratilgani shaqidagi masala ham muhim ashamiyatga molikdir. Buddizm, yashudiylik, nasroniylik va islom kabi jaqon dinlarining barchasi san'at bilan bevosita bog'liqdir. Diniy ibodatlar, marosimlar san'at bilan tamsil etilib, inson ongiga, shis tuyg'usiga kuchli ta'sir itkazadi.

Xristian dinining mavqei yuqori bo'lgan mamlakatlarda odamlarning ma'naviy eshtiyojlarini qondirishda uning estetik qadriyatlaridan foydalanilib kelinganganligi ma'lum. Darhaqiqat, Evropa san'atining mashshur asarlari diniy ibodat jarayonlarini badiiy aks etto'rgan, ular sig'inish ob'ekti, diniy marosimlarni itkazish ifodasi sifatida xizmat hilgan. Masalan, Rublevning "Avliyolar" surati, Rafaelning "Sikstina madonnasi" rasmi, Baxning oratoriya va xorlari, Mosart, Berlioz, Verdining marsiyalari shunday asarlar jumlasiga kiradi.

Bu asarlar ilohiy va duvoviy his-tuyg'ularni uyg'unlashtira olganliklari bilan estetik qiymatga egadir. Yevropa Uyg'onish davri san'atkorlarining diniy mazmundagi "Avliyo-ona" (Madonna), "Xochdan yechib olish", "Muqaddas oila", "Sirli kecha" kartinalarida aslida inson his-tuyg'ulari, fikr-muloshazalari, kechinmalari, shuningdek inson va u yaratgan narsalarning go'zalligi favqulodda mashorat bilan aks ettirilgan.

Hozirgi paytda ham san'atning din bilan aloqadorligi saqlanib sholgan, lekin u yangicha jihatlar kasb etgan. San'at bilan falsafa irtasidagi aloqadorlik ularning mavzulari yaqinligida namoyon biladi. Zero, inson hayotining mazmuni, hismati va baxt-sodatini anglash, in'ikos etish muammolari san'at uchun ham, falsafa uchun ham asosiy mavzudir. San'at bilan falsafa voqelikni yaxlit, tashliliy tarzda in'ikos etish jihatidan bir-biriga yaqindir. Bunday yaqinlikni tabiiy va ijtimoiy

fanlar sohalarida ham kirish mumkin. Lekin san'at va falsafa sohasida insonni aks ettirish tarixiy taraqqiyotda asosan bir xil kechgan. Badiiy tafakkur bilan falsafiy tafakkur insonni anglashda umumiy jishatlarga ega. Dunyo va inson to'g'risida san'at bilan falsafa vujudga kelto'rgan tasavvurlarda ob'ektiv voqelikning nafaqat real aloqa, munosabatlari, balki ijtimoiy sub'ekt sifatida inson tomonidan uning in'ikos etilishi, yakka odam, ijtimoiy gurush nuqtai nazaridan tafakkur orqali va his-tuyg'u vositasida basholanishi ham katta irin egallaydi.

San'at bilan falsafaning ijtimoiy vazifalarida ham mushtaraklik mavjud. Ma'lumki, falsafa har qanday dunyoqarashning nazariy asosidir. San'at esa dunyoqarashni bevosita emas, bivosita, ya'ni badiiy yil bilan shakllantiradi. San'at bilan falsafaning har biri iziga xos ifodaviy tushunchalar, yinalishlar, uslublar, qonunlarga, vazifalarga ega. Ular irtasidagi farq ma'naviy madaniyat va mafkuraviy faoliyatda, voqelikni aks ettirish vositalarida namoyon biladi. San'at iz mazmunini badiiy qiyofalar timsolida, falsafa nihoyatda keng tushunchalar (kategoriyalar) orqali ifoda etadi. San'at ning mohiyat-mazmuni badiiy-timsolli tafakkur vositasida, falsafaniki esa mantiqiy tushunchalar orqali ifodalanadi. San'atning asosiy ta'sir kuchi inson ma'naviy dunyosiga, uning fikr-mulohazalari va his-tuyg'ulariga, falsafaniki aql-idrokka, ma'naviy talab-eshtiyojlarni qondirishga, ma'naviy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan biladi. San'at manzaralarni, hodisalarni bir-biriga konkret bog'laydi, falsafa ularning mohiyatini anglashga, qonuniyatlarini ochishga intiladi. San'at badiiy haqiqatga, falsafa esa hayotiy haqiqatga tayanadi. Shunday hilib san'at bilan falsafa voqelikni izlashtirishda o'zaro aloqadorlikda bilib, mazmunan olam va odam manzarasini yaratishda bir-birlarini tildiradi va boyitadi.

Hozirgi paytda san'atni iziga xos tarzda "falsafiyashtirish" jarayonlari kechmoqda. Ular turli shakllarda namoyon bilmoqda, tiqimalarning falsafiy iy-xayollar bilan boyib borishi san'at bilan falsafaning shamkorligida yangi mazmun kasb etmoqda. Masalan, Abdulla Oripov, Erkin Voshidov, Shukur Xolmirzaev, Itkir Shoshimov, Tog'ay Murod asarlari izining badiiy yuksakligi, falsafiy fikrlarga boyligi bilan ajralib turadi.

San'atning ijtimoiy mazmuni xalqchillik tushunchasi orqali namoyon biladi. Bu tushuncha hozirgi sharoitda muhim ashamiyatga ega. Umuminsoniy va milliy manfaatlar shamda qadriyatlariga amal hilish san'at xalqchilligini ta'minlaydi.

Estetikada xalqchillik muammosi muhim irin tutadi. Xalqchillik tushunchasi vorisiylik, tarixiylik, milliylik, umuminsoniylik tushunchalari bilan nazariy va amaliy jishatdan uzviy bog'lanib ketgan. San'atda xalqchillik asarning estetik qiymatini belgilab beradi. Ayni paytda u tarixiy taraqqiyot eshtiyojlari kirsatkichi sanaladi. Xalqning orzu-umidlarini sharor topdirishga xizmat hiladigan asarlar xalqchil asarlardir. San'atning xalqchilligi deganda xalq tushunchasining iziga aloshida tixtalmoq zarur. Xalq, eng avvalo, moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishda faol qatnashadigan odamlar gurushi bilib, asosiy ishlab chiqaruvchi kuch sifatida ta'riflanadi.

Xalqchillik tushunchasi san'at ravnaqining yinalishlarini tavsiflashga yordam beradi. Mazkur yinalishlardan ilk bor xalq ijodi ajralib chiqqan. Xalqning izi

yaratgan va idrok hiladigan badiiy faoliyat turlari va kirinishlari majmuiga xalq ijodi deyiladi. Xalq og'zaki ijodi, xalq musiqasi, xalq raqslari, xalq amaliy san'ati, xalq badiiy shunarmandchiligi, xalq me'morchiligi va boshqalar uning xillari va kirinishlaridir. Odatda, bu xil san'at asarlarining muallifi kim ekanligi aniq bilmaydi. Ularda an'analar, rasm-rusumlar, urf-odatlar katta ahamiyat kasb etadi. Xalq ijodi-ijtimoiy taraqqiyotning boshlang'ich bosqichlarida san'atning birdan bir shakli bo'lgan. Unda san'atning xalqchillik tabiati nisbatan sodda tarzda namoyon bilib, u xalq turmush tarzining xilma-xil qirralarini shamrab olgan.

Ijtimoiy gurushlar paydo bo'lganidan sing san'atning xalqchillik tabiati ancha murakkab va ziddiyatli tarzda namoyon bila boshlagan. Jamiyatda sinfiy tabaqalanishning chuqurlashuvi, aqliy meshnatning jismoniy meshnatdan ajralib chihishi, aqliy meshnatning moddiy jihatdan shukmron tabaqa "mulki"ga aylanib borishi natijasida san'atning mazmuni, vazifalari sohasida giyo ikkiga bilinish yuz berganday tuyuldi. Xalq badiiy ijodiyoti tarkibidan "kasb-kor san'ati" va uning turli sohalarining aloshida ajralib chihishi jamiyatni iziga xos estetik "darmsizlantirish"ga olib kelganday bildi. Shuni ta'kidlash kerakki, san'at sohasidagi bunday "shoxlab ketish" uning batamom bilaklarga ajralishini bildirmasdi. "Kasb-kor san'ati" eng yuksalganda ham xalq ijodi va donishmandligidan bashramand bo'lgan. Izbek xalqining Alpomish, Girig'li, Malikai ayyor, Kuntug'mush, Avazxon, Ravshaxon, Xija Nasriddin, Aldar kisa kabi qashramonlari timsollari dastavval xalqning jamoaviy ongida vujudga kelganligi, daho ijodkorlar tomonidan keyinchalik qayta ishlanib sayqal topganligi ma'lum. Navoiy, Mashrab, Muhimiy, Qodiriy, Fitrat, Chilpon, Oybek, Qashshor kabi izbek ijodkorlari asarlarida xalq ilmas rushining favqulodda yuksak badiiy in'ikosini kirishimiz mumkin.

San'atning xalq bilan aloqasi uning "kasb-kor san'ati"ga ulkan ta'siri bilan chegaralanib sholmaydi. Xalq faqat ishlab chiqarishda emas, balki badiiy madaniyatning ravnaq topishida ham shal hiluvchi irin egallaydi. Badiiy qadriyatlarni xalq orasidan chiqqan iste'dod soshiblari yaratadilar. Xalq hayotini, uning orzu-umidlarini, maqsad-intilishlarini shaqqoniy tarzda aks etto'rgan san'atgina xalqchil biladi.

San'atdagi xalqchillik shaqqoniylik rushi bilan shamoqangdir. Chunki shaqqoniylik xalqning maqsad-intilishlariga mos keladi, uning ma'naviy ravnaqi va ashloqiy barsharorligiga xizmat hiladi. Xalqchillik bilan shaqqoniylik o'zaro chambarchas bog'liq bilib, badiiy asar tiqimasiga singdirilgan badiiy haqiqatda iziga xos gavdalanadi.

San'at xalqning muayyan tarixiy rivojlanish bosqichida ijobiy ma'naviy kuch sifatida el manfaatiga xizmat hilishi bilan katta ijtimoiy vazifani bajaradi. "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" risolasida aloshida ta'kidlanganidek, "ijodkorlarni murakkab va shonli tariximizning yorqin sashifalarini, bugungi hayot voqeligini, olijanob orzu-umidlarimizni aks ettiradigan adabiyot, kino, musiq va tasviriy san'at asarlari yaratishga har tomonlama rag'batlantirish"(Toshkent, "O'zbekiston",2000, 64-65 b.) ana shunday asarlar yaratishga olib keladi. San'atning xalqchilligi unda umuminsoniy

qadriyatlar qay tarzda aks etishiga ham bog'liqdir. San'atkor ijodida umuminsoniy qadriyatlarning, insonparvarlik rushining barsharor bilishi uning asarlari xalqchilligini belgilaydigan asosiy mezondir.

San'at xalqchilligining yana bir jishati muayyan asarning xalq orasida qanchalik keng tarqalganligi -"ommalashganligi" bilan ham izoshlanadi. San'atkor doim ommadan sal oldinroqda yurgandagina izining yuksak yaratuvchilik burchini bajara oladi. Masalan, Chingiz Aytmatov asarlari ana shunday xususiyatga ega.

San'at ommaviylikka qarama-sharshi turmaydi, balki uni iz bag'riga singdirib oladi. San'atda hamma xalqchil asarlar bora-bora "umumxalq" sifat darajasini olib, ommalashib ketishi mumkin.

Shunday hilib, xalqchilik murakkab va kipqirrali tushuncha bilib, u xalq amaliy san'atini, meshnatini, turmush tarzini, intilishlari va orzu-umidlarini shaqqoniy tarzda aks ettirish omillaridan biridir.

San'at rivojlanishi jarayonida ijtimoiy tabaqalanish ta'siridan xoli bila olmaydi, albatta. Maqsad-manfaatlari turlicha ijtimoiy kuchlarning kurashi nisbati, muayyan estetik orzu-umidlarni barsharor etishga qaratilgan rang-barang intilishlar, mavjud ijtimoiy munosabatlarni shimoya hilish yoki inkor etish, maqsad-manfaatlar kurashi san'atkor dunyoqarashiga ta'sir itkazishi, shukmron doiralarning badiiy siyosati, bularning barchasi san'atkorning dunyoqarashi, pozisiyasi, voqelikni badiiy in'ikos etish tamoyillari, umuman san'at tabiatining g'oyat nozik, ita murakkab bilishiga olib kelishi mumkin.

San'atkor ijod hilayotganida, uning oldida hayotning murakkab, ziddiyatli, jozibali, eshtiroslarga tila manzarasi gavdalanadi. U bu manzarani san'atda ifodalashga intilar ekan, iz davri, iz millati, iz e'tiqodining farzandi bilib sholaveradi.

Badiiy aks ettirishning kilami san'atkorning hayotni qanchalik keng va chuqur bilishiga, bu bilim uning fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulariga qanchalik singib ketganligiga bog'liqdir. Buning ustiga davrning mavjud mafkurasi ham san'atkor faoliyatiga doimiy tarzda tazyiq itkazib turadi.

San'at asarlarida ifodalangan umuminsoniy va milliy qadriyatlar mushtarakligi mustahil O'zbekiston badiiy madaniyati ravnaqida yanada yorqinroq namoyon bilishi uchun real ma'naviy asoslar mavjud, albatta. Badiiy madaniyat murakkab tizimdan iborat bilib, uning asosiy hism-bilaklarini san'at turlari tashkil hiladi. San'atning turlarga bilinishi uzoq davom etgan tarixiy rivojlanish shosilasidir. Ibtidoiy jamoada badiiy faoliyat yaxlit tarzda amal hilgan edi.

Ijtimoiy meshnat taqsimoti, badiiy faoliyatning meshnat, e'tiqod, rasm-rusumlar kirinishlaridan xalos bilishi, insonning jismoniy va aqliy jishatlardan kamol topishi tufayli badiiy faoliyatning aloshida-aloshida kirinishlariga bilinib ketishi jarayoni sodir bo'lgan. San'at turlari, umuman, san'atga xos eng muhim umumiy belgilarga ega bilsa-da, ularning har biri bu belgilarni iziga xos kirinishda ifodalaydi.

San'at turlari san'at sohasida xususiyning umumiyga nisbatini bildiradi. Estetik tafakkur tarixida bu masalada ikki yinalish vujudga kelganligi ma'lum. Ulardan birinchisi san'atning ayrim turlari vujudga kelishining manbaini voqelikning murakkabligi bilan izoshlaydi, Nemis olimi Lessing san'at sohasida

muayyan turning vujudga kelishini san'at voqelikning qaysi tomoniga miljal olganligi bilan bog'laydi. U "Laookon" risolasida she'riyat va tasviriy san'at turlarini bir-biriga qiyos hilar ekan, asosiy e'tiborni ular ifodalaydigan mavzularning boshqa-boshqa ekanligiga qaratadi. Ikkinchi yinalish san'at turlarining yuzaga kelishiga sabab hilib inson his-tuyg'ularining boyligi, idrok etishining ko'p qirraligi, inson ma'naviy qobiliyatlarining murakkabligi, badiiy-estetik eshtiyojlarining rang-barangligidir, degan fikrni ilgari suradi. Bu yinalish I.Kant qarashlarida kiproq ifoda topgan bilib, u san'at turlarining ko'p qiyofaliligini inson ma'naviy qobiliyatining rang-barangligi bilan bog'lab tushunto'rgan edi.

San'at turlarining vujudga kelish manbai shaqidagi bu ikki nuqtai nazarlarda prinsipial o'zaro ziddiyat yiq, lekin ma'lum farqlar bor, albatta. San'atning ayrim turlari hosil bilishida voqelikning shal hiluvchi ashmiyatini tan olgan holda, sub'ektiv omilning, birinchi navbatda, inson idroki xususiyatlarini ham inobatga olish kerak biladi. Ayni vaqtda ijod jarayonida san'atkor foydalaniladigan moddiy ashyolarning xususiyatlarini ham e'tibordan soqit hilib bilmaydi. Sholbuki, moddiy ashyo ko'p jihatdan u yoki bu san'at turiga xos tasviriy-ifodaviy vositalar xususiyatlari bilan bog'langan.

San'at turlari shuning uchun amal hiladiki, ularning biortasi bir-birining o'rnini bosa olmaydi. Sholbuki, ularning har biri iziga xos mi'jizaviy va qaytarilmas fazilatga ega, voqelikning iziga tegishli aniq bir tomonini tila va bevosita aks ettiradi. San'atning barcha turlari teng asosda amal hiladi, veqelikning aniq tomonlarini aks ettirishi, insonning muayyan badiiy-estetik ehtiyojlarini qondirishi tarafidan bir-biridan tubdan farq hiladi.

San'at turlari ijtimoiy vazifalarni ado etishi jihatidan ham farqlanadi. Masalan, san'atning bilish vazifasi badiiy adabiyotda va u bilan bog'langan boshqa turlarda iziga xos namoyon biladi. Musiqa shaxs his-tuyg'u madaniyatini shakllantiradi, tasviriy san'at tomosha orqali kuzatish madaniyatini yuksaltiradi, ochiq sashna (estrada) va sirk san'ati kingil ochar tomosha bilib hisoblanadi. San'at turlari bir-birining o'rnini bosa olmaganidek, ularning rivojlanishi tarixan notekis amal hilgan. Turli tarixiy davrlarda, turli xalqlar hayotida iz davrining badiiy qiyofasini belgilab beradigan san'atning u yoki bu turi yetakchi bo'lgan. Qadimgi Yunonistonda barcha san'at turlari rivojlangan. O'rta Osiyo Uyg'onish davrining boshlaridanoq badiiy madaniyatning nazm va me'morchilik sohalari ayniqsa ravnaq chiqhisiga kitarilgan. Italiyada Yevropa Uyg'onish davrida kiproq tasviriy san'at gullab yashnagan Angliyada teatr san'ati rivojlangan. Rossiyada itgan asr davomida badiiy adabiyot ulkan qudrati bilan badiiy madaniyatda va ijtimoiy hayotda yetakchi rol iynagan. San'at turlarining rivojlanishidagi bu notekislikka estetika nazariyotchilaridan F.Shiller, Gegel va boshqalar aloshida ashmiyat berganlar.

Iz rivojlanish jarayonida san'atning har bir turi uning boshqa turlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishgan, muayyan badiiy tizimning aniq hismi sifatida amal hilgan. San'at rivojlanishining tarixiy davrlari faqat g'oyalar va qiyofalar, estetik orzular va did-farosat bilangina emas, balki san'at turlarining muayyan tizimi bilan ham farq hilgan.

San'at turlari aloshida emas, balki bir-biriga o'zaro ta'sir itkazish jarayonida rivojlangan. O'zaro ta'sir itkazish tabiatiga kira san'atning u yoki bu turi yetakchi rol iynagan. Bir-biriga yaqin san'at turlari (masalan, teatr va kino)da o'zaro ta'sir va bir-birini boyitish jarayonlari ayniqsa samarali kechadi.

Teatr va kino irtasida ta'sir itkazish aniq tarixiy jarayondir. Kino san'ati endi vujudga kelayotganida asosan teatr ta'sirini iz boshidan kecho'rgan. Chunki dastlabki badiiy filmlar teatr tomoshalarini tasvirga tushirib kirsatardi. Bu davrda iziga xos oraliq sholati vujudga kelgan bilib, mazkur badiiy filmlar teatr pesasi ham emas, ayni vaqtda shali shaqiqiy yangi kino san'ati tarzida ham pishib yetilmagan asarlar edi. Iz-izidan ma'lumki, agar ko'p asrli teatr madaniyati bilmaganida, kino san'ati bir-ikki avlod kiz ingida odamlarga badiiy ta'sir itkazishning eng qudratli vositalaridan biriga aylana olmasdi.

Kino san'ati badiiy mustahillikka erishib borgani sari teatrga tobora kiproq ta'sir kirsata boshladi. Dastlabki paytlarda bu ta'sir tashqi, yuzaki kirinishga ega bilib, teatr pesalariga kino ekran kiritish, kino tasvirini tushirish yoki sashna kirinishlarini mayda hodisalarga bilib yuborishda namoyon bilardi. Sashna san'ati amaliyotida kino ta'siri g'oyat yaqqol tarzda namoyon biladi. Kino ta'siri ostida sashnada xatti-qarakat madaniyati rivojlanib, uning kirinish hismlari-akterlar, narsalar, anjomlarning sashnalashtirilishi yangi sifat darajasiga kitariladi, sashnani bezatish yangi mazmun kasb etadi. Lekin kino san'atining teatrga kirsatgan eng katta ta'sir kuchi shunda namoyon biladiki, u teatrning iz xususiyatlarini namoyon hilishiga, hayotni aqlga muvofiq tashlil hilishiga, tomoshabinning fikr-tuyg'ularini shakllantirish jarayonlarini chuqur-lashtirshga da'vat hildi.

San'at barcha turlarining o'zaro ta'sir itkazishida ularning qorishma (sinkretik), xilma-xil, rango-rang kirinishlari amal hiladi.

Badiiy qorishma shakli g'oyaviy-estetik ta'sir itkazish maqsadida san'atning turli vositalari birlashuvidan hosil biladi. Bunga O'rta asr yoki Uyg'onish davri me'morchilik obidalari majmui, yodgorlik (monument) tasviriy asarlari, amaliy-bezak san'ati asarlari hismlaridan foydalanib, yaratilgan qorishmalar misol bila oladi. Odatda, mazkur qorishmaning har bir ishtirokchisi san'atning turi tarzidagi izligini saqlab sholgan holda yangi badiiy yaxlitlikning tarkibiy hismi sifatida namoyon biladi, bu badiiy yaxlitlikda esa yetakchi irinni me'morchilik egallab turadi.

Qorishmaning boshqa kirinishini teatr, kino, ochiq sashna (estrada) va oynai jaqon, sirk kabi san'at turlari tashkil etgan bilib, sashna yoki kino qiyofaliligini yaratuvchi san'at turlari izining mustahilligini yiqotib qiyadi. Iz navbatida, sashna va kino badiiy adabiyot, musiqa, tasviriy san'at, me'morchilik va boshqa san'at turlari ishtirokisiz vujudga kelolmaydi.

San'atning butun amaliyoti davomida ajralish va jamlanishga xos moyillik (tendensiya)yashab kelgan. Ularning birinchisi yangi san'at turlarining vujudga kelishi, ularning ajralib chiqib, mustahillikka intilishi bilan bog'langan bilsa, ikkinchisi san'at turlari qorishmasiga intilishda kizga tashlanadi. Bu ikkala moyillik insoniyat badiiy taraqqiyotining barcha davrlarida amal hilgan. Ammo u yoki bu

davrda ulardan biri ustuvor bo'lgan va, eng muhimi, ular turli davrlarda har xil mazmunga ega bo'lgan.

Shubshasiz, hozir biz yashab turgan davrda jamlanish jarayonlari ustuvor tarzda amal hilmoqda. Qorishmaga intilish nafaqat san'atning, balki butun ma'naviy madaniyatning yetakchi rivojlanish moyilligi bilib bormoqda. Qorishmaga intilish bir-biridan ancha uzoq kiringan san'at va texnika sohalarini ham shamrab olmoqda, bu jarayon esa ishlab chiqarishga badiiylik kirib borayotganligida (texnik estetika) iz ifodasini topmoqda. San'atning izida qorishmaga intilish hozirgi davr badiiy madaniyatida qorishma san'at turlarining maxsus ashamiyat kasb etishida, badiiy ijod turlari o'zaro ta'sirining kuchayishida, bir san'at turining tasvirli-ifodali vositalaridan boshqa san'at turi tobora keng foydalanayotganligida va, nihoyat, san'atkor tafakkurining voqelikni keng shamrovli mushohada hilish yinalishida qayta qurishda namoyon biladi.

Badiiy ijod turlarining xilma-xilligi, ular irtasidagi umumiylik va mavjud farqlar ularni turkumlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Turkumlash san'atning ob'ektiv qonunlarini bilishning va uni tabiiy-tarixiy jarayon tarzida o'rganishning muhim vositasi bilib xizmat hiladi. U badiiy ijodning turli bilaklari irtasidagi aloqadorlikni va mavjud farqlarni aniqlash, ularni bir qator yoki tizim sholiga keltirish imkoniyatini yaratadi.

San'atni hozir fazoli, vaqtli, fazoli-vaqtli kirinishlarga bilib o'rganish qabul hilingan. Uning fazoli kirinishiga tasviriy san'at, shaykaltaroshlik, chiziqli rasm (grafika), amaliy san'at va me'morchilik turlari kiradi. Vaqtli kirinishini badiiy adabiyot va musiqa tashkil etadi. Fazoli-vaqtli kirinishi teatr, kino, oynai jaqondan iboratdir. San'at turlarini bunday kirinishlarga bilish asosida, birinchidan, badiiy asarning uslubi va shakli, ikkinchidan u yoki bu san'at turining voqelik hodisalarini fazoli yoki vaqtli tavsiflarini aks ettirish xususiyati yotadi, mazkur ikki asos irtasida aloqadorlik va bog'langanlik amal hiladi.

Tasviriy san'at yoki shaykaltaroshlik asarlari san'atning boshqa turlari kabi ma'naviy mazmunga ega, lekin ularda bu mazmun muayyan moddiy tizimga suyanadi. Zero, mazkur moddiy tizim fazo mezoni bilan ilchanadi. Bu sholat ko'p jishatdan tasviriy san'at va shaykaltaroshlik asarlarining voqelikning fazoli munosabatlarini yanada tilaroq aks ettirish qobiliyatlarini belgilab beradi. Musiqa esa izining amal hilishi imkoniyatlari jishatidan muayyan moddiy narsani emas, balki qarakatdagi jarayonni anglatgani uchun ham hayot voqea-hodisalarini uzluksiz oqim tarzida ifodalaydi. San'atni fazoli va vaqtli kirinishlarga bilish yagona tasnifni anglatmaydi. San'at hodisalarining aniq-tuyg'uli qiyofasini aks ettirish yoki aks ettirmasligiga qarab, tasvirli va tasvirli bilmagan kirinishlarga ham bilinadi. Tasviriy san'at va shaykaltaroshlikda hayot manzaralari voqelikning xis-tuyg'uli qiyofasini yaratish orqali namoyon biladi, adabiyot va musiqada hayot manzaralari fikrlar va tuyg'ular oqimini umumlashto'rgan holda aks ettirilishi orqali bilvosita yaratiladi. Bunday turkumlash avvalgisidan ham nisbiy ekanligini unutmashlik kerak.

Masalan, adabiyot va musiqa moddiy jism (narsa)ning his-tuyg'uli qiyofasi idrokini hosil hilmaydi. Ammo voqelikni kechinmalar va his-tuyg'uli g'oyalar

orqali aks ettirish bilan yuksak tasvir darajasiga erishish mumkin, adabiyot tiliga esa boshqa san'at turlari qiyofalarini itkazib ifodalash mumkin biladi. Tasviriy san'at rango-rang his-tuyg'uli, idrokli jismiy olamni bevosita aks ettirishga intiladi. Ammo unda ifoda ramzi muhim rol iynaydi. Rang, yorug'lik, nur-soya kabi tasvirli-ifodali vositalar orqali u real dunyo vujudga keltiradigan sezgi va tuyg'ularni umumlashto'rgan holda namoyon hiladi.

San'at turlarini idroklanish tabiati jihatidan ham kirinishlarga bilish mumkin, ular kiproq kiz bilan kiriladigan turlarga ajraladilar va tomoshali san'at turlari deb ataladilar. Ular tasviriy san'at, shaykaltaroshlik, me'morchilik, badiiy foto asarlaridan iborat bilib, sholganlari eshitiladigan san'at turlariga taalluqlidir. Eshitiladigan san'at turiga, avvalo, musiqa kiradi.

Teatr san'ati teng ravishda ham tomosha hilinadi, ham eshitiladigan san'atdir.

Har bir xalq, millat, davlat iz fusharolari orasidan buyuk kashfiyotchilar, yuksak iste'dod soshiblari tengi yiq san'atkorlar yetishib chihishini orzu hiladi va shu ulug'vor maqsad sari intiladi. Bu tabiiyki, iz-izidan yuzaga kelmaydi. Uning uchun avvalo, fusharolarda ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik jihatdan tarbiyani, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga shurmat tuyg'ularini shakllantirish lozim.

Bugun O'zbekiston shuquqiy-demokratik davlat, erkin, fusharolik jamiyatini barpo etish yilidan bormoqda. Hozirda amalga oshirilayotgan barcha ishlar, ishlab chihilayotgan dasturlar mohiyatan insonparvar jamiyat fusharosining tarbiyasi masalasiga qaratilgan. Zotan, yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, "erkin fusharo ongli yashaydigan, mustahil fikrga ega bo'lgan shaxs ma'naviyatini kamol toptirish bizning bosh milliy g'oyamiz bilishi zarur."

XX asr qanday nom bilan atalishidan qat'iy nazar, buyuk kashfiyotlar asri sifatida tarixda muhim iz sholdirdi. Bu asrda inson avvalgi davrlarga qaraganda izining yuksak saloshiyatini namoyon hilishga muayyan ma'noda erishdi, desak mubolag'a bilmaydi; zamonaviy kirinishdagi shasharlar bunyod etdi, kirkam, salobatli, osmonipar binolar barpo hildi, eshtiyoj uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqdi. Ayni paytda ana shularning barchasi inson tafakkurining mashsuli sanaladi.

Tafakkurni to'g'ri yinaltirish esa bevosita tarbiya masalalari bilan bog'liq jarayon. Estetik tarbiya ana shu jarayonda tafakkurni go'zallashtirishga xizmat hiladi.

Ma'lumki, tarbiyaning bosh vazifasi inson borligining kamol toptirishdan iborat. Zero, shuquqiy, axloqiy, iqtisodiy, siyosiy kabi qator tarbiya shakllarining barchasida inson masalasi yotadi. Ularning har biri iz tadqiqot doiralaridan kelib chiqib inson tarbiyasiga u yoki bu tarzda ta'sir kirsatadi. Bu borada estetik tarbiya-shaxsning didini, tuyg'ularini, tasavvurlarini muayyan vositalar orqali tarbiyalashni iz zimmasiga oladi. Shuningdek, tarbiya oluvchi iz navbatida ana shunday tarbiyaga amal hiluvchi bilishi lozim. Shunday ekan, estetik tarbiya nazariyasi tabiat va inson irtasidagi estetik mohiyat orqali izoqlanadi va shaxsning hayot faoliyatiga chushurrosh nazar tashlashga undaydi.

Ta'kidlab itilganidek, estetik tarbiya iz-izidan paydo bilib, rivojlanadigan "mikroorganizm" emas va ayni paytda birdan to'xtab sholadigan "mexanizm" ham

emas. U sekin-asta inson tomonidan orttirilgan hayotiy tajribalar, kinikmalar, bilimlar orqali shakllanib boradi. Ikkinchidan, estetik tarbiya ijtimoiy taraqqiyotning muayyan jabshalarida aniq maqsadlarga yinaltirilgan faoliyat sifatida ish olib boradi. Bundan tashshari tarbiyaning mazkur shakli ayrim kishilarning yoxud biror-bir guruhlarining turli xil faoliyatlari natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Estetik tarbiya mohiyatiga kira, insoniy a'mol (ideal) bilan bog'liq bilib, mazkur a'mol egasi bo'lgan shaxs boshqalar orasida nafis didga, pokiza tuyg'ularga egaligi bilan ajralib turadi. Ma'lumki, shaxs ijtimoiy taraqqiyotning turli xil jabshalarida ishtirok etishi barobarida bevosita mazkur tizimda faoliyat olib boradi. Pirovardida shaxs bu bilan ijtimoiy taraqqiyotning estetik subektiga aylanadi. Shunga kira, aytishimiz mumkinki, jamiyatda yahayotgan biror-bir shaxs estetik jarayonlardan chetda turmaydi, aksincha, izining muayyan xatti-qarakati bilan mazkur jarayonlarga u yoki bu darajada ta'sir kirsatadi. Estetik tarbiyaning maqsadi ana shunday ta'sirlarni go'zallik, ulug'vorlik, estetika asosida yinaltirishdan iborat.

Chunonchi, estetik tarbiyani shakllantirish jarayonlarida estetik ravnaq masalasi g'oyatda dolzarbligi bilan ajralib turadi. Estetik ravnaq goshida insonning izigagina daxldor bo'lgan omillar orqali, gosho unga tegishli bilmagan tashqi kuchlar ta'sirida yuzaga keladi. Shunday bilsada, estetik ravnaq mohiyatan insonning mavjud ekanligidan dalolat beradi. Zero, har ikki sholatda ham inson iz tirikligini namoyon hiladi. Bu esa iz navbatida insonning voqelikka nisbatan bildirayotgan estetik munosabat orqali izoqlanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan doimiy tarzda aloqada bilib keladi. Biroq, bu "estetik tarbiya badiiy tarbiya bilan bir xil ma'no kasb etadi" degan gap emas. Negaki, badiiy tarbiya ijod jarayonidagi rang-barangliklar olamini inson tomonidan estetik tarzda anglash va izlashtirishning bir hismi, sholos. Estetik tarbiya esa-jamiyatda ma'naviy mushitni paydo hilishga kimak beruvchi muhim unsur bilib, u inson didini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi shamda ana shu orqali insonni jamiyat munosabatlariga yaqinlashtiruvchi kuchdir.

Inchunun, tarbiyaning estetik shakli ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etar ekan, u iz navbatida kishilarga jamiyatda olib borilayotgan ijobiy ishlarga nisbatan zavqlanish, demokratik munosabatlarga nisbatan qizihish tuyg'usini uyg'otishni izining asosiy maqsadi deb biladi. Shuning uchun ham estetik tarbiyaning pirovard maqsadi inson ma'naviy olamini boyitishga qaratilgan bilmog'i lozim.

Estetik tarbiyaning vazifasi shundan iboratki, u insonlarni yangiliklar yaratishga undabgina qolmay, ayni paytda ularni estetik tamoyillari, go'zallik talablari asosida rivojlantirishga o'rgatadi ham. Negaki, inson dunyoga estetik qarashi boy, tuyg'ular va didi tarbiyalangan holda kelmaydi.

Aksincha, bu kinikmalarni voqelikni kuzatishi, o'rganishi va ulardan tegishli shulosalar olishi natijasida yuzaga keladi. Pirovardida inson ana shu tuyg'ular ta'sirida izi uchun mutlaqo yangi bo'lgan olamni kashf etadi. Shunday ekan, izizidan ma'lumki, mazkur zaruriyatni teran anglagan inson jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga hishilmaslikka, unga beparvo munosabatda bilishga ma'nan shaqqi yish. Aytish mumkinki, inson yashar ekan, u yangiliklar sari intilishi, zamonaviy

bilimlarni egallashi, distona munosabatlarni tashkil etishi, bilim olishi zaruriy talabdir.

Hozirda estetik tarbiyaning kilami tobora kengaymoqda. Shunga kira, estetik tarbiya iz oldiga talaygina ulug'vor vazifalarni qo'ygan:

- kishilarda san'at asarlari, badiiy ijod namunalarni nafaqat faol izlashtirish balki, ularning estetik mohiyatini anglash va basholash qobiliyatini takomillashtirish;

- jamiyat a'zolarining ijodiy imkoniyatlarini namoyon hildirish va ulardan foydalana bilishga ishonch tuyg'usini uyg'otish;

- tabiat shamda jamiyat ijtimoiy jarayonlariga sof tuyg'u bilan munosabatda bilishga va ularni ravnaq toptirish yilida astoydil faoliyat olib borish kinikmalarini hosil hilish;

- itmish ma'naviy merosimizga shurmat shissini uyg'otish, milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish uchun zamin yaratish;

- ijodning barcha turlarini taraqqiy ettirib jaqonga yuz tutish va ularni millat manfaatlari uchun naf' keltiradigan tomonlarini targ'ib hilishga undashdek dolzarb vazifalardir.

Kirinib turibdiki, estetik tarbiyaning chinakam vazifasi estetik tuyg'u va estetik didning inson barcha faoliyatlarida ustuvor bilishini ta'min etish bilan izoqlanar ekan. Shuning uchun ham estetik tarbiya iz vazifasini tilaqonli ravishda insoniy munosabatlarga, uning imkoniyatlariga singdirib borgandagina yakun topadi. Zero, bugungi kunda jamiyatimizda inson faoliyatini boshqarib borishdan kira, ushbu jarayonni insonning izi tashkil etishi kerakligiga katta e'tibor qaratilayotganligi shundan dalolat beradi.

San'at mohiyatan shaxsning his-tuyg'ulariga ta'sir kirsatishga qodir bo'lgan muhim jarayon hisoblanadi. Shuning barobarida, u insonni doimo iziga jalb etib kelgan. San'at insonning eshtiroslar va tuyg'ular olamiga singib borib ularni yig'latadi, kuldiradi, iylashga majbur hiladi. Shuning uchun bilsa kerak san'at barcha davrlarda insonga hamroh bilib kelgan. Ma'lumki, eshtiroslar, tuyg'ular, kechinmalar insonning tirik mavjudot ekanligidan dalolat beradi. Mazkur jarayonlarni boshqarish asosi esa uning voqelikni kuzatishi va basholay olishi bilan belgilanadi. San'atni "bir narsani yaxshi ishlab chiqarishdan iboratdir", - deb bo'lgan jadid mutafakkiri professor Abdurauf Fitrat san'at va uning insonga kirsatajak ta'siri to'g'risida muloxaza yuritib, shunday degan edi; "Buyuk bir shodlik ko'rgan kishi izining shod tuyg'ularini boshqalarga bildirib, shodligini orttiradir. Ulug' bir shayg'uga uchragan esa, iz dardini boshqalarg'a itkarib, izini ovuntirg'an biladir. Miyasi yuksalmagan bolalar san'atdan xabarsiz kishilar shodliqayg'uli tuyg'ularini sakrab, iynab, kulib, yig'lab, talpinib jonlantiradilar, ochiqqa chiqarib boshqalarg'a anglatadilar, shu yil bilan ovuntirilgan biladilar, san'at egalari esa turli tovar (material) lar yordami bilan izlarining tuyg'ularini jonlantirib maydonga chiqaradir. Shu yilda boshqalarni iz tuyg'ulari bilan tuyg'ulantirishga tirishadir".

Borliqdagi har bir hodisa inson tomonidan idrok hilinar ekan, san'at prizmasidan itib yanada lazzatlanish obektiga aylanadi. Biroq, bu jarayonda

ma'naviylik, xususan, nafosatdor tushunchalarni qadriyat tushunchasi bilan qorishtirib yuborish maqsadga muvofiq emas. Qadriyatlar bilan bog'liq masalalar hayotning eng asosiy mavzusi bilib hisoblanadi va ular borliq, jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma'naviy boyliklarning ashhamiyatini kirsatish uchun hillaniladigan tushuncha bilib xizmat hiladi. Estetik tushunchalar (go'zallik, xunuklik, ulug'vorlik, tubanlik, fojeaviylik, kulgulilik) esa iz navbatida insonga yaqindan ta'sir kirsatishi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, ijobiy fazilatlar, badiiy-estetik a'mollar (ideallar) inson hayotining mazmuniga kirk bag'ishlaydi. Tarbiyada ayniqsa, axloqiy va estetik tarbiyada hayotning mazmuni va maqsadi muhim ashhamiyat kasb etadi. Goshida maqsad mavxum tushunchaga aylanib shaxsning tabiatiga mutlaqo zid bo'lgan xolatlarni keltirib chiqaradi. Pirovardida inson bunday maqsadlarning ta'siridan zarar kiradi.

Yashashdan maqsadi iz shaxsiy manfaatlarini qondirishga qaratilgan, payti kelganda bironing nomini sotib bilsada, eshtiyojini qondirishga zir beruvchi kimsalar ana shunday sholatga tushib qoladilar va nafaqat izlariga balki yon-atrofdagilarga, xatto jamiyatga buyuk zararlarni olib keladilar. Hayotiy munosabatlarni ijobiy xulq-atvor bilan yig'rilmaganligini bu kabi sholatlarni yuzaga keltiradigan asosiy sabab deb bilish mumkin. Bugungi kun esa insonlardan maqsadlar, tuyg'ular, ishlar va fikrlar uyg'unligini shamda olamning go'zalligi bilan birga uning murakkabliklarini yengib itishni talab hilmoqda. Zotan, bu milliy mafkurani shakllantirishdek dolzarb vazifani teran his etishda katta ashhamiyatga ega. Negaki, "mafkurani shakllantirish jarayonida avvalambor, mamlakatni bugungi hayoti, itmishi, kelajagi, butun taqdiri uchun qayg'uradigan, Vatan hismatini iz hismati deb biladigan keng jamoatchilikning ilg'or dunyoqarash va tafakkuriga asoslanishi lozim" (Islom Karimov) deyilishi bejiz emas.

Ana shunday jarayonlarni amalga oshirishda san'at asosiy vosita bilib xizmat hiladi. Zotan, san'at nafaqat go'zallikni, balki jamiyatdagi va insoniy munosabatlardagi jamiki ikir-chikirlargacha badiiy qiyofalar orqali aks ettirishga sharakat hiladi. Bir siz bilan aytganda san'at insonga eng yaqin va ayni paytda undan ajralmaydigan hodisadir.

Birinchidan, san'at ijtimoiy anglashning boshqa shakllariga qaraganda insonga birmuncha yaqinroq shamda tezroq ta'sir kirsata olish imkoniga ega.

Ikkinchidan, san'at insonni estetik jishatdan kamolotga yetkazish jarayoniga muayyan mafkuraviy mazmun bag'ishlashi bilan birga inson ma'naviy qadriyatlarini riyobga chiqarishda yaqindan yordam kirsatadi.

Estetik anglash insonning turli xil faoliyatlari ta'sirida yuzaga keladigan hodisa bilib, u inson estetik munosabatlarining subektiv tomoni hisoblanadi. Inson iz navbatida estetik anglashning subekti shamdir, inchunun, estetik did estetik anglashning iziga xos xususiyati sifatida maydonga chiqadi.

Inson estetik didi uning go'zallikdan xunuklikni, ulug'vorlikdan tubanlikni, fojeaviylikdan kulgulilikni ajrata olish qobiliyatlariga qarab belgilanadi. Did insonda yuksak yoki past darajada mavjud biladigan hodisa bilib, uning yordamida odamlar hayotiy faoliyatlarini shakllantirishga qarakat hiladilar. Shunga kira,

insonning didsizligini fojea deb bilish yaramaydi; didsizlik bu tarisha fojeaga aylanmaydi. Didsizlik fojeaga aylanishi mumkin shachonki, biror-bir shaxsning past darajadagi didi boshqa bir yuksak didli shaxsning didiga shukronlik hilsa va uni iz izmiga biysundirishga qarakat hilsagina did fojea tusini oladi. Bunday sholat iz navbatida hayot go'zalliklaridan baqramand bilishga monelik kirsatadi. San'at ana shunday fojealarning oldini olishda insonga kimak beradi.

Ta'kidlab itilganidek, shaxsni estetik shamda badiiy jihatdan tarbiyalash favqulodda murakkab va sershirra jarayondir. Bugungi kunda jamiyatimizda amalga oshirilayotgan ijobiy ishlarning barchasi ana shu maqsadni tug'ri yinaltirishga qaratilgan. "Ta'lim to'g'risidagi qonun" va "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi"ni shabul hilishdan maqsad ham insonparvar jamiyat qurishdek ulug'vor vazifani amalga oshirishga qaratilgan. Chunonchi, "Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi"da ta'limning ijtimoiylashuvi, ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni xosil hilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish" alohida ta'kidlab itilganligi fikrimizni isbotlaydi.

San'atning insonga kirsatajak yana bir muhim ta'sirini yana shu bilan belgilash mumkinki, badiiy ijod nafaqat hayot haqiqatlarini ochib berishga kimaklashadi, balki millionlab odamlarni mazkur haqiqatdan xabardor hiladi. Bu bilan san'at insonlar tafakkurida har qanday bishliqning paydo bilishiga yil qiymaydi.

Shunday ekan, odamlarning tafakkuri va dunyoqarashining voqelikka kirsatadigan ta'siri bugungi kunning eng dolzarb masalasi bilib turgan milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirishning sharti sifatida alohida e'tirof etilishi bejiz emas.

Estetik tarbiyaning barcha vositalari shaxsning voqelikka nafosatdor munosabatini ravnaq toptirishga xizmat hiladigan tarbiyaviy faoliyat bilib, u iziga xos ta'sirchanlik, tug'yoniqlik kuchiga ega. Busiz inson bilish kilamining vujudga kelishi mumkin emas. Shuningdek, inson badiiy tafakkur qobiliyatni istirish ayni paytda estetik tarbiya vositalarining muhim vazifasi sanaladi.

Shunga kira, estetik tarbiya vositalari ikki xil xususiyati bilan ajralib turadi. Birinchidan, u voqelikda sodir bilayotgan hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlarni insonga tushunarli tarzda etkazishi bilan. Ikkinchidan, zamonaviy fanlarning estetik xususiyatlarni hissiy idrok hilishning faol, tajribalar asosida yetkazib berishi bilan diqqatga sazovordir.

Xulosa hilib shuni ta'kidlash kerakki, har bir inson jamiyatda iz o'rnini bilishi, izini jamiyatning ajralmas hismi deb his hilishi lozim. Zero, bugungi kunning talabi ana shundan iborat. Mazkur talabga javob berish esa insondan har tomonlama tarbiyalanganlikni talab hiladi. Tarbiyaning estetik shakli esa mazkur jarayonlarda insonni go'zallik tuyg'ularini, tabiatga bo'lgan munosabatini, badiiy adabiyotga qizihishini, jamiyatga bo'lgan qarashlarini go'zallik va ulug'vorlik asosida tarbiyalaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. San'atning ijtimoiy mohiyati nimadaq
2. San'at nima sababdan estetik hodisalar sirasiga kiradiq

3. San'atning shunday estetik prinsiplarini bilasizq
4. San'atning gnoseologik funksiyasi nimani anglatadiq
5. San'atni klassifikasiya hilishda qanday tamoyillar mavjudq
6. Estetik tarbiyaning mazmun-mohiyati nimadan iboratq
7. Milliy istiqlol g'oyasining san'at va estetik tarbiyadagi ashhamiyatini nimalardan iboratq
8. Nima uchun san'atni estetik tarbiyaning eng muhim vositasi deyish mumkinq
9. Estetik tarbiyaning asosiy vositalari va omillarini sanab bering.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. T., 2003.

Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Toshkent. "O'zbekiston". 1996.

Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., "O'zbekiston", 2000.

Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T., "O'zbekiston", 2000.

Abdullaev M., Yildoshev A. Estetik fikrlar tarixi.-Farg'ona, "Farg'ona" nashriyoti, 1997

Mashmudov T. Go'zallik. G'G' O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 3 jild.-Toshkent, 2002

Umarov E. Estetika. Toshkent. "O'zbekiston". 1995.

Umarov E., Abdullaev M., Xakimov E. Estetika. -T.: Izinkomsentr, 2003

Falsafa qomusiy lug'at. T., 2004.

Sher A. Estetika. G'G' O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 10 jild, Toshkent, 2005.

www.gov.uz. -Shukumat sayti.

www.zio.edu.uz. - Vazirlik sayti.

www.press-servis.uz. - Prezident sayti.

www.tsue.uz. - Universitet sayti.

MANTIQ

1-MAVZU. Mantiq fanining predmeti, asosiy qonunlari va ahamiyati

REJA

- 1.Mantiq fani predmeti va uning rivojlanishining asosiy bosqichlari.
- 2.Til axborot belgilari tizimi sifatida. Belgi tushunchasi.
- 3.Mantiqning asosiy qonunlari

Tayanch iboralar

Mantiq, tafakkur, mantiqiy fikrlash turlari, belgi, formal mantiq, simvolik mantiq, matematik mantiq, fikr shakli, tafakkur qonunlari

Mavzuning maisadi

Kishilarda mantiqiy fikrlash iobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish

Mantiq so'zining ma'nosi. Ilmiy bilimlar tarixida "Logika" nomi bilan mash'ur bo'lgan fanning nomi shzbekchada arabchadan olingan "Mantiq" nomi bilan nomlanadi. Yunoncha - logika- so'zidan olingan bo'lib, fikr, tafakkur ma'nolarini bildiradi. Mantiq - "so'z", "ma'no", "mazmun" deganidir.

Mantiq ikki ma'noda tushunilishi mumkin. Birinchidan, narsa-'odisalar o'rtasida bolanishning ifodasidir, ikkinchidan, voqea-'odisalar o'rtasidagi real aloiadorlik. Mantiq inson bilishi bilan bog'liqdir. Prezident I.Karimov ta'kidlaganidek, "...Shz fikri - shyi, hulosasini mantiq asosida iurgan kishi yetuk odam bo'ladi". (Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yshi. - Toshkent, "Shari", 1998, 6-bet).

Mantiq fan sifatida kishilarning to'g'ri fikrlashining shakllari va qonunlarini shrgatadi. Mantiq fanining asoschisi iadimgi yunon mutafakkiri Aristotel hisoblanadi.

Bilish va uning bosqichlari. Diinat eting!

Bilish deganda ob'ektiv borliidagi naosa-buyumlarning kishi miyasidagi to'g'ri va faol in'ikosi tushuniladi. (Inoikos - aks ettirish demakdir).

Kundalik, amaliy bilish bilan ilmiy bilishni bir-biridan fari hilish kerak. Bilish jarayoni ikki bosqichdan iborat:

Hissiy bilish. Hissiy bilish bu voqelikni muayyan sezgi organlari oriali qabul hilish hisoblanadi.

Uning uchta shakli mavjud:

Unutmang!

1. Sezgi. Bunda kishilar muayyan sezgi organlari oriali voqelikni hissiy qabul hilinadi. Masalan, ko'rish, eshitish, taom bilish, 'id bilish va teri sezgi organlari mos ravishda narsa-buyumlardagi rang, tovush, taom, issii, sovui - sovui va boshia xossalari bilib olinadi.

2. Idrok. Idrok esa narsa-buyumlarning yaxlit, bir butun holda hissiy qabul hilinishidir.

3. Tasavvur. Tasavvur deganda ilgari idrok hilingan narsa-buyumlar obrazining kishi miyasidagi iayta tiklanishi tushuniladi.

2. Aqliy bilish. U tafakkurga suyanadi. Tafakkur borliining umumlashgan inokosidir. Hissiy va aqliy bilish shzaro chambarchas bolangan. Tafakkur - fikr yuritish degani. U inson miyasining faoliyati, yashash shaklidir. Abstrakt (mav'um) tafakkur voqelikni bavoosita aks ettirishdir.

Tafakkur hissiyot asosida paydo bo'ladi. Abstrakt tafakkurning shziga xosligi nisbiy mustaiilligi, ijodiyot kuchi, fikr parvozi, fantaziyasi, umumlashtirish, abstraktligi va x.k. oriali namoyon bo'ladi.

Abstraksiya to'g'ri bo'lsa voqelikni chuiur aks ettiradi. Buning ma'nosi shuki:

1. U voqelikni chuiur ochib beradi.
2. Voqelikni umumiyroo aks ettiradi.
3. Hodisalar o'rtasidagi umumiy bolanishlar, taraqqiyot qonunlarini yoritadi.

Unutmang!

Tafakkurning asosiy shakllari:

- " Tushuncha
- " Hukm
- " Hulosa

Tushuncha - predmet va xodisaning umumiy va mu'im belgilarini aks ettiradi. Masalan, "inson", "xayot", "metall", "til" va x.k.

Hukm (mu'okama) - buyum va xodisalar to'g'risida tasdii yoki inkor shaklidagi fikrdi. Hukm - buyumlarning aloia, munosabatlarining bolanishi jarayonini ifodalaydi. Masalan, "inson - aqli jonzotdir", "chinor - daraxtdir", "uran - kimyoviy elementdir", "gap - so'z turkumidir".

Hulosa - ikki va undan ortii buyumlar o'rtasidagi bolanish va munosabatlarni ifodalaydi.

Hulosalash yangi bilim hosil hilish usulidir. Demak, hulosa ikki va undan ortii hukmdan yangi hukm hosil hilishdir.

Masalan,

1. Mehnat baxt keltiradi.
2. Ilm ham mehnatdir.

Hulosa: Demak, ilm baxt keltiradi

Tafakkurning bu asosiy shakllaridan tashiari uning tuzilishi strukturasi bilan bog'liq fikr tuzilish degan tushuncha mavjud.

Mantiqiy (logik) shakl tushunchasi.

Logik forma - fikrimizning tuzilishidir. Masalan:

1. Ijtimoiy formasiya - tabiiy - tarixiy jarayondir.
2. Til kishilarning aloia vositasidir.
3. O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat.
4. Mis - elektr energiyasini o'tkazuvchi jismdir.

Bu hukmlar voqelikdagi turli faktlarni aks ettirsa ham, ularning mazmuni 'ar xil bo'lsa ham, ularning tuzilishi bir xildir. Mantiq logik formalarni tekshirar ekan, biror fikrning anii (konkret) mazmunini nazardan so'it iladi. Masalan, mantiq misning xossasini tekshirmaydi, uni fizika o'rganadi. Bunda mantiq faqat fikrning formasi (tuzilishi) bilan o'uullanadi.

Yana bir misol:

Barcha filologlar - tilchilardir.

Barcha arxeologlar - tarixchilar.

Barcha uchburchaklar - geometrik figuralardir.

Bu hukmlarning mazmuni 'ar xil, tuzilish, shakli esa bir xildir. Ularning tuzilishida umumiylik bor.

Ularda mantiqiy ega - suboekt (S), mantiqiy kesim - predikat (R) va mantiqiy bolovchi "dir" mavjud.

Masalan, birinchi misolda suboekt - filologlar, predikat tilchilardir. Bu quyidagi formulada

ifodalash mumkin:

"Barcha S - R dir".

Hulosalar ham formula tili bilan ifodalanishi mumkin. Fikrni formulalar tiliga kshchirish - formalizasiyalash deyiladi. Fikrni formula tarzida bayon hilish umumiy mantiq qoida va qonunlarini bayon hilish imkoniniyatini beradi. Shundan ko'rinib turibdiki, mantiq fikrning shaklini shrganadi.

Mantiqning ba's mavzusi tafakkur formalari va qonunlarini shrganishdan iborat. Mantiq to'g'ri fikrlash qonunlari va fikr shakllari to'g'risidagi fandır. Biroi, mantiq formani shrganadi, fikr mazmuni bilan uning ishi yshi deyish to'g'ri emas.

Mantiq qonunlar, formalar, ya'ni fikrlarning tuzilish qonunlari umum insonga xosdir, deb hisoblaydi. Shuning uchun fikr - umuminsoniy, millatlararo xarakterga ega, til esa milliydir. Tafakkur formalari (1), fikr formalari (tuzilishi) (2)dan tashiari yana tafakkur qonunlari ham mavjud.

Mantiqiy qonun tushunchasi

Mantiqiy qonunlar fikrlarning zarur mantiqiy bolanishlaridir. Bu bolanish qonun kuchiga ega. Tafakkurning maxsus qonunlari, ya'ni uning to'g'riligini ta'minlovchi tamoyillar bor. Bu qonunlar talabiga rioya etilmasa, tamoyillar buziladi, fikrlash to'g'ri bo'lmaydi, demak voqelikni to'g'ri aks ettirishi mumkin emas.

Bular: ayniyat qonuni, ziddiyat qonuni, uchinchisi istisno qonuni va yetarli asos qonunlaridir. Ular fikrni anii, izchil, shzaro ziddiyatlarsiz hamda asoslangan bo'lishligini talab iladi. Har bir fikr muayyan mazmun hamda shaklga ega bo'ladi, tafakkur qonunlariga bshysunadi.

Tafakkurning mazmuni - uning konkret elementidan iborat bo'ladi. Tafakkur - shakli fikr tarkibi va mazmunining bolanish usulidir. Shakl va mazmun shzaro bolangan. Hukmning mazmuni turlicha bo'lishiga iaramay, uning shakli hamma wait birday bo'ladi. Fikrning chinligi - hukmning formal ji'atdan to'g'riligiga bog'liq, fikr shakli buzilsa, fikr chin bo'lmaydi.

Mantiq fani ilmiy-falsafiy dunyoiarashga suyanadi. Uning metodologiyasi ilmiy falsafa hisoblanadi. Bilishda ham taraqqiyot sodir bo'lar ekan, ilmiy falsafa mantiqni bilish qoidalariga amal hilishga da'vat etadi.

Mantiq fani inson fikrini anii, ravshan, izchil va asosli bo'lishini ta'minlaydi. Mantiq qonunlari va shakllari sinfiy xarakterga ega emas, mantiq avvalo fan a'liga voqelikni chin, to'g'ri bilishga intilishlariga xizmat iiladi. Xatoni chin deb ko'rsatuvchilarga xizmat iila olmaydi. Shuning uchun ham shtgan asrlardan boshlab mantiq dushmanlari chin tafakkurga iarshi kurashib kelmoidalar. Mantiq inson tafakkurining patalogik kasali deb daovo iiluvchilar ham yshi emas. Masalan, nemis olimi Nisshe - "mantiq hokimiyat uchun lozim bo'lgan irodani kuchsizlantiradi va ishchilar sinfi uchun qurol bo'ladi" deb aytgan edi. Pragmatist U.Djems mantiq fani rolini kamsitadi. R.Karnap esa "Eski va yangi mantiq" kitobida simvolik mantiqni bilimning yagona ilmiy metodi deb ko'rsatadi. Karnap mantiq qonunlari va shakllarini simvolika asosida taliin etib, ularni ob'ektiv voqelikdan ajratib ishyadi.

Mantiq falsafaga nisbatan betaraf bo'lgan emas. U hamisha ilor ilmiy-falsafiy ta'limotga asoslangan.

Mantiq g'oyat xilma-xil shakllarga ega: formal mantiq, dialektik mantiq, simvolik mantiq, matematik mantiq va x.k.

Formal mantiq eramizdan avvalgi V-IV asrlarda iadimgi Yunonistonda vujudga kelgan. Arastu (er.av. 384-322 yy) mantiq fanining otasi hisoblanadi. "Analitika" degan asar yaratgan. U birinchi marta mantiq qonunlarini taoriflab bergan.

XVIII asrda Angliyada F.Bekon (1561-1626) mantiq fanida induktiv metodni asoslab bergan. XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida mantiq fani nemis klassik falsafasi asoschilari tomonidan yanada rivojlantirilgan.

Simvolik mantiq.

Matematik yoki simvolik mantiq XIX asrga kelib rivojlandi. Uning asoschilari I.S.Poreskiy, J.Bulp, Shreder va boshialar hisoblanadi. Rus olimlaridan P.S.Novikov, A.N.Kolmogorov, A.A.Mar, V.I.Gnidenko va boshialar bu sohaga munosib 'issa ishshgan.

Simvolik mantiq matematika fanining rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Hozirgi davrda matematik mantiq metodlari fan va texnika, kibernetika, tarjimon mashinalar va xalqxo'jaligi sohasida keng ishllanilmoida.

Matematik mantiqning shziga xos alifbesi bor. Unda ifoda etilayotgan tushuncha, hukm va hulosalar shartli belgilar oriali ko'rsatiladi. Ayrim mu'okamalar a,v,s degan harflar bilan belgilanadi.

Matematik mantiq formal hulosa chiiarishga doir xususiy fandir. Formal mantiq texnika sohasiga dadil kirib bormoida.

Mantiqning nazariy va amaliy ahamiyati.

Hulosaviy bilim olishda formal mantiq qonunlariga bshysunish 'aiiiatga erishishning zarur sharti hisoblanadi. Kibernetika, informatika, lingvistika, ekonomika kabi 'ozirgi zamon fanlari mantiqdan unumli foydalanmolda. Inson fikrlash madaniyati uchun ham mantiqning roli ortib bormolda. Mantiqni bilish - ijodiy tafakkur rivojlanishi uchun, uni faolligini oshirish uchun juda zarurdir.

Ilmiy munozaralarda mantiqni bilishning ahamiyati katta. Mantiq ozaki va yozma nuti uchun, ayniisa, ozaki taribot va tashviiot ishlarida katta ahamiyatga ega. Mantiq taolim-tarbiya tizimida shzining alo'ida shrniga ega bo'lib, 'ar ianday ixtisos so'ibi mantiqiy fikrlash madaniyatini chuiur egallashi zarur.

Tafakkur va til.

Tafakkur va til shzaro bolangan. Tafakkur tilda ifodalanadi va moddiy shaklga kiradi. Til insonga bilim tshplashga, uni saqlashga, avloddan avlodga uzatishga yordam beradi. Til tafakkurni takomillashtirish, umumlashtirish, juzoiylashtirish qurolidir. Insonni xayvondan ajratgan va ustun iilgan narsa ham til va tafakkurdir. Til ovozli va ovozsiz, ichki, ozaki va yozma shakllarga egadir.

Tafakkur jarayoni ishlab chiiarish, mehnat, insonning yaratuvchilik faoliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Til va belgili informasion sistema

Belgi. Inson faoliyatining biron bir sohasi yshiki, unda belgi ishlatilmasa, 'atto fikr sohasi ham bundan mustasno emas. Belgi fikriy obrazlarni moddiylashtirib belgi informasiya tshplaydi, saqlaydi, uzatadi. Belgilar mantiqda iadimdan ishllaniladi. Til ham belgilardan foydalanadi. Tilning shzi aslida ham belgilardan tashkil topgandir. U butun bir informasion sistemadan iborat. Sunoij tillar tshla belgilardan tuziladi va bu belgilar informasion funksiyani bajaradi. Masalan, tilshunoslikning bir iismi bo'lgan semiotika belgilarning umumiy nazariyasi hisoblanadi.

Semiotikada belgilarning bir-biriga munosabatini sintaksis shrganadi. Sintaksis belgilarning bir-biriga munosabatini, Semantika esa belgilarning predmetga belgilanadigan narsaga munosabatini shrganadi. Yana bir fan - pragmatika - belgilardan foydalanuvchining u ishlatadigan belgi sistemalariga munosabatini tekshiradi.

Belgi tushunchasi.

Belgi - biror predmet, xodisaning aloia - munosabatlarini ramziy, shartli ravishda ifodalaydigan moddiy, xissiy ob'ekt. Belgi tufayli narsa-buyumlar bir-birilariga shxshab ketadilar yoki bir-birlaridan farilanadilar.

Tilning asosiy aspektlari (ji'atlari).

Tilning semantik kategoriyalari bor:

1. Gap
2. Diskreptiv termin (bayon iiluvchi)
3. Mantiqiy termin (mantiqiy doimiylik)

Semiotikaning kategoriyalari fikrning komponentlariga mos va muvofii keladi. Fikrning komponentlari (unsurlari):

1. Deskreptiv termin (bayon iiluvchi)

2. Mantiqiy terminlar (doimiylik)

Deskriptiv termin uch xil bo'ladi: alohida predmetni; sinf va guru'larni ifodalovchi so'z yoki so'z birligi. Masalan, "Mars", "Eyfelp minorasi", "O'zbekiston" va x.k. Bu predmet gap egasi, ya'ni S bilan ifodalanadi.

Kesim ifodasi. Toshkent - O'zbekiston poytaxti. Bu kesim, ya'ni R bilan ifodalanadi.

Funksional belgilar. Vazifa bajaruvchi belgilar. Masalan: Q, sin, S, R va x.k.

Mantiqiy terminlar (mantiqiy doimiylik).

Mantiqiy terminlar (doimiylik) barcha hukmlarda bir xil ma'noni saqlovchilar hisoblanadi.

Masalan: "barcha", "baozi", "agar", "u holda", "yoki", "emas", "iaysiki".

Mantiqiy terminlar - oddiy sodda hukmlarni shzaro ishshishda ishlaniladi.

O'zgaruvchi terminlar ham bor. Mantiqiy o'zgaruvchi S va R 'arflari bilan belgilanadi. Mantiqiy o'zgaruvchi deb fikr tuzilishini ifodalaydigan formuladagi S-R belgilarga aytiladi.

Belgilar:

inkor belgisi;

tenglikni inkor etuvchi belgi.

ekvivalentlik belgisi.

Mantiqiy doimiylik va mantiqiy o'zgaruvchidan tashiari, mantiqiy bolovchilar ham bor. Ular quyidagilar:

Konoyunksiya (ishshuvchi bolovchi) - "va" bolovchisi - belgisi, masalan, Salim va Karim - universitet talabalari.

Dizoyunksiya (ayirib bolovchi) belgisi "yoki" V - belgisi, dizoyunksiya ikki xil bo'ladi: qat'iy va qat'iy bo'lmagan. Qat'iy dizoyunksiyada hukm tarkibidagi aozolar bir-birini istisno etadilar. Masalan, "Bugun 'avo ochii yoki bulutli bo'ladi". Qat'iy bo'lmagan dizoyunksiyada esa ular bir-birini istisno etmasdan, balki tshldiradilar. Masalan, "Mehnat samaradorligiga yangi texnologiyani ishllash yoki mehnat intizomini yaxshilash oriali erishiladi.

Implikasiya "Agarbo'lsa, u holda" belgisi bilan yoziladi. Bu yerda shartni bajarish natijasida imkoniyat voqelikka aylanadi. "Ba'or kelsa, gullar chaman gullaydi"

Ekvivalentlik "Faqat va faqat..... bo'lsa, bo'ladi" - belgisi bilan belgilanadi. Narsa va hodisaning yuzaga kelishi faqat bir shartga bog'liq bo'lib ioladi. "Komit inson - vijdonli kishilardir".

Tevarak atrofimizdagi barcha mavjud narsalar, ya'ni tabiat jamiyatdagi voqea va xodisalar doimo bir-biri bilan shzaro bolanishda, rivojlanishda, o'zgarishdadir. Bu o'zgarishlar asta-sekin, birin-ketin zaruriy tarzda amalga oshadi. Demak, narsa va xodisalarning o'zgarishi, bir 'olatdan ikkinchi 'olatga shtishi shziga xos ichki qonunlar asosida yuz beradi. Moddiy olamdagi voqea va xodisalarning o'zgarishi, ularning xarakati inson irodasiga bog'liq bo'lmagan, ob'ektiv holda ro'y beradi. Qonunlarning shziga xos xususiyatlaridan biri shuki, ularni yshi hilish yoki yaratish mumkin emas, faqat ularni bilib olishi, faoliyatlarini

ularga muvofiqlashtirishi mumkin, xolos. Inson qonunlar bilan hisoblashishga majbur. Qonun predmet va narsalarning mu'him, zaruriy tomonlarini ifodalaydi.

Diiiat!

Qonun - keng ma'noda moddiy olamdagi predmet va buyumlar o'rtasida yuz beradigan ob'ektiv, zaruriy, mo'iyatli, mu'him, eng umumiy, nisbiy o'zgarmas bolanishlardir.

Qonunlar mazmuni, harakat doirasiga bog'liq holda asosan uch 'il bo'ladi:

1. Eng umumiy qonunlar,
2. Umumiy qonunlar,
3. Xususiy qonunlar.

Falsafa qonunlari (Miidor o'zgarishlarini sifat o'zgarishlariga shtish qonuni, inkorni inkor qonuni, iarama-iarshiliklar birligi va kurashi qonuni) eng umumiy qonunlardir. Bu qonunlar hamma erda va hamma vait - tabiatda, jamiyatda hamda kishi tafakurida amal iiladi. Shunday qonunlar borki, ular tabiatning muayyan sohasiga tegishli bo'ladi (er iimirlash, Oy tutilishi, suv toshiini).

Shuningdek, jamiyatga xos qonunlar ham bor. (Iiymat qonuni, ishlab chiiarishning rivojlanish qonuni).

Ayrim xodisalarga tegishli qonunlar ham bor (biologiya, astronomiya fanlarida). Bular odatda xususiy qonunlar deyiladi. Umuman olganda inson tomonidan qonunlarni bilish, shrganish va undan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Mantiq qonunlarining shziga xos xususiyati shundan iboratki, avvalo bu qonunlar xususiy tarzda, faqat inson tafakkuriga xos bo'lgan fikrlash, mulo'aza yuritishda amal iiladi. Mantiq qonunlari deganda fikrlar o'rtasidagi ichki, mu'him, bariaror aloia va bolanishlar tushuniladi. Mantiq qonunlarini bilish, shrganish insonni fikrlashining to'g'riligini ifoda etadi.

Unutmang!

Mantiq qonunlarini o'zgartirish, buzish, almashtirish mumkin emas. Mantiqiy qonunlar dunyodagi hamma xalilar va millatlar uchun bir xil. Bu qonun bshyicha buyum haqidagi fikr anii, izchil va asosli bo'lishi kerak. Aks holda fikrlash buziladi.

Yodda tuting!

Mantiqiy qonunlar 4 ta: Ayniyat qonuni, Ziddiyat qonuni, Uchinchisi istisno qonuni, Yetarli asos qonuni. Bu qonunlarningalabini bajarish mantiqiy fikrlash, ular o'rtasidagi bolanishningshri bo'lishini ta'minlaydi.

Yuiorida ta'kidlab shtilgan qonunlarning uchtasi iadimgi yunon mutafakkiri Arastu (er.av. III-IV asr) tomonidan tavsiflanib berilgan va fanga kiritilgan. Yetarli asos qonuni esa Leybnis tomonidan fanga kiritilgan.

Mantiqning bu qonunlari ob'ektiv olamdgi buyumlar o'rtasidagi muayyan munosabatlarning inson ongidagi inoikosidir. Mantiq qonunlari chin hukmni isbotlash, xato hukmlarni inkor hilish jarayonida amal iiladi.

Formal mantiq qonunlari fikrlashning tuzilishini aniqlaydi. Buning uchun turli formula va belgilardan foydalaniladi. Mantiqdagi S-R formulasi konkret fikrlashda fikr mazmuni 'ar xil bo'lishi mumkinligini bildiradi. Masalan, "Barcha S-R dir" formulasiga quyidagi fikrlarni kiritish mumkin. "Hamma olimlar ziyolilardir", "Hamma baliilar suvda yashaydi", "Hamma Markaziy Osiyo davlatlari - BMTga aozo" va shunga shxshash fikrlar. Bu yerda o'zgaruvchi "S" "olimlar", "baliilar", "Markaziy Osiyo davlatlari" tushunchalarida, "R" "suv", "ziyoli", "BMT aozosi" tushunchalarida ifodalangan.

Bundan tashqari mantiqda fikrlash tuzilishini ifoda etadigan shunday formulalar mavjudki, bunday holda konkret fikr almashtirilsa ham, fikr to'g'ri bo'laveradi. Masalan, shartli hukm formulasini olib ko'raylik ("Agar A bo'lsa, u holda V bo'ladi") Agar talaba aolo shiisa, u holda imtiyozli stipendiya oladi" yoki "Agar paxtaga yaxshi ishlov berilsa, u holda mshl hosil olinadi".

Eslab ioling!

Demak, mantiq qonunlarining shziga xos xususiyatlaridan biri shuki, mantiqiy o'zgarishlarni konkret fikr mazmuni bilan ianchalik almashtirsak - to'g'ri hukm hosil bo'laveradi. Demak, mantiq qonunlari - tafakkur qonuni bo'lib, u fikrlash tuzilishini, uning shakllari, tushuncha va hukmlar o'rtasidagi aloia va bolanishlarni to'g'ri aks ettiradi.

AYNIYAT QONUNI

Qonun talabi:

Muayyan mu'okama jarayonida 'ar ianday tushuncha va hukm shz-shziga ayniy (teng) bo'lishi kerak. Ayniyat qonuni AqA formula bilan ifodalanadi.

Ayniyat qonuni to'g'ri fikrlashning qonunlaridan biri bo'lib, fikrning muayyanligini va ravshanligini ta'minlaydi.

Moddiy olamdagi hamma narsalar doimo o'zgarishda, yangilanishda va rivojlanishda. Shu bilan birga

'ar bir narsa shzining shakliga, sifatiga, tuzilishiga ega, boshia narsalardan fari iladi. Masalan, gazeta jurnaldan, televizor radiodan, O'zbekiston Armanistondan, yulduz oydan farilidir. Ana shu narsalar shzining aynanligi, konkret mazmuni va shakli bilan shz xususiyatini saqlab ioladi.

Shuningdek, Ayniyat qonunida mu'okama jarayonida 'ar bir fikr shzining boshlanich mazmunini saqlab

iolishi kerak. Ayniyat maolum munosabatda buyumlar tengligi va shxshashligidir.

Ammo ikki narsa

absolyut ayniy narsa bo'lishi mumkin emas. U ham ayniy ham tafovutli. Misol uchun, daraxtning ikki

bargi. Voqelikda mutloq ayniyat yshi. Maolom bir sharoitlarda mu'lim tafovutlardan uzoilashib

buyum va narsalarning faqat ayniyat ekanligiga diiatni jalb iilamiz. Ayniyat qonunida 'ar bir

fikr shz shrnida ishlatilib shz aynanligini saqlab iolib, boshia fikrlar bilan aralashtirilib

yuborilmasligi kerak.

Masalan, quyidagi tushunchalar shzaro teng tushunchalardir:

a) "Bur'oniddin Marinoniy", b) "Hidoya" asari muallifi

v) "Musulmon fii' ilmining zabardast nazariyotchisi"

yoki

a) "Mustaiil O'zbekistonning birinchi Prezidenti",

b) "Islom Abduanievich Karimov".

Bu tushunalar teng, lekin mazmunan 'ar xil. Agarda biz O'zbekistonning birinchi Prezidenti degan

tushunchani olsak, mazmun va 'ajm yanada kengayib ketadi. Chunki Y.Oxunboboev ham Prezident bo'lgan.

Demak, ayniyat qonunini buzish bir tushunchani ikkinchi tushuncha bilan aralashtirib yuborishga, chalkashlikka, ikkiyoilamalikka, tuturiisizlikka olib kelishi mumkin. Keyingi paytlarda yangi so'zlarni, atamalarni muomalaga kiritish natijasida kshp chalkashliklar va shzboshimchaliklar kelib chiiyapti. Natijada ayniyat qonuni buzilishlari yuz bermoida. Masalan, "samolyot" so'zi shrniga "tayyora", "aeroport" - "tayyorago", yoki "fakulptet"- "kulliyot", "rayon" - "no'iy", "institut" - "oliygo" kabi tushunchalar. Buning natijasida mazmun ji'atdan chalkashliklar, dudmalliklar kelib chiimoida.

Ma'lumki, grammatikada turli so'zlarni, tushunalarni ifodalovchi omonim so'zlar bor. Bunda bir so'z bir necha ma'nolarni anglatadi. Natijada baozi 'ollarda ayniyat qonuni doirasidan chetga chiiish yuz beradi. Masalan, "sht" so'zi sakrash ma'nosida, olov ma'nosida va shsimlik ma'nosida ifodalanishi mumkin. Jumladan, "suz" so'zi ham a) "oviatni suzmoi", b) "suvda suzmoi", v) 'ayvonning biror kishini suzishi ma'nolarida ishlatilishi mumkin. Agar kishilar o'rtasidagi shzaro su'bat yoki munozaralarda ayniyat qonuni talabalariga rioya hilinmaganda, ya'ni tushunchalarning ma'nolari o'zgartirib yuborilsa, shunga iarab fikrlayotgan shaxsning maonaviy madaniyati, bilim saviyasi, darajasi past ekanligini bilib olish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi mustaiillikka erishganiga 12 yildan ortadi. Lekin bu davrda mamlakatimizning ijtimoiy, siyosiy, iitisodiy, maonaviy sohalarida juda katta ishlar amalga oshirildi. Boshia MDH mamamlakatlariga nisbatan juda kshp sohalarida ilgarilab ketildi. Shu bilan birga 'ali hilinajak ishlar ham talaygina. Shunga iaramasdan, baozi alamis kishilar 'ozir bozor munosabatlariga shtishda ro'y berayotgan iitisodiy qonunlarning mo'iyatini tushunmasdan, a'olining turmush darajasi pasayib bormoida, deb ayyu'annos solmoidalar. Odamlarni talvasaga solishga harakat iilyaptilar. Ular O'zbekiston shz maisadlari va manfaatlariga

erishishi yshlida mantiq qonuni talablarini, jumladan ayniyat qonunini buzmoildalar.

Iadimgi Yunonistonda su'batdoshini chalituvchi, fikrdan adashtiruvchi, tushunchalarni almashtiruvchilar - sofistlar deb atalganlar. Ular atayin mantiqiy xato fikrlarni ishllab, shz raiiblarini so'z ba'sida yengishga intilganlar, ya'ni mantiq qonunlarini ongli ravishda buzganlar.

Ayniyat qonuniga amal hilish kundalik 'ayotda, ilmiy tadiiiot ishlarining samarali bo'lishida oyat mu'im ahamiyatga ega.

Ayniyat, ayniylikdan foydalanish sud-tergov ishlarida ham katta rolp shynaydi. Masalan, dastxatlarni solishtirish, odamlar xujjatlarini va barmoi izlarini bilib olishda ayniyat ishl keladi. Ayniyat qonuni fanda, EHMLarning ish dasturini tuzishda mu'im rolp shynaydi. Fanda ayniyatning turli modifikasiyalari (turlari) uchraydi. Matematikada tenglik, ekvivalentlik, tengsonlilik, kshplik, kongurientlik va 'k. Algoritmlar nazariyasida 'arflarning bir xilligi, alfavitlar tengligi (AqV) konkret so'zlar tengligi va x.k.Hulosa iilib aytganda, ayniyat qonuniga amal hilish to'g'ri fikrlashning xususiy qonuni sifatida kishi tafakkurining barcha shakllari (tushunchalar, hukm, hulosa chiiarish) uchun umumiydir, ya'ni mu'okama hilinayotgan fikr shzining aynanligini saqlab iolishi kerak.

ZIDDIYAT QONUNI

Diiiat!

Bir vaitda va ayni bir munosabatda biror narsa to'g'risida iarama-iarshi fikr bildirib bo'lmaydi.

Agar bu iarama-iarshi iikr turli vait va munosabatda bo'lsa, fikrlashda ziddiyatlarga olib

kelmaydi. Bu fikrlar to'g'ri bo'lishi mumkin.

Ziddiyat qonuni fikrlash jarayonida ziddiyatga yshl ishytaslikni talab iiladi, ya'ni bir buyum, narsa

haqidagi ikki bir-biriga iarama-iarshi bo'lgan fikr ayni bir vaitda, ayni bir narsaga nisbatan

ayni bir munosabatda to'g'ri bo'lishi mumkin emas. Uning formulasi A- dir, A-A emas. Bu yerda A-hukmni

bildirsa, birinchi hukmni inkor etuvchi hukm. Quyidagi misollarni ko'rib chiiaylik.

1. "Falsafa iiziiarli fan". "Falsafa iiziiarli fan emas".
2. "Sodiiiov aolochi talaba". "Sodiiiov aolochi talaba emas".
3. "Hamma insonlar onglidir". "Baozi insonlar iora tanli emas".
4. "Hech bir davlat urush tarafdori emas". "Hamma davlatlar urush tarafdori".

Bu hukmlar ayni bir vaitda 'ech iachon chin bo'la olmaydi. Agar biror kishi tomonidan yuioridagi hukmlar u yoki bu belgini tasdiilasa yoki inkor etsa, ularning mazmuni inkor bo'lishdan qat'iy nazar bir narsaga nisbatan bir vaitda birdaniga to'g'ri bo'lishi mumkin emas. Ziddiyat qonunida agar bir fikrga nisbatan turli vait naitai nazaridan iaralsa, fikr to'g'ri bo'lishi mumkin. Masalan, "Ra'imov -

O'zbekiston fuarosi". "Ra'imov - O'zbekiston fuarosi emas". Agar Raximov bir vaitlar O'zbekistonda yashaganda fuaro hisoblanib, 'ozir O'zbekistonda yashamayotgan bo'lishi mumkin. Bunday holda 'ar ikki fikr ham to'g'ri. Yuoridagilardan kelib chiiian holda Ziddiyat qonuni shunday taoriflanadi: "bir vaitda va ayni bir munosabatda biror narsa-'odisa haqida iarama-iarshi fikr bildirib bo'lmaydi, ulardan biri chin, ikkinchi esa xato bo'ladi, ammo bu iarama - iarshi fikr turli vait va nisbatda aytilsa, 'ar ikkisi ham to'g'ri bo'laveradi".

Formal mantiq ziddiyatlarini moddiy olamdagi predmet va buyumlarga xos bo'lgan ziddiyatlardan ajrata bilish lozim. Moddiy olamni bilishda dialektik mantiqning roli kattadir. Dialektika ob'ektiv olamning rivojlanishi jarayonini ham ziddiyatlarning vujudga kelishi va uni 'al etilishidan iborat, deb ta'kidlaydi. Dialektik ziddiyat moddiy olamdagi buyum va narsalarni doim o'zgarishda, rivojlanishda, bir 'olatdan boshia 'olatga shtishda, deb biladi. Dialektik ziddiyat rivojlanish manbai hisoblanadi. Tabiat, jamiyat va kishi tafakkuri rivojlanishi dialektik ziddiyat natijasida yuz beradi. Dialektik taolimotdan kelib chiiib, narsa harakatda ham sokinlikda (koinot va yerga nisbatan) deb ta'kidlansa to'g'ri, lekin formal mantiq naitai nazaridan bu xato. Chunki xarakat va sokinlik bir vaitning shzida bir narsa to'g'risida aytilgan ziddiyatli fikrdir.

Ijtimoiy 'ayotda, kundalik turmushda baozi kishilar bir-biriga zid fikrlarni isbot etishga harakat iiladilar. Jumladan, 'ozir bozor iitisodiyotiga tshlii shtish uchun rivojlangan demokratik jamiyat iurish uchun bir iancha bosiiichlarni bosib shtish kerak bo'ladi. Baozilar bu jarayonlar tez vaitda amalga oshadi, deb fikrda ziddiyatga yshl ishyadilar. Ziddiyat qonuni fikrlashning zaruriy sharti sifatida hulosa chiiarishda alo'ida ahamiyatga ega. Bunda umumiy tasdii hukmlarning chinligidan juzoiy tasdii hukmlarning chinligi kelib chiiadi. Masalan, "Hamma Markaziy Osiyo davlatlarida yozda issii 400S dan oshadi" degan fikrning chinligidan "Baozi Markaziy Osiyo davlatlarida yozda issii 400S oshadi" degan fikr chinligi kelib chiiadi.

Ziddiyat qonuni ayni bir vaitda bir buyum haqidagi aytilgan ikki zid fikr chin bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Ammo bu zid fikr biri albatta chin, ikkinchisi albatta xato bo'ladi degan hulosa olib kelmasligi kerak. Masalan, "Hamma 'uiuishunoslar prokuror", "Hech bir 'uiuishunos prokuror emas". Bu hukmlarning 'ar ikkalasi ham noto'g'ri, xatodir. Yoki "Hamma davlatlar BMT ga aozodir", "Hech bir davlat BMT ga aozo emas". Bu hukmlar bir vaitda chin bo'lishi mumkin emas, lekin ikkalasi ham xato bo'lishi mumkin. "Baozi davlatlar BMT ga aozodir" degan hukm chin bo'ladi. Demak, ziddiyat qonuni ikki iarama-iarshi hukmning siisha olmasligini ko'rsatib beradi. Ziddiyat qonunini yaxshi bilish kishilarga su'batdoshining mantiqsizligini ochib tashlashga, 'aiiiatdan iochishga urinishlarini fosh etishga yordam beradi.

Ziddiyat qonuni ayniisa ilmiy tadiiiot ishlarida katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga 'ar bir sohada ziddiyat qonunini buzish 'ollari uchrab turadi. Masalan, badiiy asarlarda bir obrazga ikki iarama-iarshi tavsif berilishi, ilmiy ishlarda zid fikrlarning ilgari surilishi, ayrim yhilishlarda korxon va tashkilotlarning

faoliyatini taniid ilib, oxirida uning ishini "ioniiarli" deb topilishi ziddiyat qonunining buzilishidir.

UChINChISI ISTISNO QONUNI

Uchinchisi istisno qonuni ziddiyat qonunining davomi, uning yanada rivojlantirilishi, chuiurlashtirilishidir. Fikrlash davomida vujudga kelgan ikki imkoniyatlardan birini tanlash zaruriyati tuilganda unga amal hilinadi.

Unutmang!

Bu qonun quyidagicha ifoda etiladi: "Bir-biriga zid bo'lgan ikki hukmdan biri hamisha chin bo'lib, ikkinchisi xatodir, uchinchisi bo'lishi mumkin emas". Formulasi A yoki V yoki V emas.

Fikrimizning isboti uchun quyidagi misollarni ko'rib chiiaylik:

1. "Bu kitob foydali" "Bu kitob foydali emas".
2. "Bu yigit FarDU talabasi", "Bu yigit FarDU talabasi emas".
3. "Hech bir olim arxitektor emas", "Baozi olimlar arxitektor".
4. "Agar 'avo aynisa yomir yoadi", "Agar 'avo aynisa, yomir yomaydi".

Bu hukmlarning biri chin, ikkinchisi xato, uchinchisi bo'lishi mumkin emas. Demak, bir predmet yoki buyum haqidagi ikki zid fikr bir vaitning shzida va bir nisbatda birdaniga chin ham, xato ham bo'la olmaydi, biri chin bo'lsa ikkinchisi xato va aksincha, uchinchisi imkoniyat mavjud emasdir. Yoki o'rtacha, oralii 'olatning, imkoniyatning bo'lishi mumkin emas.

ETARLI ASOS QONUNI

Qonun shunday ifodalanadi: Muayyan mu'okama jarayonida bildirilgan 'ar ianday fikr etarli darajada asoslab berilishi kerak. Bu qonun talabiga ko'ra to'g'ri yoki noto'g'ri deb bildirilgan 'ar ianday fikrning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi qonunlar, aksiomalar va dalillar asosida isbotlab berilishi zarur.

Eslab ioling va amal hiling!

To'g'ri yoki noto'g'ri deb bildirilayotgan 'ar ianday hukm yetarli darajada isbotlab berilishi shart.

"O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat" deb aytilishi jarayonida mamlakatimizning tabiiy mu'iti (ob-'avo, tuproi, tabiiy boyliklari, yetishtirilayotgan de'ionchilik, chorvachilik, poliz, sabzavot va boshia ekinlar), iitisodiy (O'zbekiston iitisodiyoti) va intellektual (vatanimizning boy tarixi, anoana, urf-odatlari) imkoniyatlari haqida gapirilib shtilsa, fikr yanada ishonarli chiiadi.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. O'zbekiston: shz istiilol va taraqqiyot yshli. T. O'zbekiston. 1992.
2. I.A.Karimov. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T. O'zbekiston,1998.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iitisodiy istiibolining asosiy tamoyillari. T. 1995.
4. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka ta'did, bariarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. 1997.
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yshi. T.Shari. 1998.
6. Karimov I.A. Milliy mafkura haqida. T.2000.
7. Karimov I.A. Donishmand xaliimizning musta'kam irodasiga ishonaman. "Fidokor" gazetasi, 2000 yil, 8 iyunp.
8. Xayrullaev M. Haqberdiev. Mantiq. T. 1993.
9. Ra'imov I. Logikadan amaliy mashulotlar va metodik tavsiyalar. Toshkent, 1988.
10. Ra'imov I. Mantiq. T.ToshDU. 1994.

2-MAVZU. TUSHUNCHA. Hukm

REJA:

- 1.Tushuncha tafakkur shakli sifatida. Tushuncha turlari
- 2.Tushunchalar o'rtasidagi unosabatlar. Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish.
- 3.Tushunchalarni ta'riflash va bilish.
4. Hukm. uning tarkibi va turlari.
- 5.Hukmlar o'rtasidagi munosabatlar. "Mantiqiy kvadrat".

Tayanch iboralar

Tushuncha, tushuncha 'ajma, tushuncha mazmuni, yakka tushuncha, umumiy tushuncha, 'ajmsiz tushuncha, konkret va mav'um tushuncha, nisbatsiz va nisbatdosh tushuncha, manfiy va musbat tushuncha, jamlovchi tushuncha, tshplam, tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar: ayniyat, iisman mos kelish, bshysunish, birga bshysunish, iarama-iarshilik va ziddiyat munosabatlari, tushunchalarni taoriflash: genetik taorif, nominal taorif, real taorif, taoriflashga shxshash usullar, tushunchalarni bo'lish, klassifikasiya, dixotomik bo'lish, tushunchalarni umumlashtirish va chegaralash.

5. Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish

Mavzuning maisadi

Tushunchalarning bilish jarayonida, amaliyotdagi shrni va rolini ko'rsatish.

Olamda turli narsa-buyumlar mavjud bo'lib, ular bir-birlariga shxshab ketadilar hamda tavofut iiladilar. Narsa-buyumlardagi umumiy, mu'im belgilarni ifodalovchi tafakkur shakliga tushuncha deb aytiladi. Oddiy kundalik 'ayotdagi tushunchalar, ilmiy tushunchalar mavjud. Har bir fanning shz tushunchalari bor.

Ijtimoiy fanlarda : biznes, ishlab chiiaruvchi kuchlar, ishlab chiiarish munosabatlari va x.k. Adabiyotda: ijobiy, salbiy, tipik obrazlar, uslub, realizm va x.k.Biologiyada: tur, jins, individ va x.k.Fizikada: atom, energiya, zaryad va x.k Belgi predmetlarning xususiyat va munosabatlaridir. Xususiyat deb buyumlarga xos bo'lgan, ularni bir-biridan farilaydigan va shxshashligini ko'rsatadigan 'olatlarga aytiladi. Masalan: iattiilik, mshrtlik, zichlik, issiilik shtkazuvchanlik va x.k.Har bir buyum son-sanoisiz xususiyatlarga ega. Xossa predmetlarning shzaro taosiri jarayonida namoyon bo'ladi. Xususiyat mu'im va mu'im bo'lmagan turlarga bo'linadi. Mu'im xususiyatlar buyumning sifat muayyanligini tashkil etadi. Buyumning xususiyati hukmning kesimi bo'lib, uni buyumga tatbii etganda chin yoki soxta hukm hosil bo'ladi. Demak, mantiqda xossa yoki xususiyat hukm predikatidir (kesimidir).

Belgining yana bir turi munosabatdir. Munosabat deb ikki va undan ortii buyumlar orasidagi aloia yoki bolanishlarga aytiladi. Belgi xususiyat va munosabatlar birligidan iborat. Belgi buyumlarning bir-biriga shxshash yoki biri-biridan fariini ko'rsatadigan xususiyat va munosabatlardir. Narsa, predmetning belgisi ongimizda tushuncha belgisi sifatida aks etadi. Buyumlarning ikki xil belgisi

bor. Ular ongda ifodalanib, tushuncha belgilarini tashkil etadi: 1. Mu'im 2. Mu'im bo'lmagan belgilar.

Mantiq buyumlarning tushunchalarda aks etgan mu'im belgilarini shrganadi. Buyumlarning tub xususiyatlarini ifodalovchi belgi mu'im belgi deb ataladi. Masalan, tovarning mu'im belgisi uning iimmatidir. Kimyoviy elementlarning mu'im belgisi - uning atom tuzilishidir. Kvadrat tushunchasning mu'im belgisi esa uning to'g'ri burchakli ekanligi va teng tarafli parallelogram bo'lishligidir va x.k.

Diqqat!

Belgilar ob'ektiv mavjud bo'lib, ongdan tashiarida yashaydi. Mu'im belgilarni ajratib, yaxlit ifodalovchi tafakkur shakliga tushuncha deb ataladi.

Tushuncha va so'z. (Tushunchaning tildagi ifoda shakllari).

Tushuncha so'z bilan bolangan. Tushunchaning moddiy asosi so'zdir. So'zdan ajralgan birorta ham tushuncha yshi. Har bir tushuncha so'z oriali ifodalanadi. So'z sezgi organlarimizga taosir etadi.

Tushuncha va so'z aynan teng emas. Tushuncha tafakkur shakli, so'z til kategoriyasidir. Tushuncha predmet mo'iyatini umumiy aks ettirishdir. So'z - predmetning yakka ma'nolarini ifodalaydi. Tushuncha - predmetni, so'z esa buyumlar nomini aks ettiradi. Shuning uchun inoikos va nom ifodasi bir xil ma'noni bildirmaydi.

Tushunchalarni hosil hilishning asosiy mantiqiy usullari.

Analiz, sintez, taiioslash, abstraksiyalash, umumlashtirish.

Mantiqiy analiz deb shrganilayotgan ob'ektni fikran tarkibiy iismlarga ajratish usuliga aytiladi.

Masalan, kimyogar biror kimyoviy jarayonni tushunish uchun uni bo'laklarga, elementlarga ajratadi.

Butunni tarkibiy iismlarga ajratish shrganiluvchi ob'ektning tuzilishini, uning strukturasi aniilab olishga imkon beradi. Analiz hilishda fikr murakkabdan oddiylikka umundan yakkaga, butundan bo'lakka iarab boradi. Sshngra analizdan sintezga shtiladi.

Sintez - iismlarni yana fikran yaxlit birlikka, butunlikka ishshishdir. Fikrni analiz va sintez hilish amaliy sintez bilan ishshib olib borilishi mumkin. Sintezlashtirishda fikr yakkadan umumiyga, konkretan abstraktga iarab boradi. Metafiziklar ularni bir-biridan ajratib ishyadi.

Taiioslash - voqelikdagi buyum va 'odisalar o'rtasidagi shxshashlik va tafovutni aniilash uchun xizmat iiluvchi mantiqiy usuldir. Taiioslash natijasi chin bo'lishi uchun quyidagi talablarga amal hilish kerak:

a) shzaro real bolanishi bo'lgan buyumlarni taiioslash zarur;

b) taiioslash ianday belgiga ko'ra amalga oshirilishi avvaldan maolum bo'lishi kerak:

v) mu'im belgi asosida taiioslash zarur.

Abstraksiyalash (mav'umlashtirish).

Abstraksiyalash - bilishda buyumning mu'im bo'lmagan xususiyatlaridan uzoilashish, ularning eng mu'im

umumiy, asosiy tomonlarini aniqlashdir. Mav'umlashtirish (abstraksiyalash) - shunday mantiqiy usulki, bunda shrganilayotgan narsa va 'odisalarning mu'im bo'lmagan, ikkinchi darajali xususiyatlaridan uzoilashish natijasida uning asosiy, mu'im tomonlarini aniqlanadi. Masalan, ilmiy bilishda, 'uuiiy faoliyatlarda mav'umlashtirish iobiliyati katta rolp shynaydi. Agar biror kishi jinoyat iilib, boshia bir odamning shlimiga sababchi bo'lsa, buning sababini ochish uchun avvalo jinoyatchi ioldo'rgan izlar, belgilar, sshngra mar'umning keyingi paytlarda 'atti-harakatlari surishtiriladi. Bunda jinoyatni ochishda 'uuiiy organ xodimlarini mav'umlashtirish iobiliyati, ya'ni fikrlash iobiliyatining kuchliligi katta ahamiyat kasb etadi.

Umumlashtirish usuli oriali buyum va narsalarning bir-birlariga shxshash va mu'im tomonlari, xususiyatlari muayyan tushunchaga fikran birlashtiriladi. Umumlashtirishda fikr yakkalikdan umumiylikka iarab boradi. Masalan, mantiqda tushuncha, hukm, hulosa chiiarish - tafakkur shakllariga kiradi (talaba, ishchi, shiituvchi - inson; xokkey, futbol, voleybol - sport turi). Umumlashtirish oriali inson moddiy olamni tevarak atrofdagi voqea-'odisalarning mo'iyatini chuiurroi bilib oladi.

Unutmang!

Hulosa iilib aytganda taiioslash, analiz va sintez, mav'umlashtirish, umumlashtirish buyum va narsalar to'g'risida tushuncha hosil hilishning mu'im usulidir. Har bir insonning fikrlash jarayoni, mantiqiy bilimi shu usullar oriali vujudga keladi.

Tushunchaning mazmuni va 'ajmiOb'ektiv reallikda 'ar ianday buyum va narsalar 'ajm va mazmunga ega. Tushunchaning 'ajmi deganda shu tushunchada fikrlanayotgan predmetlar soni, miidori tushuniladi. Masalan, "bino", "parta", "shiuvchi" tushunchalarida dunyodagi hamma bino, parta va shiuvchi haqidagi tasavvurlarimiz tushuniladi. Tushunchalar 'ajmiga ko'ra yakka, umumiy va 'ajmsiz (nolp) turlarga bo'linadi.

Olamdagi yakka, yoliz predmet, buyumlarni ifodalovchi tushunchalar yakka tushunchalar deyiladi. Tinch okeani, O'zbekiston Respublikasi, Fargona Davlat universiteti, A.Navoiy va x.k.

Voqelikdagi bir tur, tshplamdagi predmet, buyumlarni ifodalovchi tushunchalar esa umumiy tushunchalar deb ataladi. Shrmon, to, davlat, inson va x.k.

Yana shunday tushunchalar ham borki, so'zda, muomalada ishllaniladi, ammo ob'ektiv voqelikda real narsa-buyum, 'odisa sifatida mavjud bo'lmaydi. Masalan, ertak ia'ramonlari: dev, ajina, pari va x.k.

Tushunchaning mazmuni - buyum va narsalarning mu'im, asosiy va umumiy belgilarining yiindisidan iborat. Masalan, "talaba" tushunchasining asosiy, mu'im va umumiy belgilari: oliy va o'rta maxsus shiuv yurtlarida shiishidir.

Tushunchaning mazmuni va 'ajmi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Mazmunning o'zgarishi 'ajmning o'zgarishiga, shz navbatida 'ajmning o'zgarishi ham mazmunning o'zgarishiga olib keladi. Masalan, sport tushunchasi va futbol tushunchasi olib iaralsa, bunda sport tushunchasi keng, chunki futbol sportning bir turidir. Mazmun ji'atdan olib iaralsa, futbol keng ekanligi ko'rinadi. Chunki uning mazmuniga sportga oid belgilar bilan bir iatorda futbolning shziga xos belgi va xususiyatlari ham kiradi. Tushunchalar 'ajm ji'atdan munosabatlariga iarab ikki guru'ga: jins va tur guru'lariga bo'linadi. Jins tur tushunchasiga iaraganda nisbatan kengroi bo'ladi va tur tushunchasini shz ichiga iamrab oladi. Masalan, "shsimlik" va "daraxt" tushunchalari olib iaraladigan bo'lsa, "Shsimlik" jins tushuncha "daraxt" esa tur tushunchasidir. Shu bilan birga jins va tur munosabati buyumlarga bo'lgan munosabatga iarab o'zgarib turishi mumkin. Bu holda jins va tur tushunchalari almashib keladi.

Masalan, "daraxt" va va "mevali daraxt" tushunchalari. Bunda "daraxt" tushunchasi jins, "mevali daraxt" tushunchasi esa turdir.

Diiiat hiling!

Tushunchalarning 'ajmi ianchalik toraysa mazmun shunchalik kengayadi, aksincha mazmun ianchalik toraysa, 'ajm shunchalar kengayadi. Mantiqda bu jarayon mazmun va 'ajmning teskari nisbati deb ataladi.

Tushunchalar mazmuniga ko'ra bir iancha turlarga bo'linadi:

1. Konkret va abstrakt tushunchalar. Konkret tushuncha - moddiy olamdagi mavjud bo'lgan predmet va xodisalarni aks ettiradi. Masalan, "gilam", "odam", "shsimlik" kabi tushunchalar. Abstrakt (mav'um) tushunchalarda esa voqelikdagi predmet va 'odislarning shzi emas, balki ularning belgi va xususiyatlari ifodalanadi. Masalan, "gshzallik", "ia'ramonlik", "sa'iylik" va x.k.

2. Musbat va manfiy tushunchalar. Agar tushunchada biron bir belgining borligi ifoda etilsa musbat tushuncha bo'ladi. Masalan, "aqli", "urmatli", "rangli" va shu kabilar. Agar tushunchada belgi va xususiyatlar yshi ekanligi ifodalansa manfiy tushuncha deyiladi. Masalan, "odobsiz", "beiuvvat", "noto'g'ri" va shu kabilar. Shuni ham ta'kidlab shtish joizki, agar tushunchada salbiy predmet va 'odisa ifodalangan bo'lsa ham, u musbat tushuncha bo'lishi mumkin. Masalan, "jinoyatchi", "millatchi" va shu kabilar.

3. Nisbatdosh va nisbatsiz tushunchalar. Agar bir tushunchaning mavjud bo'lishligi ikkinchi tushunchaning mavjud bo'lishligini taiozo etsa, u holda nisbatdosh tushuncha deyiladi. Nisbatdosh tushunchalarda bir tushunchaning mavjud bo'lmasligi ikkinchi tushunchaning bo'lmasligiga olib keladi, ular doimo birga mavjud bo'ladilar. Masalan, "yaxshi", "sabab", "baland" va x.k. Agar bir tushunchaning mazmuni ikkinchi bir tushunchasiz bilib olinsa, nisbatsiz tushuncha bo'ladi. Masalan, "jamiyat", "shamol", "yulduz" va shu kabilar.

4. Jamlovchi tushunchalar. Voqelikdagi bir necha narsa-buyumlar bir oraga kelib yagona, umumiy nom bilan ataladi, ammo ular alo'ida holda bu umumiy nom bilan atala olmaydi. "Oila" tushunchasi "ota", "ona" va "bola" tushunchalarini jamlaydi. "Kutubxona" so'zi kitoblar jamlangan joyni anglatadi va x.k.

Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar

Moddiy olamdagi narsa va 'odisalar o'rtasidagi munosabatlar turlichadir. Shundan kelib chiqqan holda mantiqda ham tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar bir qancha turlarga bo'linadi.

Mantiq fanida tushunchalar ta'riflanadigan va ta'riflanmaydigan munosabatdagi tushunchalarga bo'linadi. Mantiq ilmi faqat ta'riflanadigan tushunchalarni shrganadi. Ta'riflanadigan tushunchalar shz navbatida ta'riflanadigan va ta'riflanmaydigan munosabatdagi tushunchalarga bo'linadi.

Ta'riflanadigan munosabatdagi tushunchalar uch turga bo'linadi:

1. Ayniyat (Bir ma'noli tushunchalar) - agar tushuncha shz 'ajmi ji'atidan boshqa ikkinchi tushuncha 'ajmi bilan tshla ta'riflanadigan va ayniyat munosabatida bo'lsa, bir ma'noli tushunchalar deyiladi. Masalan, "Markaziy Osiyodagi birinchi avtomobil ishlab chiqarish korxonasi" va "Asakadagi avtomobil ishlab chiqarish korxonasi". Bu tushunchalar 'ajm ji'atdan teng, ammo mazmun ji'atdan bir-biridan farqlanadi.

2. Bshysunish munosabati. Bu munosabatdagi tushunchada bir tushunchaning 'ajmi boshqa ikkinchi tushunchaning 'ajmining bir qismini shz ichiga oladi. Masalan, "mevali daraxt" va "nok daraxti", "Markaziy Osiyo davlatlari" va "O'zbekiston". Bunda "Nok daraxti" va "O'zbekiston" tushunchalari 'ajm ji'atdan "mevali daraxtlar" va "Markaziy Osiyo davlatlari" tushunchalari 'ajmiga kiradi.

3. Iisman mos kelish munosabati. Bu munosabatdagi tushunchalarning mazmuni 'ar xil bo'ladi, ammo 'ajm ji'atdan bir-biriga iisman mos keladi. Masalan, "talaba" va "sportchi", "shituvchi" va "shaxmatchi", "injener" va "kitobxon" tushunchalarini olib ko'rsak, bularning 'ajmi iisman mos keladi.

Mantiqda bular Eyler aylanasi deb ataluvchi sxemada quyidagicha ifodalanadi.

Ta'riflanmaydigan munosabatdagi tushunchalar ham uch turga bo'linadi:

1. Iarama iarshilik munosabati. Iarama iarshilik munosabatidagi tushunchalar bir turkumdagi narsa buyumlarni ifodalab, 'ajm ji'atidan bir-biri bilan to'g'ri kelmasdan bir-birini inkor etadi. Masalan, "baland" va "past", "achchi" va "shirin", "oi" va "iora" va x.k.

2. Zid munosabatdagi tushunchalar ham bir turkumdagi narsa-buyumlarni ifodalab, 'ajm ji'atdan bir-biri bilan ta'riflanmaydi, biri ikkinchisini inkor qiladi, ammo inkor qiluvchi noani bo'lib qoladi. Masalan, "gshzal" va "gshzal emas", "yaxshi" va "yaxshi emas" kabilar.

3. Birga bshysunish munosabatidagi tushunchalar. Bunda bir-birini istisno etuvchi ikki va undan ortiq tushunchalar 'ajm ji'atdan uchinchi bir tushuncha 'ajmiga tshlii kiradi. Masalan, "kitob" va "ruchka" tushunchalari "shituv qurollari" tushunchasiga bshysunadi yoki "Ijtimoiy -gumanitar fanlar" va "falsafa", "tarix" tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar va shu kabilar.

Bular Eyler sxemasida quyidagicha ifodalanadi:

Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish.

Moddiy olamni bilishda tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish katta ahamiyatga ega.

Agar tushuncha 'ajmi mazmun ji'atdan toraysa bu tushunchaning chegaralanganligini bildiradi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin.

A - Millat

Aa- Markaziy Osiyodagi millat

Aav - Shzbek

Agar 'ajmi torroi tushunchadan 'ajmi kengroi tushunchaga borilsa, bu tushunchani umumlashtirish deyiladi. Bu esa quyidagicha ifodalanadi:

A - Fargona davlat universiteti

Aa - O'zbekistondagi universitet

Aav - Markaziy Osiyodagi universitet

Aavs - Osiyodagi universitet

Aavsd - Universitet.

Shunday tushunchalar borki, ularni mantiq ilmida kategoriyalar deyiladi. Kategoriyalar moddiy olamdagi narsa va 'odisalarning eng umumiy tomonlarini, xususiyatlarini ifoda etuvchi umumiy tushunchalardir. Kategoriyalar fanda mavjud bo'ladi. Masalan: falsafada "Borlii", "Fazo va vait", Iitisodda "Iiymat", "Tovar", tilshunoslikda "Fonetika", "Sintaksis" va x.k.

Tushunchalarni taoriflash va bo'lish. Mantiq fanida tushunchani mazmunini, ahamiyatini chuiurroi ochib berish jarayoni - taoriflash deb aytiladi. Taoriflash ikki tarkibiy iismdan iborat bo'ladi: Taoriflanuvchi - mo'iyati ochib berilishi lozim bo'lgan tushuncha, hamda taoriflovchi - tushuncha mo'iyatini ochib berishga yordam beradigan tushuncha. Taoriflashda taoriflanuvchi tushunchaning eng mu'im belgilari ko'rsatib beriladi. Taoriflash asosan tshrt turga bo'linadi:

1. Eng yaiin tur belgisini ko'rsatish va jins oriali taoriflash. Masalan: Sezgi - ob'ektiv olamning suboektiv obrazidir. Bu yerda Sezgi - tur, ob'ektiv olam - tur belgisi, Suboektiv obraz - jins.

2. Genetik taorif - predmet va 'odisalarning kelib chiiishini ko'rsatib beradi. Masalan: Gap - so'zlar vositasi bilan anglatilgan fikr. Nuti insonga xos bo'lgan, fikrni ifodalovchi quroldir.

Aylana - markazdan bir xil uzoilikdagi nuitalarni birlashtirishdan hosil hilinadigan geometrik figura va shu kabilar.

3. Nominal taorif. Bunda tushunchaning faqat so'z ma'nosi taoriflanadi. Geologiya - yerning tuzilishini shrganadi. Mantiq - so'z, fikr, ma'no tushunchalarini ifodalaydi, fonetika - fonema so'zidan olingan bo'lib, tovush ma'nosini anglatadi va boshialar.

4. Real taoriflashda esa shrganilayotgan predmet va 'odisalarning mo'iyati, asosiy belgilari ochib beriladi. Masalan: Mantiq - inson tafakkurining shakllari va qonun-qoidalarini shrganuvchi fandir. Til - kishilar o'rtasidagi aloia vositasidir.

Taoriflash 'ar ianday fanda ishllaniladi. Shuning uchun tushunchani taoriflashning hamma qonun-qoidalariga amal hilish kerak, aks holda taoriflashda turli xatolar kelib chiiadi. Bular quyidagi qoidalar.

Unutmang!

1. Taoriflash anii va ravshan bo'lishi kerak.
2. Taoriflash teng 'ajmli bo'lishi kerak.
3. Taoriflash inkor etish oriali bo'lishi mumkin emas.
4. Taoriflashda iaytarish (taftologiya) bo'lmasligi kerak.
5. Taoriflashda obrazli so'z va iboralar (metafora) bo'lmasligi kerak.

Tushunchalarni bo'lish.

Diiiat!

Tushunchani bo'lish jarayonida shrganilayotgan ob'ektyanada chuiurroi va kengroi shrganiladi.

Tushunchani bo'lishning shziga xos xususiyati shundan iboratki, bunda shrganilayotgan tushunchaning 'ajmini aniilash asosiy rolp shynaydi. Tushuncha 'ajmi predmet va buyumlarning yiindisidan iborat. Tushunchalarni bo'lish natijasida shsha predmet haqidagi bilimlarimiz tobora konkretlashib boradi. Masalan: "Institut" tushunchasi juda keng. Uni "Pedagogika instituti", "Politexnika instituti", "Medisina instituti" va x.k. larga bo'lish mumkin. Sshngra ulardagi farilarni bilish oriali bilimlar chuiurlashadi. Ana shu tariia bo'lish davom etishi mumkin.

Bo'lish bir necha iismdan iborat bo'ladi: a) bo'linuvchi, b) bo'linma, v) bo'lish asosi. Masalan: Madaniyat (bo'linuvchi), moddiy va maonaviy madaniyatga bo'linadi (bo'linma). Bo'lish asosi tushunchani bo'lish uchun asos iilib olingan belgilar yiindisidan iborat. Masalan, Oliy Majlis va ma'alliy kengashlarga saylanadigan deputatlarni yoshi, kasbi, jinsi, millati va xokazolar bshyicha bo'lish mumkin.

Bo'lish qoidalari. Bo'lishning 4 qoidasi bo'lib, doimo unga amal hilish zarur, aks holda tushuncha bo'lish xatolikka olib keladi.

Unutmang!

1. Bo'lish doimo bir asosda olib borilishi kerak. Masalan, Hokimlar viloyat, sha'ar va tuman hokimlariga bo'linadi desak, to'g'ri bo'ladi, chunki bo'lish bir asosda olib borilgan. Agar "Hamma universitet va institutlar Oliy taolim vazirligiga bshysunadi" desak, xato bo'ladi, chunki Iishloi xshjalik, Soliini saqlash va boshia vazirliklarga bshysunuvchi oliy shiuv yurtlari ham bordir.
2. Bo'lish aozolari bir-birini istisno etishi kerak. Masalan, urushlar adolatli, adolatsiz va bosinchilik urushlariga bo'linadi, desak xato bo'ladi, chunki bosinchilik urushi adolatsiz urushlar doirasiga kiradi.
3. Bo'lish teng 'ajmli bo'lishi kerak, ya'ni bo'linuvchi va bo'linma bir-biriga teng bo'lishi kerak. Masalan, gumanitar fanlar falsafa, tarix, adabiyot ga bo'linadi desak xato, chunki 'uiuishunoslik va boshia fanlar tashlab ketilgan.
4. Bo'lish izchil, uzluksiz bo'lishi kerak.

Bo'lish turlari:

Klassifikasiya - tasnif. Tasnif deganda voqelikdagi narsa-buyumlar, 'odisalarni muayyan belgi va xossalarga ko'ra turkumlarga ajratish demakdir. Tasnif (klassifikasiya) ikki turli bo'ladi: tabiiy va sunoiy tasnif. Tabiiy tasnif (klassifikasiya)da tushunchalar voqelikdagi predmet - 'odisalarning tabiiy belgi va xossalari ierarxik ajratiladi. Masalan, sudralib yuruvchilar, tshpgullilar, ishiorlar va x.k.

Sunoiy klassifikasiyada esa tushunchalar sunoiy belgi va xossalarga ko'ra guru'larga ajratiladi. Masalan, ro'y'atlarning alfavit tartibida yozilishi, tartib raiamlari bilan ajratilishi va x.k. bo'lish asosi sunoiy tasnifda kishilar tomonidan kiritilgan sunoiy belgi bo'lganidan ajratilgan turlarning avval kelganlari ijobiy, iolganlari esa salbiy deb tushunmaslik kerak. Masalan, ro'y'at boshida kelgan talaba aolochi talaba bo'ladi, oxirida kelganlar esa ioloi bo'lishi mumkin.

Tushunchalarni bo'lish jarayonida shrganilayotgan ob'ekt to'g'risida chuiurroi va kengroi bilim olish imkoniyati yaratiladi.

Hukm ham tushunchaga shxshash fikrni ifodalashning mantiqiy shaklidir. Bizning 'ar bir chin (yoki xato) fikrimiz voqelikdagi narsa va 'odisalarning shzaro munosabatlari, borligi yoki yshiligi, va bu voqelik elementlari orasidagi munosabatnint doimiyliigi, muvaiiatligi yoki tasodifiyiligi haqida borsa, unda bizning bu fikrimiz hukm shaklida ifodalanadi, Demak, hukm narsa va 'odisalar, ularning turli belgilari, xususiyati va munosabatlari haqidagi tasdii yoki inkor shaklidagi fikrdir.

Tasdii yoki inkor 'ar bir hukmning xarakterli belgisidir. Shuning uchun, agar hukm shziga xos bo'lgan tasdii yoki inkor belgisiga ega bo'lmasa, u hukm bo'la olmaydi. Masalan, agar biz "'ar bir fan xalqluchun xizmat hilishi kerak" desak, bunda tasdiilash oriali fanning mu'im belgisi - "xalqluchun xizmat hilishinish" ekanligini aniilaymiz. Aksincha, "koinotning chegarasi yshi" degan hukmda, koinotning chegarasiz ekanligi xislati inkor oriali aniilanadi.

Hukm ham tafakkurning boshia shakllariga shxshab ob'ektiv voqelikning inoikosi natijasidir. Hukm buyum uchun belgining taalluili yoki taalluili emasligini aks ettiradi. Har bir hukm chin yoki xato bo'lishi mumkin.

Chin hukmda buyum va buyum belgisi haqidagi fikr voqelikda buyum va uning belgisi ianday bo'lsa, xuddi shunday olinishi lozim. Agar voqelikda birlashgan buyumlar ajralgan deb va ajralganlar esa birlashgan deb olinsa, unda hukm albatta xato bo'ladi. Haiiiatan ham agar biz "mis - metall", "Iuyosh - yulduz emas" desak, bu hukmlarimiz xato bo'ladi. Maolumki, mis eritib iuyilgan iuyma, iuyosh esa 'aiiiatda yulduzlarning biridir.

Keltirilgan hukmlarda voqelikka zid bo'lgan mulo'azalar ko'rsatilgan. Shuiing uchun chin yoki xato hukmlar inkor yoki tasdii hukmning chin yoki xato bo'lish sababchisi degan hulosa chiiarish xatodir. Hukmning chin yoki xatoligi tasdii yoki inkor natijasida emas, balki buyum va ularning belgilari haqidagi to'g'ri yoki noto'g'ri hukm natijasida bo'ladi. Hukmlarning xatoligini aniilash

uchun, odatda, quyidagi qoidalardan foydalaniladi:

1. Agar bir fikrning chinligi isbot etilgan bo'lsa, uni chin deb tasdiqlash ham chin bo'ladi.
2. Agar bir fikrning chinligi isbot etilgan bo'lsa, uni xato deb tasdiqlash xato bo'ladi.
3. Agar bir fikrning xatoligi aniqlangan bo'lsa, uni chin deb tasdiqlash xato bo'ladi.
4. Agar bir fikrning xatoligi isbot etilgan bo'lsa, uni xato deb tasdiqlash chin bo'ladi.

Bu ji'atdan hukm tushuncha bilan chin munosabatdadir. Tushuncha va hukm bir-biridan

ajralgan holda mavjud bo'la olmaydilar. Ular bizning hamma vaqt

takomillahayotgan tafakkurimizda shzaro bog'liq holda rivojlanadi. Tushuncha va uning belgilari

hukm asosida paydo

bo'ladi va rivojlanadi.

Hukm tuzish uchun buyumlarning ayrim tomonlarini ifodalovchi bir iator tushunchalarga ega

bo'lish lozim. Tushunchaning hukmdan asosiy farii shundaki, unda hukmga xos bo'lgan tasdi va inkor

'olatlari yshidir. Fikrimizning isboti uchun quyidagi misollarga eotibor beraylik: 1. "Hissiy

bilish - bilishning birinchi bosichidir". 2. "Bilishning birinchi bosichi. Birinchi misolda fikr

tasdi shaklda anii ko'ringani uchun u hukm bo'ladi, ikkinchi misolda fikr inkor va tasdi shaklida

bevosita ko'rinmagani sababli tushuncha bo'ladi.

E'tiyot bo'ling!

Baozi mantiqshunoslar hukm mo'iyatini ishpol ravishda buzadilar, ular uchun hukm faqat tushuncha

bolanishlaridir. Ular fikricha, hukm insonning suboektiv faoliyati ma'suli bo'lib, u moddiy dunyo

bilan 'ech ianday aloiada emas. Ular fikricha, hukm moddiy dunyoga bog'liq emas, balki moddiy dunyo

hukm sistemasi yordami bilan yasaladi.

Bunday mantiqshunoslarning hukmning mo'iyati haqidagi bunday xato iarashlari inson

tafakkuri tajribasi, uning ijtimoiy tajribasi fan yutuklari asosida rad etiladi.

Haetning 'ar taraflama taraqqiyoti moddiy dunyo bo'lmaganda, 'ech ianday tafakkur va

uning mu'im shakli hukm ham bo'lmasligini isbot etmolda.

Ob'ekt bilan bolanmagan na uni inoikos ettirmaydigan hukm yshidir. Inson hukmi aks

ettiradigan bu ob'ekt hukm buyumi deb aytiladi. Tabiat - jamiyat va inson tafakkurining hamma xislatlari ham hukm buyumi bo'la olmaydi. Biz moddiy narsalar haqida, masalan, "oltin - metall" yoki ru'iy 'odisalar haqida ham masalan, "fikr - voqelikning oliy shakldagi inoikosi degan hukmga ega bo'lishimiz mumkindir, hukm buyumi, odatda, hukmdan tashiarida bo'ladi. Iaysi bir narsa, buyum haqida biz mulo'aza yuritmaylik va uni inoikos ettirmaylik, u narsa bizning hukmimizdan tashiarida bo'ladi, unga itoat etmaydi. Inson hukm buyumlarini shz ongida aks ettiradi. Endi hukm tarkibini ko'rib chiiaylik. Biz hukmni ta'lil etib, uning buyum va buyum belgisini aks ettiruvchi 'islatga ega ekanligini bilib oldik.

Diiiit eting!

Har bir hukmning uch asosiy iismi, elementi bo'ladi. Hukmning birinchi elementi logikada suboekt, ikkinchi elementi peredikat deb olingan. Hukmning uchinchi elementi bolovchi deb aytiladi.

Shuning uchun mantiqda hukmning birinchi tushunchasini hukmning mantiqiy egasi, hukmning ikkinchi tushunchasini hukmning mantiqiy kesimi va bular orasidagi munosabatni vujudga keltiruvchi hukm elementini hukm bolovchisi deb aytiladi. Mantiq ilmida hukmning suboekti (egasi) va predikati (kesimi) hukm terminlari deb aytiladi. Hukmning umumiy sxemasi quyidagicha ifodalanadi. S-R, bunda S suboekt ega, R - predikat (kesim) simvoli bo'lib, "-" belgisi esa suboektning predikat bilan bo'lgan munosabatini ifodalovchi bolovchidir. Hukm maolum bir fikrni ifoda etgani kabi, uning ayrim elementlari ham ayrim tushunchalarni ifoda etadi. Hukm shz tabiati bilan hamma vait dialektik 'arakterga egadir. Bunda yakka, juzoiy va umumiylik, ayniyatlik, tafovutlik va boshia kategoriyalar shz ifodasini topgan. Hukmdagi ega va kesim elementlari shzaro nisbiy bolangandir. Mantiqda ega kesimga, kesim esa - egaga nisbatan mavjud. Agar biz ega va kesimni bir-biridan ajratib iaraydigan bo'lsak, ular yakka 'olatda hukm bo'la olmaydi. Masalan, yakka olingan "kino" tushunchasi ega hukmi va yakka olingan "sanoat" tushunchasi kesim hukmi bo'la olmaydi. Agar biz "kino -

sanoatdir" desak, bunda ikki tushunchaning shzaro dialektik munosabati maolom bir hukmni tashkil etadi, bunda "kino" hukmning ega elementiga va "sanoat" uning kesim elementiga aylanadi. Shunga shxshash, agar biz "Sarvar - injener" degan hukmni ifoda etsak, bunda "Sarvar" - yakka, "injener" esa umumiy tushunchani tashkil etib, bundagi iarama-iarshilik hukm birligi oriali ifodalangan bo'ladi.

Hukm yordami bilan inson tabiat, jamiyat va tafakkur qonunlarini shrganadi, ob'ektiv qonunlarni ochadi va yangi bilimlarga ega bo'ladi.

2. Hukm va gap

Hukm gap bilan uzviy bolangan bo'lib, shzaro birlikni tashkil etadi. Bizning tafakkurimizda gapsiz hukm bo'la olmaydi, chunki hamma fikr nuti oriali ifodalanadi. Hukm esa fikrdir.

Umuman, tafakkurning boshia shakllaridek, hukm ham til yordami bilan insonlar orasida fikr almashuv vazifasini bajaradi. Bunday fikr almashuv jarayonida hukmning ega va kesim elementlari bir xil vazifani bajarmaydi. Odatda, hukmdagi ega allaiachon maolom bo'lgan oldingi bilimlarni, kesim esa yangi bilimlarni oydinlashtirishga iaratilgan bo'ladi. Aytilgan mulo'aza isboti uchun quyidagi misolni ko'rib chiiaylik: "Tarix fandır, fan esa dialektik metodga tayanmoi lozim. Dialektik metodga tayanish bu fan uzluksiz taraqqiyotda, yangilanish va tendensiyalar kurashi natijasida rivojlanadi deb tu-shunishdir". Bu murakkab fikr uch asosiy hukmdan iborat bo'lib, 'ar biri buyumning yangi belgilarini ketma-ket ochib beradi. Birinchi hukmda tarixning fan ekani haqida maolomot beriladi. Bunda birinchi tushuncha (suboekt - ega) "tarix" tushunchasidir. Tarix belgisini ochadigan tushuncha (kesim) "fan"dir. Ikkinchi hukmda "fan" hukm egasi bo'lib, birinchi hukmda kesim (fan) deb qabul hilingan tushunchadan olingandir. Ikkinchi hukmdagi yangi fikr "dialektik metodga tayanish" tushunchasi bo'ladi. Ammo bu ikkinchi hukmda aniilangan tushuncha uchinchi hukmda ega vazifasini bajarib, uning kesimi esa "fan uzluksiz taraqqiyotda, yangilanish va tendensiyalar kurashi natijasida rivojlanadi" tushunchasi bo'ladi.

Shunday iilib, tushuncha shzaro ketma-ket bolangan hukmlarda baozan ega va baozan kesim shrnini egallab, anii bo'lgan va anii bo'lmagan yangi bilimlarni aniilashga olib boradi.

Ega va kesim - hukm elementlari bir buyumga taalluili bo'lib, uning turli belgilarini aks ettiradi.

Odatda, suboekt oldingi hukmlardan anii bo'lgan belgilarni; predikat esa yangi belgilarni ifodalaydi. Ya'ni bir hukm uchun ega va kesimning zarur bo'lishi ularning alo'ida-allo'ida bo'lgan ahamiyatini inkor etmaydi, albatta. Ularning hukmdagi vazifalari tur kesim elementiga tushadi.

Chunki kesim hukmdagi asosiy mantiqiy maisadni ifodalash vazifasini bajaradi. Agar biz "asal shirin" desak, bunda asosiy fikr real ob'ektiv shirinlik haqida boradi. Shuning uchun ham hukm mo'iyati bo'lgan terminlarni (tushunchalarni) buyumlarning ob'ektiv belgilari bilan aralashtirish yaramaydi.

Endi hukm terminlarining uchinchi elementi - bolovchi mo'iyatini ko'rib chiiaylik.

Bolovchi, yuiorida bayon etilganidek, hukmning ega va kesim elementlari orasidagi munosabatni amalga oshiruvchi hukmning mu'im tarkibiy iismidir. Ammo 'ar vait hukmning ega va kesimi bolovchi oriali shzaro bolanadi va tafakkur qonunlari asosida mantiqiy munosabatga kirishadi.

Hukmda bolovchi bir iancha vazifalarni bajaradi. Hammadan oldin bolovchi ega va kesimni shzaro bolab, hukmning shakllanishiga yordam beradi. Bundan tashiari, bolovchi ega va kesim munosabatini yoki tasdii, yoki inkor shaklda ochib beradi. Yana bolama yordamida buyumdagi belgi buyumning ob'ektiv xislati ekanligini bilib olamiz. Hukmlardagi bolovchilar ayrim yoki bir iancha so'zlar shaklida, baozan esa bu so'zlarsiz ham ifodalanishi mumkin. "Sarvar odamdir" degan hukmda bolovchi "dir" shaklida, "taniid va shz-shzini taniid ishdagi kamchilik va nuisonlarni tugatish quroli bo'ladi" degan hukmda "bo'ladi" shaklida va "Versiya - gipotezaning ayrim turlaridan biri" degan hukmda "biri" shaklida uchraydi. Baozan so'z oriali ifodalanuvchi bolovchilar ozaki nutida sukut

va intonasiya, yozma nutida esa, tire (-) bilan ham ifodalanadi. Masalan, degan hukmda "dir"

bolamasi vazifasini tire belgisi bajaradi.

Shunday iilib, 'ar bir hukm tarkibida ega va kesim munosabatini aniilovchi bolovchi

bo'lib, u hukmning mu'im elementlaridan hisoblanadi. Bolovchi kesimdagi fikr mazmunining hukm

buyumi uchun xos yoki xos emasligini ko'rsatadi.

Mantiq yuorida iayd hilingan bolovchi shakllari, odatda, "dir", "emas", ya'ni tasdii va

inkor ma'nosidagi sshelar bilan ifodalanadi.

Shunday iilib, 'ar bir hukmning tarkibiy elementlari ega -kesim va bolovchidan iborat

bo'ladi.

Shunday vazifalarni kontekst ham bajaradi. Masalan: "Iish... paa-paa yoayetgan ior

osmonni bulutdek ioplagan..." Bunda "iish" bir tarkibli gan bo'lib, shzi bilan yondosh kelgan kshp

tarkibli gap kabi hukm bo'ladi. Shunday iilib, darak gaplarda ham hukm belgilari ko'rinadi. Ammo bu

bilan mantiqiy ega mantiqiy suboektga va mantiqiy kesim mantiqiy predikatga teng deyish noto'g'ri

bo'ladi. Agar gaplarda ega yoki kesim bo'lmasa, ularning hukm suboekti va predikati mos kelmaydi.

Bular bir tarkibli gaplar bo'ladi. gaplardagi, kontekstdagi, mantiqiy uru matn yoki so'z iatori hukm

predikatini aniilash uchun katta xizmat iiladi. Ishyilgan savol talabiga iarab gapdagi ega va kesim

ikki xil hukmni baen etishi mumkin. Masalan: Agar biz "Trolleybus kelayotir" degan gapni

"Trolleybus tez kelarmikanq" degan savol javobi deb hisoblasak, bu holda mantiqiy kesim -

predikat "kelayotir" bo'ladi, aksincha, agar gap "nima kelaetirq" degan savolga javob beradigan bo'lsa,

bu holda mantiqiy kesim - predikati "trolleybus" tushunchasi bo'ladi. Bunday vaitda, agar biz gap

bo'laklarini hukm terminlariga moslashtiradigan bo'lsak, u "kelayotgan - trolleybusdir" deb

aytishimiz lozim.

Mantiqiy mad (uru) hukmga yangilik kirituvchi predikat. Mad - tovushni kshtarish uchun 'arf

ustiga ishyiladigan belgi uchun foydali kuroidir. U bir grammatik gap doirasidan turli hukmlar

chiirishga yordam beradi. Agar biz: "Shavkat ertaga Moskvaga ketadi" (bunda mad "ertaga") va "Shavkat ertaga Moskvaga ketadi" bunda mad "Moskvaga" desak, 'aiiiatda ikki hukmni ifoda etgan bo'lamiz.

Birinchidan, bu Shavkatning xuddi ertaga, boshka kun emas va, ikkinchidan, Moskvaga, boshia sha'arga bormasligidan darak beradi. Bulardan tashiari, mad Shavkatning Moskvaga borishi haqida bo'lsa, unda biz yangi hukmga ham ega bo'lamiz.

Hukm va gapning shzaro munosabatini tushunishda hammadan kshp iiyinchilikni sshroi va buyrui gaplari tudiradi. Sshroi gaplarning asosiy maisadi javob olishdir. Shuning uchun sshroi gaplar bir iator hukmlar yordami bilan maolum xabar yetkazish usulidir. Sshroi gapdagi "Kim keldiq" sshroi "kimdir keldi" hukmini bildiradi. Bunday 'olat bo'lmaganda edi, sshroi ham ma'nosiz fikrga aylanar edi. Shuning uchun 'ar bir sshroi gapda ikki bo'lak, bo'lardan biri boshlanich ("kimdir keldi") va ikkinchisi esa talab etilgan savol xususiyatini tashkil etuvchi bo'ladi. Shunga shxshash 'olat undov gaplarda ham mavjuddir.

Agar biz "yonin", "makkor", "fojia" yoki shunga shxshash so'zlarni intonasiya yordami bilan undov gaplar shakliga aylantirsak, u gaplar shzining chin yoki xatoligi bilan hukmga aylanadilar. Shunga shxshash ayrim magazinlarda "non", "sut", "gazlama" va boshialar deb yozilgan viveskalar ham hukmlar ifodasidir.

Shunday iilib, yuiorida bayon etilgan sshroi va buyrui gaplarda hukmning maolum shakllari ifodalanadi. Demak, 'ar bir gap hukmning bevosita voqea bo'lishidir. Gapsiz hukm va hukmsiz gap bo'la olmaydi.

Ammo bundan hukm ham gap tarkibi bir xil bo'ladi degan hulosa chiiarmaslik kerak. Chunki hukm va gap ifodalanish usullari hamda tarkibi ji'atidan fari iilib, ularning 'ar biri shzlariga xos xususiyatlarga ega. Misol uchun, sshroi gapni olib iaraylik. Maolumki, sshroi gapning asosiy vazifasi berilgan savolga javob olishdir. Sshroi gap unda 'ech ianday hukm yshiligidan darak beradi.

Haiiiatda esa bunday emas. Misol uchun "Kim kuldiq" degan sshroi va unga berilgan javob mo'iyatiga

eotibor beraylik. Odatda, bunday savolga "Ma'mud kuldi", "Shiituvchi kuldi" yoki shunga shxshash javobni

olamiz. Bunday vaitda savol berilishiga iarab gapning strukturasi o'zgarib turadi.

Hukmning

strukturasi 'aiiiydir, u 'ar doim ikki asosiy element va bolovchidan iborat bo'ladi.

3. Hukmlarning sifat va son ji'atidan bo'linishi

Hammadan oldin hukmlar sodda va murakkab iismlarga ajraladi. Agar fikr birgina

hukmdan iborat bo'lsa, sodda va, aksincha, bir iancha sodda hukmlar yiindisi bo'lsa, murakkab hukm

bo'ladi. Sodda va murakkab hukmlar shzaro musta'kam munosabatdadir. Hamma vait murakkab hukmlar

turli mantiqiy vositalar, jumladan "yoki", "agarda", "unda", "va", "ham", "faqat", "bundan" va boshia

shunga shxshash so'zlar yordami bilan sodda hukmlardan tuziladi. Sodda hukmlarga "Toshkent -

Respublikamiz poytaxti", "O'zbekistonning baozi sha'arlari O'rta Osiyoda eng iadimiylardan

hisoblanadi", "2Q3q5" degan hukmlar misol bo'la oladi.

Murakkab hukmlar bir necha sodda hukmlardan iborat bo'lib, qat'iy yoki shartli shakllarda

ifodalanadi. Murakkab hukmlar uchun: "Bu odam shzbek ham, iozoi ham, tojik ham emas" degan hukmni

keltirish mumkin. Bu hukmda bir buyumga bir iancha belgi taalluili emasligi ifodalanayotir. Agar

bir necha buyumlarga bir iancha belgilar taalluili ekanini murakkab hukm oriali ifoda etsak, unda

fikrimie quyidagi shaklda bo'lishi mumkin: "Shodi, Sarvar, Muborak, Oydinlar Fargonada yashaydilar

va Fargona Davlat universitetida shiyydilar". Baozan bir belgi bir necha xil buyumga aloiador

bo'lishi mumkin: Masalan; "Venera, Merkuriy va Pluton planetalari shz yshldoshlariga ega emaslar" va

'okazo.

Endi hukmlariing shzlariga xos bo'lgan xususiyatlariga iarab, ularning ayrim turlarga

bo'linishlarini ko'rib chiiamiz.

a) hukmning sifat ji'atdan bo'linishi. Inson voqelikni bilish jarayonida turli hukmlardan

foydalanadi. Hukmlar esa shzlariga xos bo'lgan belgilariga iarab ayrim gruppaa, iismlarga

bo'linadilar. Shuning uchun ham hukmning shz sifatlariga iarab ajralishi ularning mu'im

xususiyatidir. Mantiqda sifat ji'atidan hukmlar tasdii va inkor hukmlarga bo'linadi. Agar hukm buyumga xos bo'lgan biron belgini iayd etuvchi bo'lsa, u tasdiilovchi hukm bo'ladi. Tasdii hukmlarning eng mu'im xislatlari tarkibidagi bolovchining tasdiilovchi bo'lishligidir. Baozan, agar hukm predikati inkor etuvchi va undagi bolovchi ham inkor etuvchi bo'lsa, hukm, albatta tasdiilovchiga aylanadi. Bunga misol iilib, "U aybsiz emas" dsgan hukmni ko'rsatish mumkin. Tasdii hukmlar bu ji'atdan bizning aqlimiz ma'suloti bo'lmay, balki muayyan ob'ekt va uning qonuniyatlarini inoikos etish natijasidir. Haiiitan ham ob'ektiv voqelikdagi buyumlar shzlariga xos belgilarga egadirlar. Bizning hukmimiz esa tasdii shaklida bu buyumlar qonuniyatlarini aks ettiradi. Inkor hukm esa tasdii etilgan bu belgilarni rad etishdan iborat. Ammo biz tasdii va inkor hukmlar orasida hamma wait shzaro bolanish borligini ham hisobga olishimiz lozim. Bunday 'olatni bir munosabatdagi tasdii hukmning ikkinchi munosabatda inkor ham bo'lishida ko'rish mumkindir. Hamma wait bir belgini tasdiilash unga zid bo'lgan boshia bir belgini inkor etishdir. Mantiqda "tasdii hukm S - R dir, inkor hukm esa S - R emas" formulasi bilan ifodalanadi. Misol: "O'zbekistonning mustaiillikka ega bo'lishi davrimizning mu'im voqeasidir". Bunday hukm tasdiidir. Chunki bunda O'zbekistonning mustaiillikka erishuviga xos bo'lgan mu'im belgi "davrimizning mu'im voqeasi" ekanligi ko'rsatilgan.

Inkor etuvchi hukmga "ilor jamiyat shtmish madaniyat boyliklarini inkor etmaydi", degan mulo'azani ko'rsatish mumkin. Agar hukm predikati inkor etuvchi bo'lsa va undagi bolovchi tasdiilovchi bo'lsa, bunday hukmni inkor hukm deyish xatodir. Masalan, agar biz "Ergash aka jamoasi (S) ekishni boshlab berdi (R)" desak, unda bizning hukmimiz tasdiili bo'ladi. Shuning uchun ham biz hukmning tasdii yoki inkor hukmligini undagi bolovchining sifatiga iarab ajratishimiz lozim.

Ayrim mantiqshunoslar tasdii va inkor hukmlarni bir-biridan ajratib, zid ishyadilar.

Haiiatda esa biz bayon etganday, bular orasida uzviy bolanish mavjud. Baozi mantiqchilar esa (masalan, X. Zigvart, Vundt va boshialar) inkor hukmlarda mustaiil aqliy faoliyat yshi deb iaraydilar.

Hukmlarning 'ajmiga ko'ra turlari.

Hukmlar 'ajmiga ko'ra uch turli bo'ladi:

a) Yakka hukmlar. Yakka hukmlarda ko'rsatilayotgan belgi, xossa voqelikdagi yakka, yoliz narsa-buyumga tegishli yoki tegishli emasligini ifodalaydi. U "Bu S-R" yoki "Bu S-R emas" shaklida ifodalanishi mumkin. Masalan, "Toshkent - O'zbekistonning poytaxti", " Baykal dunyodagi eng chuiur kshldir" va x.k.

b) Juzoiy hukmlar. Juzoiy hukmlar deganda voqelikdagi bir turkum narsa-buyumlarning bir iismiga muayyan belgining tegishli yoki tegishli emasligini ifodalovchi tafakkur shakllari kiradi.

Juzoiy hukmlar ikki tipda ifodalanishi mumkin:

"Faqat baozi S - R" yoki "Faqat baozi S - R emas". Birinchi tipdagi hukm uchun quyidagi misolni keltirish mumkin. "Respublikamizning faqat baozi olimlarigina Beruniy mukofotiga sazovor bo'ldilar". Bunday hukm oriali biz maolum belgining buyumning muayyan iismiga taalluili ekanini bilib olamiz.

Agar biz "Baozi fanlar iishloixo'jalik ma'suloti unumdorligini oshirishga xizmat iiladi" desak; bunday shakldagi mulo'azalar oriali biz iismdan umumiya, notanishdan tanishga va yakkadan tshlii umumiy bilimga iarab boramiz. Biz, bulardan tashiari, hukmdagi "kshpchilik" terminiga ham eotibor berishimiz lozim. Bunday hukm tasdiilovchi bo'lsa, "kshpchilik S - R dir" formulasi bilan ifodalanadi.

Agar gap hukmdagi "kshpchilik" termini haqida boradigan bo'lsa, hamma vait biz bu tushunchani faqat juzoiy yoki iisman hukm ifodasi deb bilmasdan, balki bundagi hukm ifodasining yarmidan kshpini shz ichiga olishini nazarda tutamiz. Shuni ham hisobga olish lozimki, baozan juzoiy hukmlarda ifodalanadigan fikr mazmuniga iarab anii yoki noanii bo'lishi ham mumkin. Bu

fikrimizning isboti uchun quyidagi ikki hukmni olib iaraylik: "Afrika iitoasidagi kshpchilik xalilar mustamlakachilik zanjirini uzdilar", "Geologiya fakulptetining baozi studentlari universitetga kirishdan oldin sanoat korxonalarida ishlaganlar". Birinchi misol juzoiy hukm bo'lib, Afrikaning hamma xaliini emas, balki kshpchilik xalilarini bildirsa, ikkinchi hukmda studentlarning iolgan iismi haqida tasdii va inkor fikr ifodalamaydi. Bulardan tashiari, juzoiy hukmlar "kshpchilik", "kamchilik", "yarmi", "uchdan bir iismi" va boshia tushunchalar bilan ham ifodalanadi,

Umumiy hukmlar. Agar bayon etilgan fikr predikat (kesim) shaklida hamma aytilgan buyumlar sinfini shz ichiga oladigan bo'lsa, u choda hukm umumiy bo'ladi. Umumiy hukm egasi (suboekt) hamma vai tasdiilovchi bo'lsa, "hamma", "'ar bir", inkor etuvchi bo'lsa "'ech bir", "'ech iaysi" va boshia tushunchalar oriali ifodalanadi. Umumiy hukmlar tasdiilovchi shaklda "hamma S - R dir", inkor shaklida esa "'ech bir S - R emas" formulalari bilan ifodalanadi.

Munosabat hukmlari. Bu hukmlar ikki yoki kshp buyumlarning fazoga, vai tga, jinsga, ketma - ketlikka va tenglikka nisbatan bo'lgan munosabatlarini aks ettiradi.

Mantiq ilmida munosabat hukmlari "A-V" formulasi bilan ifodalanadi. Bunda "A" va "V" belgilari - buyumlar haqidagi tushunchani; "R" belgisi esa ular orasidagi munosabatni ko'rsatadi.

Endi yuiorida aytilgan munosabatlarni ko'rsatadigan hukmlarga misol keltiramiz.

1. Buyumlarning fazodagi munosabati: "Toshkent - Buxoroning shimoli-shariiy tomonida".
2. Vai munosabati: "Jomiy - Alisher Navoiyning zamondoshi".
3. Tenglik: "Universitetning binosi medisina institutining binosidan katta".
4. Jins munosabati: "Barno - Raononing dugonasi".
5. Ketma-ketlik: "Sarvar Nasibadan uch oy keyin tuilgan".

Ayrim mantiqchilar fikricha, buyumlarning aloiasi emas, balki sof munosabat mantiqda etakchi shrinni egallaydi. Bunday fikr xato, chunki munosabat buyumlar bilan chambarchas bog'liqdir.

Har bir buyum xususiyati ikkinchi buyum bilan bo'lgan shzaro munosabatda yaiiol ko'rinadi. Xshsh, bunda

mantiqchilarning buyumdan ko'ra munosabatni birinchi shringa ishyishlariga asosiy sabab nimaq Ular fikricha, matematika fanining ahamiyati shundaki, u asosan munosabatlarni shrganadi, 'ozirda boshia fanlar ham borgan sari kshproi narsalar va 'odisalarni emas, balki munosabatlarni shrganish bilan shuullanmolda, shuning uchun ularni matematika oriali tshlii ifodalash mumkin.

Shunday iilib, ular simvolik logikadagi munosabat nazariyasini hamma fanlarga tariatadilar. Aslida esa, munosabat hukmi narsalarni bilishning faqat bir tomonini aniilash uchun xizmat iladi va 'ech iachon universal bilim vazifasini shtay olmaydi.

Hukmlarning modallik bshyicha bo'linishi. Hukmlarning modallik bshyicha bo'linishiga hukm prsdikatidagi belgining fikrimiz buyumida tasdii yoki inkor shakldagi bolanish darajasi asos bo'ladi. Shunga ko'ra, mantiqda hukmlar ikki asosiy gruppaga bo'linadi. Hukmlar ob'ektiv modalligiga iarab e'timoliy, voqeiy va zaruriyga va ikkinchidan, uning mantiqiy modalligiga iarab, problematik va ishonchli hukmlarga ajraladi.

1. Hukmning ob'ektiv modalligi inson ongidan tashiarida bo'lgan buyumlarning ob'ektiv, e'timoliy, voqeiy va zaruriy bolanishlarini aks ettiradi

a) E'timoliy hukmlar narsalar, 'odisalar va ularning belgilari o'rtasidagi tasdii yoki inkor, shakli e'timoliy bo'lishini yoki bo'lmasligini ko'rsatadi Mantiqda e'timoliy hukm "S e'timol R dir" yoki "S e'timol R emas" formulasi bilan ifodalanadi.

"E'timol, ertaga 'avo yaxshi bo'lar", "Bizning jamoa navbatdagi futbol shyinida alaba iozonishi mumkin", "Biz ertaga, chamasi, kollektiv bo'lib tarixiy yodgorliklarni borib ko'ramiz" kabi mulo'azalar e'timoliy hukmlar bo'la oladi. E'timoliy hukmlarning chinligi va bu hukmlarning voqeiy hukmlarga aylanishi aytilgan 'odisaning ianday darajada yuz berishi bilan bog'liq. Odatda, e'timoliy hukmlar 'aiiiatga zid bo'lmasalar, albatta, chin voqeiy hukmlarga aylanadi. Masalan, "avo bulut, yomir yoishi mumkin", degan e'timoliy hukm maolum vaitdan sshng "Yomir yomoida" degan chin hukmga aylandi. Bu 'ol e'timoliy hukm shaklining kelajakda anii, chin bilim asosi bo'la olishini ko'rsatadi.

b) Voqeyiy hukmlar predmet bilan belgilar orali, ya'ni hukm fakt va bo'lgan voqeaning 'a'iiat ekani yoki emasligi haqida xabar beradi. Odatda, voisiy hukmlar ifoda etilgan voqeaning mavjud 'olatini iayd hilishga iaratilgan bo'ladi. Bunday vaitda bolanishning tasodifiy yoki zaruriy ekanligi alo'ida ko'rsatiladi, Bunday hukmga misol "Mustaiillik tufayli xaliimiz demokratiya va oshkoralikni ishlga kiritdi". "Qabul hilingan majburiyat bajarildi". "Ja'onda birinchi marta Yuriy Gagarin yer atrofida parvoz iildi", "So'zsiz, kecha issii kun bo'ldi". Voqelik hukmlar, agar ular tasdiilovchi bo'lsa, "so'zsiz", "'a'iiatan", "ham", "albatta", "shub'asiz", "dar'a'iiat" kabi so'zlar yordami bilan ham ifodalanadi.

v) Zaruriy-apodiktik hukmlar turli sharoitlarda buyumlar, ham ularning belgilari o'rtasidagi bolanishlarning zaruriy bor yoki yshiligini aks ettiradigan hukmlardir. Zaruriy hukmlar tabiat, jamiyat qonuniyatlari va qoidalarni ifodalaydi. Boshiacha iilib aytganda, zaruriy hukm narsalar, 'odisalar bilan belgilar orasidagi bolanishning muiarrar ekanligini aniilab beradi. Bunday hukmga misol iilib, "Tinchlik urushni yengadi", "Ja'onda tinchlik va adolat alaba iozonadi", "Butun bo'lakdan kshp", "2x2q4", "Kishilarning yaxshisi xaliia foydaliroidir" ('adisdan), degan hukmlarni ko'rsatish mumkin.

Zaruriy hukmlar oriali kshpincha taolim-tarbiyaviy va axloiiy qonun va qoidalar ham ifoda etiladi. Masalan: "Ijtimoiy va shaxsiy 'ayotda 'alollik va rostgshylik, axloiiy poklik va kamtarlik 'ar bir insonning muiaddas va sharaflil vazifasidir", "Shz Vataniga, xaliiga xizmat kilish 'ar bir fuiaroning muiaddas burchi".

Keltirilgan misollarda "zarur", "shart" degan so'z ishllanmagan bo'lsa ham, uning gap tarkibida bor ekanligi gap mazmunidan anglashib turadi.

2. Fikrning isbotlanuvchanlik darajasiga iarab hukmning mantiqiy modalliligi ikki asosiy iismga:

a) problematik va b) ishonchliga bo'linadi.

a) Mantiqiy modallikdagi problematik hukm shz xususiyatlari bilan ob'ektiv modallikdagi

e'timoliy hukmlardan ajraladi. Ob'ektiv modallikdagi problematik hukm tajribadan tekshirilgan

bo'lib, uning yuorida bayon etilganidek, voqelikka shtishi, ya'ni ob'ektiv voqelikni aks ettirishi muiarrardir.

Mantiqiy modallikdagi problematik hukmning hulosasi 'ali tajribada tekshirilmagan

bo'ladi. Shuning uchun ham narsa, 'odisa va ular belgisi orasidagi bolanish tasdii yoki inkor

problematic shaklda ifodalanadi. Misol: "E'timol, Sanjar kasallik natijasida darsga iatnashmagandir".

Bunday hukmda yuz bergan 'odisaning natijasi 'ali tshla anii emas. Sanjar, e'timol,

kasallik natijasida yoki yana bundan boshia sabablar bilan darsga iatnashmagan bo'lishi mumkin.

Shuning uchun mantiqiy modallik shaklidagi problematik hukm tasdii shaklda "e'timol S-R

dir va rad etuvchi shaklda "e'timol S - R emas" formulalaridan foydalanadi.

b) Ishonchli hukmlar tafakkur buyumlari uchun maolum xususiyatni -belgining xos yoki xos emasligini

aniilaydi. Bunday hukmlar "S - R dir" yoki "S-R emas" formulalari. bilak ifodalanadi. Masalan:

"Dunyoda mustamlakachilikning shlimi mu'arrar", "Atom ham bo'linadi", yoki "Zarafshon daryosi Kaspiy

dengiziga 'ech iachon iuyilgan emas", "Adabiyot tabiiy fan emas" va boshialar. Birinchi va ikkinchi

hukm "S - R dir" formulasi bilan, uchinchi va tshtinchi hukm "S-R emas" formulasi bilan ifodalanadi.

Murakkab hukmlar va ularning turlari. Biz shu vaitga iadar, sodda hukmlar, ya'ni bir

suboekt va bir predikatdan iborat bo'lgan hukmlar ustida fikr yuritdik. Agar hukm tarkibida birdan

ortii suboekt va predikat bo'lsa, u murakkab hukm hisoblanadi. Mantiqiy munosabatiga iarab

murakkab hukmlar uch asosiy, iismga, ya'ni ishshuvchi, shartli va bo'linuvchi hukmlarga ajraladi.

a) Konoyunktiv hukmlar. Ikki yoki undan ortii sodda hukmlarning "va" bolovchisi oriali

ishshiluvidan tashkil topgan murakkab hukmlar ishshuvchi yoki konoyunktiv) hukmlar deb yuritiladi.

Bundan tashiari "ham", "hamda", "bilan" kabi bolovchilarda ham ifodalanadi.

Quyidagilar bunday hukmlarga misol bo'ladi. "Bulutlar tarialdi va iuyosh ko'rindi", "Yozda

ko'rilgan iyyinchiliklar, hilingan oir mehnat be'uda ketmadi. Paxta hosili yaxshi bo'ldi va jamoa

rejani birinchilarlar iatorida bajardi". "Imti'onlar tugadi, taotil boshlandi, studentlar uylariga jshnab ketdilar". Bu murakkab hukmlarning sxemasi "S - R dir, S - R1 dir, S - R emas, S - Rx emas-

dir" va boshialar. Bunday ishshuvchi hukmlar chin bo'lishi uchun ularning tarkibidagi sodda

hukmlarning 'ar biri chin bo'lishi zarur. Ishshuv - yangi murakkab chin hukmlarni vujudga keltiruvchi

hukmlar orasidagi bolanishdir. Agar 'ar bir munosabatga kiruvchi sodda hukm chin bo'lsa, murakkab

hukm ham chin; munosabatga kiruvchi biron sodda hukm xato bo'lea, murakkab hukm ham xato bo'ladi.

Masalan: "Chekish va alkogolp solii uchun zararli" degan murakkab hukmni ko'rib chiiaylik.

Keltirilgan misol ikki sodda hukmdan: (ya'ni "chekish solik uchun zararli" va "alkogolp solik uchun

zararli") iborat. Ikki hukmning ishshilishi uni murakkab shaklga aylantiradi. Agar A va V hukmlarida

ishshuv - konoyunksiya bir xil suboektga yoki predikatga ega bo'lsa; unda, odatda, ikkinchi gapdagi suboekt

yoki predikat tashlab ketiladi.

b) Ayiruvchi yoki dizoyunktiv hukmlar. Dizoyunktiv - ayiruvchi (m) hukm deb sodda hukmlarning

mantiqiy bolovchilar "yoki", "yo", "yoxud" kabilar yordamida ishshilishidan paydo bo'lgan murakkab

hukmlarga aytiladi. Ayiruv mantiqiy bolovchi "yoki" yordamida ifodalanuvchi hukmning 'ech

bo'lmaganda biri chin bo'lishiga bog'liq. Agar 'ar ikki ayiruvchi hukm xato bo'lsa, yangi murakkab hukm

ham tshliicha xato bo'ladi.

Misol: "Sardor dam olishni Fargonada yoki Buxoroda shtkazadi".

Bu hukm quyidagi fikrlarni tasdiilaydi: 1. Sardor albatta bu ikki joyning birida bo'ladi. 2.

Sardor bir vaitda ham Fargonada, ham Buxoroda bo'la olmaydi. Bundan biz yuiorida bayon etilgan

murakkab hukm ikki sodda shaklga aylantirilgan hukmdan biri chin, ikkinchisi xato bo'lgan taidirda,

chin bo'lishini bilamiz. (Ya'ni dam olishni yo Fargonada shtkazadi, dam olishni yo Buxoroda shtkazadi,

degan fikr.) Bunday vaitda agar ikkala fikr ham chin deyilsa (ya'ni Sardor bir vaitda ham

Fargonada, ham Buxoroda bo'ladi), yoki ikkala hukm xato bo'lsa, (ya'ni Sardor bir vaitda Fargonada

ham, Buxoroda ham bo'lmaydi) unda murakkab ayiruvchi hukm tshliicha xato bo'ladi.

Odatda, 'ar bir shaxs shz vaitida ayiruvchi hukmlarni iisartirilgan shaklda ifoda etadi.

Agar ayiruvchi hukm bir xil suboektga ega bo'lsa, biz birinchi hukm suboektini ifoda etish bilan

chegaralanamiz. Masalan, "Bu geometrik figura yoki uchburchak, yoki kshpburchakdir", degan murakkab

hukmda bundagi ikkinchi sodda hukmning suboekti ioldirib ketilgan. Aslida ifoda etilgan murakkab

hukm quyidagi sodda hukmlardan tashkil topadi: "Bu geometrik figura uchburchakdir" yoki "Bu

geometrik figura kshpburchakdir". Bunday hukmlarning suboekti yoki predikati bir necha narsalar,

'odisalarni yoki ularning belgilarini ifodalashi mumkin. Ayiruvchi hukmlar formulasi quyidagi

shakllarda ifodalanadi:

"S yoki R yoki Rx dir".

"Talaba imti'onda yoki aolo, yoki yaxshi, yoki ioniiarli yoki ioniiarsiz ba'o oladi".

Ayiruvchi - dizoyunktiv hukmlar ikki turli bo'ladi: qat'iy va qat'iy bo'lmagan ayiruvchi -

dizoyunktiv hukmlar. Qat'iy ayiruvchi - dizoyunktiv hukmlarda ularni tashkil etuvchi sodda hukmlar

bir-birlarini rad etadilar. Masalan, "Sardor Toshkentga poezdda yoki samolyotda boradi" desak,

qat'iy ayiruvchi - dizoyunktiv hukm bo'ladi. Bu sodda hukmlar bir paytda sodir bo'la olmaydi.

Qat'iy bo'lmagan ayiruvchi - dizoyunktiv hukmlarda esa sodda hukmlar bir-birlarini inkor

etmaydilar. Masalan, "Mehnat unumdorligi intizomga rioya etish yoki yangi texnologiyani ishllash

natijasida amalga oshiriladi" deb olsak, 'ar ikki holda ham mehnat unumdorligiga erishish mumkin

bo'laveradi.

Shartli hukmlar. Shartli hukmlar ikki turi mavjud bo'lib, birinchisi implikasiya, ikkinchisi

esa qat'iy sharli ukm hisoblanib, ekvivalensiya deb ataladi.

v) "Agar ... bo'lsa, unda..." degan mantiqiy bolovchi yordamida hosil hilinadigan shartli hukm

implikasiya deyiladi. Implikasiya ikki hukmning shunday bolanishidirki, uning yordami bilan biz

yangi shartli hukmni vujudga keltiramiz. Agar bu yangi shartli hukmning asosi chin va natijasi ham chin

bo'lsa, chin, asos va natija xato bo'lsa, u ham chin va agar uning ham asosi xato natijasi chin bo'lsa, u xato bo'ladi. Agar bu hukmning asosi xato natijasi chin hamda asos va natijasi xato bo'lsa, unda u ham xato bo'ladi.

Implikasiyaning shartli belgisi " " ekani bizga maolom.

Misol: "Agar yomir yosa (A), yer loy bo'ladi (V)".

g) ekvivalentlik bolanishi esa " Faqat bo'lsa, bo'ladi" mantiqiy bolovchisi yordamida

sodda hukmlar asos va natija bolanishini shaklida ifodalanadilar. Bunday hukmlar shz tarkibida

bir necha suboekt va predikatga ega bo'lib, maolom bir buyumni tasdi yoki inkor etadi. Shartli hukm

tasdiilovchi sxema: "Agar S - R bo'lca, unda Sx - Rx dir" inkor etuvchi bo'lsa u "S - R bo'lmasa, Sx - R, zmas"

formulasi bilan ifodalanadi na xokazo. Shartli - tasdiilovchi hukmga misol: "Agar shiuvchi aolochi

bo'lsa, maitashga loyiidir". "Agar iolmasa 'ar kishidan nishon, udir mevasi yshi daraxt begumon".

(Saodiy). Keltirilgan birinchi misolda suboekt - (S) "shiuvchi kam iatnashsa, oz biladi". Albatta, bu

hukm xato, chunki studentning bilimi kam bo'lishiga, uning darsga kam iatnashishi yagona sabab bo'la olmaydi.

Murakkab hukmlarning chinligini aniilash jadvali

a	v	konoyunksiya			dizoyunksiya		qat'iy
dizoyunksiya		implikasiya			ekvivalentlik		
ch	ch	ch	ch	x	ch	ch	
ch	x	x	ch	ch	x	x	
x	ch	x	ch	ch	ch	x	
x	x	x	x	x	ch	ch	

Bu yerda a va v lar murakkab hukmlarni tashkil etuvchi sodda hukmlar

6. Hukmlar orasidagi munosabat (mantiqiy kvadrat)

Yuiorida bayon etilganidek, hukm shz sifati va soni bilan juzoiy tasdiia (I); juzoiy

inkorga (O); umumiy tasdiika (A) va umumiy inkorga (E) bo'linadi. Ammo bu hukm shakllari shzaro

turlicha munosabatda. hukm munosabatlari eea chin va xato hukmlar orasi- dagi 'olatni belgilaydi.

Logikada bayon etilgan hukmlar orasidagi munosabatlar " mantiqiy kvadrat" shaklida ifodalanadi.

1. Iarama-iarshilik. Bunday munosabat umumiy tasdii (A) va umumiy inkor (E) hukmlar orasida bo'ladi.
2. Bshysunish munosabati. Umumiy (A,E) va juzoiy (I,O) hukmlar o'rtasida bo'ladi.
3. Zidlik munosabati. Umumiy tasdii (A) va juzoiy inkor (O), Umumiy inkor (E) va juzoiy tasdii (I) hukmlar o'rtasida bo'ladi.
5. Juzoiy iarama-iarshilik munosabati. Juzoiy tasdii (I) va juzoiy inkor hukmlar (O) orasida bo'ladi.

Yodda tuting!

Mantiqiy kvadrat bshyicha hukmlar o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan qoidalar.

Iarama-iarshilik munosabatida bir vaitning shzida ulardan biri chin, ikkinchisi xato bo'ladi. Har ikkisi bir vaitning shzida xato bo'lishi mumkin, ammo chin bo'la olmaydi.

Bshysunish munosabatida. Umumiy hukmlarning chin ekanligidan ularga bshysunuvchi juzoiy hukmlarning ham chin ekanligi kelib chiqadi, ammo umumiy hukmlarning xato ekanligidan juzoiy hukmlarning ham albatta xato ekanligi kelib chiqmaydi, ular chin bo'lishi mumkin.

Zidlik munosabatida esa bir vaitning shzida 'ar ikkisi xato bo'lmaydi, biri chin bo'lsa ikkinchisi xato bo'ladi.

Juzoiy iarama - iarshilik munosabatida 'ar ikki hukm bir vaitning shzida chin bo'lishi mumkin, ammo xato bo'lmaydi.

Umuman, "mantiqiy kvadrat" hukmlarning chin, xatoligini shlchash yoki aniqlash mezonini bo'la olmaydi. Biz "mantiqiy kvadrat"dan faqat hukmlarning soni va sifat birlashuvi munosabatlarini bilishda shnay bo'lgani uchun foydalanamiz.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. O'zbekiston: shz istilol va taraqqiyot yshli. T. O'zbekiston. 1992.
2. I.A.Karimov. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T. O'zbekiston,1998.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iitisodiy istiibolining asosiy tamoyillari. T. 1995.
4. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka ta'did, bariarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. 1997.
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yshi. T.Shari. 1998.
6. Karimov I.A. Milliy mafkura haqida. T.2000.
7. Karimov I.A. Donishmand xaliimizning musta'kam irodasiga ishonaman. "Fidokor" gazetasi, 2000 yil, 8 iyunR.
8. Xayrullaev M. Haqberdiev. Mantiq. T. 1993.
9. Ra'imov I. Logikadan amaliy mashulotlar va metodik tavsiyalar. Toshkent, 1988.
10. Ra'imov I. Mantiq. T.ToshDU. 1994.

3-Mavzu Hulosa chiqarish

Reja:

1. Xulosa chiqarishning haqida umumiy tushuncha.
2. Xulosa chiqarish tarkibi va turlari (deduktiv, induktiv, analogiya bo'yicha xulosa chiqarish) .

Tayanch iboralar:

Asos, natija, bevosita hulosa chiiarish: almashtirish, aylantirish va peredikatga iarama-iarshi

ishyish, bilvosita hulosa chiiarish: deduktiv hulosa chiiarish, sillogizm, termin, sillogizm

figuralari, sillogizm moduslari, induktiv hulosa chiiarish, yolon induksiya, ommaviy induksiya,

ilmiy induksiya, analogiya bshyicha hulosa chiiarish.

Mavzuning maisadi:

Talabalarning to'g'ri hulosa chiiara bilish madaniyatini rivojlantirish.

Yodda tuting!

Bir va undan ortii hukmlar asosida hulosa chiiarishning muayyan qoidalariga rioya etgan holda yangi fikrga kelishga hulosa chiiarish deyiladi.

Hulosa ikki tarkibiy iismdan iborat bo'ladi: asos va natija. Hulosa chiiarishning

bevosita va bavoosita turlari mavjuddir. Agar hulosa bir hukm oriali chiiariladigan bo'lsa

bevosita hulosa chiiarish deyiladi. Bevosita hulosa chiiarish almashtirish, aylantirish va predikatga

iarama-iarshi ishyish oriali amalga oshiriladi.

1. Almashtirish oriali hulosa chiiarish. Bunday hulosa chiiarishda birinchi hukmning suboekti

ikkinchi hukmning predikatiga, birinchi hukmning predikati esa ikkinchi hukmning suboektiga

aylantiriladi, ammo hukmning mazmuni birinchiday ioladi. Masalan, "Respublikamizning hamma

fuiarolari ilm olish 'uuiiga ega". "Ilm olish 'uuiiga ega bo'lganlarning bir iismi - respublikamiz fuiarolari".

Buning formulasi:

2. Aylantirish oriali hulosa chiiarish. Aylantirish oriali hulosa chiiarishda birinchi

hukmning suboekti saqlanib ioladi, ammo predikat va bolovchi iarama-iarshisiga o'zgaradi.

"Hamma arslonlar va'shiydir".

Hech bir arslon va'shiy emas hisoblanmaydi".

Aylantirishda ishsh inkor tasdii bilan tengdir.

Buning formulasi:

3. Predikatga iarama-iarshi ishyish. Predikatga iarama-iarshi ishyishda yangi hukmning

suboekti birinchi hukmning predikatiga zid, predikati esa uning suboektiga iarama-iarshi hukm

bo'ladi.

Masalan, "Oliy shiuv yurti shiituvchilari oliy maolumotlidir". "Hech bir oliy maolumotli

bo'lmagan kishi oliy shiuv yurti shiituvchisi bo'la olmaydi.

Buning formulasi:

Bilvosita hulosa chiiarish. Bilvosita hulosa chiiarish ikki va undan ortii chin hukmlar asosida yangi

fikrga kelish demakdir. Bivosita hulosa chiiarishning deduktiv, induktiv va analogiya bshyicha hulosa chiiarish kabi turlari bor.

Deduktiv hulosa chiiarish. Deduktiv hulosa chiiarish umumiylikdan ayrimlikka kelish demakdir. Bu

hulosa chiiarish shunday shiiladi: "Agar bir turkumdagi narsa-buyumlar mushtarak belgiga ega

bo'lsalar, shu turkumga kiruvchi alo'ida narsa-buyumlar ham xuddi shu belgiga ega bo'ladi". U ikki

ortii asos va natijadan iborat bo'ladi.

Katta asos

Kichik asos

Natija

Deduktiv hulosa chiiarishning bir shakli sillogizmdir.

Sillogizm. (Sillogizm - lotincha xisoblash degan ma'noni anglatadi). Sillogizm deb ikki va

unday ortii hukmlardan yangi hukmga kelishga aytiladi. Sillogizm katta asos, kichik asos va

hulosadan tashkil topadi. Sillogizmda 3 ta termin katta termin R, kichik termin S va o'rta termin M

ishtirok etadi.

Unutmang!

Sillogizm qoidalari:

1. Har bir sillogizm 3 ta termindan iborat bo'lishi kerak. Agar 2 yoki 4 ta termindan iborat bo'lsa

hulosa chiiarib bo'lmaydi.

2. Ikki tasdii hukmdan inkor hulosa chiiarib bo'lmaydi.

3. Asoslardan biri inkor bo'lsa hulosa ham inkor hukm bo'ladi.

4. Asoslardan bir juzoiy hukm bo'lsa hulosa ham juzoiy hukm bo'ladi.

5. Ikki inkor hukmdan hulosa chiiarib bo'lmaydi.

6. Ikki juzoiy hukmdan hulosa chiiarib bo'lmaydi.

Sillogizm o'rta termin M ning joylashish shrniga iarak 4 ta figuraga bo'linadi.

Sillogizمنىning birinchi figurasida o'rta termin M katta asosning suboekti va kichik asosning

predikatida keladi. Bu figuraning qoidasi a) katta asos tasdii yoki inkor shaklda umumiy

hukmlardan iborat bo'lishi kerak, b) kichik asos juzoiy hukmlar bo'lishi kerak.

Sillogizmning ikkinchi figurasida o'rta termin M 'ar ikki asosning predikatida keladi. Qoidasi a) katta asos hamma vait umumiy hukmlar bo'lishi kerak, b) hamma vait asoslardan biri inkor hukm bo'ladi.

2. Sillogizmning uchinchi figurasida o'rta termin 'ar ikki asosning suboektida keladi.

Qoidasi a) kichik asos tasdii b) hulosa esa juzoiy hukmlar bo'ladi.

3. Sillogizmning tshtinchi figurasida o'rta termin M katta asosning predikati kichik

asosning esa suboktida keladi. Qoidasi kam. Bu ayrim sillogizmlarning to'g'riligini tekshirish uchun katta imkoniyat beradi.

Sillogizm moduslari. Hammasi bo'lib sillogizmning 19 ta modusi bor

I. Figura 4 ta modusga ega: AAA, EAE, AII, EIO

II. Figura 4 ta modusga ega: EAE, AEE, AIO, AOO

III. Figura 6 ta modusga ega: AAI, IAI, AII, EAO, OAO, EIO

IV. Figura 5 ta modusga ega: AAI, AEE, IAI, EAO, EIO

Induktiv hulosa chiiarish. Induktiv hulosa chiiarish deganda ayrim fikrlardan umumiy fikrlarga

kelish tushuniladi. Bir turkumga kiruvchi narsa-buyumlarning bir iismi biror belgi-xossaga ega bo'lsa,

shu turkumning iolgan iismi uchun ham bu belgilar tegishli bo'lishi mumkin degan e'timoliy hulosa

chiiariladi. Mantiqda ikki shakldagi induksiya mavjud: tshlii va tshlii bo'lmagan induksiya.

Tshlii induksiya deganda shu guru' yoki sinfga kiruvchi hamma narsa va 'odisalarni tshlii sanab

chiiib, hammasiga shu belgi yoki xossaning tegishli yoki tegishli emasligi haqida hulosa chiiariladi.

Tshlii induksiya ishonarli hulosalari beradi. Masalan, planetalarning hammasini shz shii va iuyosh

atrofida aylanishini sanab berish natijasida "Hamma planetalar shz shii va iuyosh atrofida

aylanadi" degan hulosa chiiariladi.

Tshlii bo'lmagan induksiya. Bu induksiyada ayrim narsa yoki 'odisadagi belgi va xossaga iarab shu

jinsdagi boshia narsalarda ham shu belgi va xossa borligi haqida hulosa chiiariladi.

Tshlii bo'lmagan induksiyaning quyidagicha turlari mavjud.

1. Yolon induksiya. Bunda narsalardagi tashii, mu'im bo'lmagan belgi, xossalarga iarab hulosa chiiariladi.

2. Oddiy sanash oriali induksiya yoki ommabop induksiya. Bu induksiyada oboekiv voqelikdagi

narsa-buyumlar, ular o'rtasidagi aloialar haqidagi faktlarning ommabop belgisining takrorlanishiga iarab, ularni oddiy sanash oriali hulosa chiiariladi. Ommabop induksiyada

xaliimizning kshp yillik tajribasi va malakasiga asoslanib ham muayyan hulosaga kelinadi.

Masalan, daraxt barglarining kuzda past yoki tepa tomondan tshkilishi iishning erta tushishi, sovui

bo'lishi yoki ilii kelishini ifodalaydi, yoki iuyoshning iizarib botishi ertangi kunning ochii kelishini

ko'rsatadi va x.k. Ommaviy induksiyada baozan tasodifiy, ikkinchi darajali belgi va faktlarga

asoslanib hulosa chiiarilgani sababli hamma wait ham ishonarli natija bermaydi.

Ialdirochning

past uchishi albatta tez orada yomir yoishidan dalolat bermaydi, balki yomir yoishi 'avodagi nam

miidorining ortib ketishi natijasida ro'y beradi.

4. Ilmiy induksiya. Ilmiy induksiya deb ayrim narsa yoki 'odisaning mu'im belgi va xossasini

aniilab, uning shu sinfga mansub narsa va 'odisaga xosligi oriali hulosa chiiarishdir. Bu hulosa

chiiarish narsa va xodisalardagi mu'im belgi va xossalarga asoslanganligi uchun ham ishonarli

hulosalarni beradi. Yerga tushgan sara uruning iulay ob'ektiv-'avo, yetarli nam va agrotexnika

asosida ishlov berilishi natijasida yuiori hosil berishi zaruriydir.

Esda tuting!

Bu hulosa chiiarish narsa va 'odisalardagi ichki, mu'im belgiva xossalarga asoslanganligi uchun

ham ishonarli hulosalarni beradi

Sabab-oiibat bolanishlarini induktiv tekshirish metodlari. Sabab deganda bir voqea va 'odisadan

oldin kelib, ikkinchi bir voqea va 'odisani keltirib chiiaruvchi 'odisaga aytiladi.

Induktiv

metodlar quyidagicha bo'ladi:

1. Shxshatish metodi,
2. Tafovut metodi,
3. Ioldii metodi,
4. Yshldosh o'zgarishlar
5. Shxshatish va tafovut ishshma metodlari.

Shxshatish metodida ikki va undan ortii narsa-'odisalarda bir xil oiibat namoyon bo'lsa, bunda uning yagona sababi ham mavjud deb hulosa chiiariladi. Bu metod oriali ikki va undan ortii xodisalaridagi yagona umumiy sabab tekshirib aniilanadi.

Bu quyidagi sxema oriali ifodalanadi:

birinchi voqea: AVSa

ikkinchi voqea: FDEa

uchinchi voqea: APNa

Demak: A a

Tafovut metodi. Bu metod voqeaning ayrim 'olatda ko'rinishi va boshia 'olatda ko'rinmasligiga

iarab hulosa chiiarishdir. Bunda quyidagicha aksioma mavjud: 'ar bir voqeaning sababi uning

oiibati uchun ham asosdir. Aksincha, 'ar bir voqeaning oiibati ham sabab uchun asos bo'ladi. Tafovut

metodi bshyicha tekshirish quyidagicha sxema oriali olib boriladi:

AVS a

VS v

Demak: A..... a

Tafovut va shxshatish metodlari bir-biridan quyidagi xislatlari bilan fari iiladi: 1. Tafovut

metodi ikki va undan ortii 'odisalar o'rtasidagi farini tabiiy 'olatda kuzatib hulosa chiiaradi,

shxshatish metodida esa ikki va undan ortii voqealar orasidagi shxshash belgi sababini aniilab

hulosa chiiaradi. 2. Shxshatish metodi hulosasi gumonli hulosalar chiiarsa, tafovut metodi anii

bilim uchun foydali hulosalar chiiaradi. Ammo hamma vait ham ishonarli hulosalar bermaydi

Ioldiilar metodi. Bu metod - voqea sababini baozi 'olat va iisman voqea-sabab bolanishiga iarab

induktiv hulosa chiiarishdir.

AVSavs

AV av

Demak, S.....S sababidir.

Yshldosh o'zgarish metodi. Bu metod bir voqea o'zgarishi bilan boshia bir voqeaning o'zgarishiga olib

kelishi bilan xarakterlanadi. Bunda birinchisi sabab ikkinchisi esa oiibat tarzida amalga oshadi. Bu

quyidagi sxema bshyicha ko'rinadi:

A1VS a1

A2VS a2

A3VS a3

Demak, A..... a voqea sababchisidir.

Unutmang!

Induktiv hulosa chiiarilayotganda shrganilayotgan turkumdagi narsa-buyumlarning sonining kshp

bo'lishligiga, shrganilayotgan belgilarning shu narsa-buyumlar uchun ichki, mu'im belgilari

bo'lishligiga hamda belgilarning turli sohalarda olinishligiga diiiat hiling

Analogiya bshyicha hulosa chiiarish. Analogiya bshyicha hulosa chiiarishda bir belgining ikki buyumda

borligini aniilab, bu buyumlarning boshia shxshash belgilarga ega ekanligini ko'rsatishdir.

A - a,b,v,g,d, ... belgilarga ega

V - a,b,v,g,x, ... belgilarga ega

Demak, V da e'timol d belgisi mavjud.

Analogiya bshyicha hulosa chiiarish turlari.

1. Munosabat analogiyasi. Bu analogiya buyumlar orasidagi ikki munosabatni shxshashligini aniilaydi.

2. Sifat va xususiyat analogiyasi. Bu yerda buyumlarning sifati yoki xususiyatidagi shxshashlik haqida yangi bilim beradi.

Yodda tuting va amal hiling!

Analogiya bshyicha hulosa chiiarilayotganda: solishtirilayotgan belgilar sonining kshp bo'lishligiga, bu

belgilarning shrganilayotgan ob'ektlar uchun ichki va mu'im belgilar bo'lishligiga hamda turli

sohalarda olinishligiga eotibor bering.

Fanda analogiya bshyicha chiiarishning ahamiyati kattadir. Bu hulosa chiiarish yakkadan yakkaga boradi.

Bu metod modellashtirish , avval ta'oslash-moslashtirish tamoyiliga va shu asosda 'odisalarning noma'olum belgilarini aniqlashga i'aratilgandir.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. O'zbekiston: shz istiilol va taraqqiyot yshli. T. O'zbekiston. 1992
2. I.A.Karimov. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T. O'zbekiston,1998.
3. I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iitisodiy istiibolining asosiy tamoyillari. T. 1995.
4. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka ta'did, bariarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. 1997.
5. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yshi. T.Shari. 1998.
6. Karimov I.A. Milliy mafkura haqida. T.2000.
7. Karimov I.A. Donishmand xaliimizning musta'kam irodasiga ishonaman. "Fidokor" gazetasi, 2000 yil, 8 iyunR.
8. Xayrullaev M. Haqberdiev. Mantiq. T. 1993.
9. Xayrullaev M. Haqberdiev. Mantiq. T. 1984.
10. Ra'imov I. Mantiq. T.ToshDU. 1994.
11. Ra'imov I. Mantiq. Kechki va sirtii bo'lim talabalari uchun ishllanma. Toshkent, ToshDU, 1978.
12. Ra'imov I. Logikadan amaliy mashulotlar va metodik tavsiyalar. Toshkent, 1988.
13. Kirillov V.I. Starchenko. Logika. M. "Visshaya shkola", 1987
14. Knapp V., Gerlok A. Logika pravovom soznanii. M. 1987.
15. Geget V. Elementarnaya logika. M.Nauka. 1985.
16. Ruzavin G.I. Nauchnaya teoriya. Logika-metodologicheskiy analiz. M., 1979.

